

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

DOKTORA TEZİ

**ORTA ASYA'DAKİ ESKİ TÜRK TIBBININ,
BAŞLANGIÇTAN 14. YÜZYILA KADARKİ DÖNEME AİT
BİLİNER TÜRKÇE TIP METİNLERİNDE, TIP TARİHİ
AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

MAHMUT GÜRGAN

**DANIŞMAN
PROF. DR. AYTEN ALTINTAŞ**

**DEONTOLOJİ VE TIP TARİHİ ANABİLİM DALI
DEONTOLOJİ VE TIP TARİHİ PROGRAMI**

İSTANBUL-2010

TEZ ONAYI

Aşağıda tanıtımı yapılan tez, jüri tarafından başarılı bulunarak Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

29/ 06 /2010

Prof. Dr. Tamer DEMİRALP
Müdür

Kurum : İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü
Program Adı : Deontoloji ve Tıp Tarihi
Programın seviyesi : Yüksek Lisans ☐ Doktora ☒
Anabilim Dalı : Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı
Tez Sahibi : Mahmut Gürkan
Tez Başlığı : Orta Asya'daki eski Türk tıbbının, başlangıçtan 14. yüzyıla kadarki döneme ait bilinen Türkçe tıp metinlerinde, tıp tarihi açısından değerlendirilmesi
Sınav Yeri : Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Seminer Salonu
Sınav Tarihi : 11 / 06 / 2010

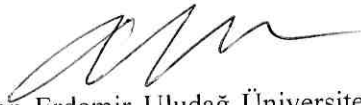
Tez Sınav Jürisi

Ünvanı Adı Soyadı (Üniversitesi, Fakültesi, Anabilim Dalı) İmzası

1. Prof. Dr. Ayten Altıntaş İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı (Tez Danışmanı)

2. Prof. Dr. Nil Sarı İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı (Tez İzleme Komite Üyesi)

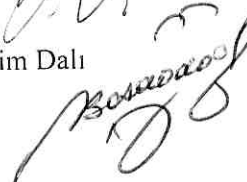
3. Prof. Dr. Ayşegül Demirhan Erdemir Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı (Tez İzleme Komite Üyesi)

4. Prof. Dr. Öztan Usmanbaş İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı

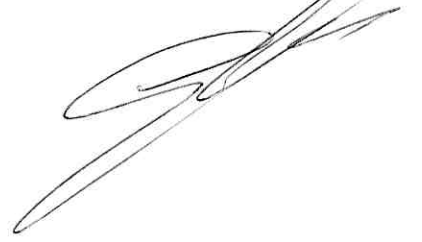
5. Prof. Dr. İbrahim Başağaoğlu İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün safhalarda etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tez çalışmayla elde edilmeyen bütün bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi ve bu kaynakları da kaynaklar listesine aldığımı, yine bu tezin çalışılması ve yazımı sırasında patent ve telif haklarını ihlal edici bir davranışımın olmadığı beyan ederim.

Mahmut Grgan

TEŞEKKÜR

Tez çalışmamın konusunu öneren, her aşamasında destekleyen ve yol gösteren danışmanım Prof. Dr. Ayten Altıntaş'a, çalışmamı teşvik eden ve desteğini esirgemeyen Anabilim Dalı Başkanımız Prof. Dr. Nil Sarı'ya, çalışmalarından çok yararlandığım Prof. Dr. Ayşegül Erdemir Demirhan'a, metinlerin temininde ve günümüz Türkçesine çevrilmesinde büyük katkıları olan Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya'ya, literatür temininde içten desteklerini gördüğüm Prof. Dr. Peter Zieme ve Dr. Dieter Maue'ye teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	İİ
BEYAN.....	İİİ
TEŞEKKÜR.....	İV
İÇİNDEKİLER	V
TABLolar LİSTESİ.....	XİV
ŞEKİLLER LİSTESİ	XV
SEMBOLLER / KISALTMALAR LİSTESİ	XVİ
ÖZET	XVİİ
ABSTRACT.....	XVİİİ
1. GİRİŞ VE AMAÇ.....	1
2. GENEL BİLGİLER	3
2.1.1. 14. yüzyıla kadarki dönemde Orta Asya'nın kısa tarihçesi	3
2.1.2. Orta Asya'da din, kültür ve uygarlık	6
2.1.3. Eski Türklerde tıp.....	10
2.1.4. Orta Asya'da yapılan araştırmalar	12
3. GEREÇ VE YÖNTEM.....	15
4. BULGULAR.....	24
4.1. Arat'ın <i>Heilkunde I'</i> de yayınladığı metinler	24
4.1.1. T I D 120	24
4.2. Arat'ın <i>Heilkunde II'</i> de yayınladığı metinler	39
4.2.1. U. 560 (13) [T II Y 19 (13)].....	39
4.2.2. U. 560 (5) [T II Y 19 (5)].....	39
4.2.3. Birinci kitap.....	40
4.2.3.1. T II D 142.....	40
4.2.3.2. T II D 53.....	43
4.2.3.3. T II T	45
4.2.3.4. T II D 222.....	46
4.2.3.5. T II D 142 (U.562)	48
4.2.4. İkinci kitap	50
4.2.4.1. T II Y 14 (Nr.2).....	51

4.2.4.2. T II Y 19 (11)	52
4.2.4.3. T II Y 19 (12)	52
4.2.4.4. T II D 85.....	53
4.2.4.5. T II D 85.....	54
4.2.4.6. T II Y 14 und Y 18.....	54
4.2.4.7. T II D 85.....	55
4.2.4.8. T II Y 19.....	55
4.2.5. Üçüncü kitap	56
4.2.5.1. T II Y 27.....	56
4.2.5.2. T II Y 27 Y 17 Y 18.....	58
4.2.5.3. T II Y 18.....	60
4.2.5.4. (T II 2)	62
4.2.5.5. T II Y 46.....	63
4.2.5.6. T II Y 66.....	64
4.2.5.7. T II numarasız	67
4.2.5.8. T II D 296.....	68
4.2.5.9. T II Y 17.....	69
4.2.5.10. Ch./U. 7193	69
4.2.5.11. T II Y 59.....	70
4.2.5.12. T II numarasız	70
4.2.6. Dördüncü kitap.....	71
4.2.6.1. Numarasız	71
4.2.7. Beşinci kitap.....	73
4.2.7.1. Numarasız	73
4.2.7.2. Numarasız	74
4.3. Türkische Turfan-Texte VII.....	75
4.3.1. T III M 66.....	75
4.3.2. T. III M. 295.....	76
4.3.3. T I D 596.....	76
4.3.4. T II Y 18.....	78
4.3.5. III.....	79
4.4. Türkische Turfan-Texte VIII	80
4.4.1. T II S 49	80

4.5. padmacintāmanldhārani sūtra çevirisi bazı metinler.....	82
4.5.1. T I 551 =Mz. 244	82
4.5.2. T I D 667c / T M 261c = Mz. 212.....	83
4.6. Die Mongolica der Berliner Turfansammlung.....	84
4.6.1. (= Haenisch B 12 - BT XVI Nr. 83) + T II D 33 (= Haenisch B 11 = BT XVI Nr. 82)	84
4.6.2. Ch/U 6532; Ch/U 7552	86
4.6.3. T II 1076 (U 5526).....	87
4.6.4. T I x 505 (U 5478)	87
4.6.5. T II Y 20 (cam üstünde: 120.500) (U 247).	88
4.6.6. Y 18 (U. 5745) ve T II Y 18 (U. 5747) ile T II Y 14 (U. 4983).	89
4.7. Vāgbhata'nın <i>Astāṅgahrdayasamhitā</i> adlı eserinden çeviriler (Brahmi harfli).....	90
4.7.1. U. 6871b.....	90
4.7.2. U. 6871c	91
4.7.3. U. 6871a.....	91
4.7.4. [T II S 49] Mainz 209	92
4.7.5. U.6866.....	94
4.7.6. Mz 187 (T II S 49) + U 6883 + U 6851	95
4.7.7. U.6821.....	97
4.7.8. U.6905 d.....	97
4.8. Nāgārjuna'nın <i>Yogaśataka</i> adlı eserinden çeviriler (Brahmi harfli)	97
4.8.1. Mz. 204	97
4.8.2. TM 319 = Mz. 192	98
4.8.3. Mz. 202 (Yogaśataka 10b-13c).....	100
4.9. Ravigupta'nın <i>Siddhasāra</i> adlı eserinden çeviriler (Brahmi harfli)	101
4.9.1. [T II S] 49 (Siddh. 31/1-9a) S 49 = Mz. 208.....	101
4.9.2. T III 114 Mz. 190.....	103
4.9.3. Estrangelo / Süryani harfli metin	104
4.10. Bitkisel kökenli droglar.....	105
4.10.1. açır.....	105
4.10.2. agaru.....	105
4.10.3. amra.....	106
4.10.4. ankabuş.....	106

4.10.5. arçun.....	106
4.10.6. ardu (artun).....	107
4.10.7. arırı (arurı).....	107
4.10.8. artuç.....	108
4.10.9. badıyan	108
4.10.10. bat.....	109
4.10.11. bışığ singir	109
4.10.12. bikl	110
4.10.13. bil	110
4.10.14. bitmul	110
4.10.15. boduğ.....	111
4.10.16. bor, üzüm	111
4.10.17. buda.....	111
4.10.18. çından (yürüng)	112
4.10.19. çmlu.....	112
4.10.20. çmrasti.....	112
4.10.21. çubakan	112
4.10.22. çüsüm	113
4.10.23. çüvit.....	113
4.10.24. ekir	114
4.10.25. enetkek artunı	114
4.10.26. enetkek burçakı	114
4.10.27. imiti	114
4.10.28. issiz.....	115
4.10.29. it burunnı	115
4.10.30. it üzümü.....	115
4.10.31. kabak	116
4.10.32. kadız	116
4.10.33. kakula	117
4.10.34. kantikari (kntakari).....	117
4.10.35. karakaç ıgaç.....	118
4.10.36. kara küşi	118
4.10.37. karguçıgun.....	118

4.10.38. kaşak.....	119
4.10.39. kekre odi.....	119
4.10.40. kentir (kendir)	119
4.10.41. kışıl çından	119
4.10.42. kpra.....	120
4.10.43. ktpl (katpal)	120
4.10.44. kuma yağı	121
4.10.45. kuruğ üşüm suvı	121
4.10.46. kuşdi (kuşti, küşti).....	121
4.10.47. küñçi.....	122
4.10.48. küñçit.....	122
4.10.49. kürküm	122
4.10.50. lvang.....	123
4.10.51. lodur	123
4.10.52. mana	124
4.10.53. mantal.....	124
4.10.54. matulung.....	124
4.10.55. mırç	125
4.10.56. murut suvı	125
4.10.57. nara.....	126
4.10.58. nilutpal	126
4.10.59. öyürken.....	127
4.10.60. piriangu	127
4.10.61. pitpidi	127
4.10.62. ptmakıkr	128
4.10.63. ptr	128
4.10.64. saba kadızı (saba kayızı)	128
4.10.65. sadun	129
4.10.66. sakabir	129
4.10.67. sarığ arırı	129
4.10.68. sarığ erük.....	130
4.10.69. sarığ munga	130
4.10.70. sdavari	131

4.10.71. sınçkan (sırıçakan, sırinca)	131
4.10.72. sırğunç	131
4.10.73. sinsim	132
4.10.74. sirke (bor sirkesi)	132
4.10.75. soğun	132
4.10.76. sırg puğa	132
4.10.77. şukar kemiş	133
4.10.78. suksumur (süksümir)	133
4.10.79. şbara lotr (şbara lotur)	133
4.10.80. şünüük (şnüük,snük, şenek) uruğı	133
4.10.81. tagar	134
4.10.82. tivadar (divadar, devadar)	134
4.10.83. tobulğak	135
4.10.84. toğlım (turalım)	135
4.10.85. toğrak toğrağusı	136
4.10.86. trika tuk	136
4.10.87. tripal	136
4.10.88. turma	136
4.10.89. tuturқан (tudurқан) suvı	136
4.10.90. tülüg erük	136
4.10.91. uskun	137
4.10.92. uşır	137
4.10.93. vada	137
4.10.94. vazak	138
4.10.95. virang (vrang)	138
4.10.96. vsada	138
4.10.97. yarp yarması	138
4.10.98. yigde	138
4.10.99. yipkin kua	138
4.10.100. yorunçқа (yornçқа, yoronçga) tübi	139
4.10.101. yürüng çından	139
4.10.102. yürüng kabak çeçeki	139
4.10.103. yürüng mırç	139

4.10.104. yürüng üzüm yıldızi	139
4.10.105. yürüng yıksek	140
4.10.106. zira.....	140
4.10.107. zum.....	140
4.11. Hayvansal droglar	140
4.11.1. mün.....	140
4.11.2. mır, panıt, panıt suvı	141
4.11.3. süt.....	141
4.11.3.1. it süti.....	141
4.11.3.2. eşkek süti	142
4.11.3.3. yoğrut	142
4.11.3.4. sağ yağ.....	142
4.11.4. yıpar (kipar, sipar).....	143
4.11.5. kınduz kıayırı (kıntuz kıairi).....	143
4.11.6. miskiç:.....	144
4.11.7. tağıgu yumurdkıası.....	144
4.11.8. mayağ	144
4.11.9. öd.....	144
4.11.10. ed.....	145
4.11.11. goroç.....	146
4.11.12. sik	146
4.11.13. miyis.....	147
4.11.14. teriz.....	147
4.11.15. mingiz.....	147
4.11.16. yılan başı munçuğı	147
4.11.17. yinçu suvı, kızıl yinçu	147
4.12. Madensel droglar	148
4.12.1. tuz.....	148
4.12.2. taloy köpüki.....	148
4.12.3. kırnuk	148
4.12.4. çadır.....	149
4.12.5. nuşadır	149
4.12.6. köne suvı	149

4.13. Birleşik müstahzarlar	149
4.13.1. Gençlik tozu	149
4.13.2. Teke dikenli tozu.....	149
4.13.3. Şeytantesi tozu	150
4.13.4. Kakule tozu	150
4.13.5. Kantikar (<i>Solanum xanthocarpum</i>) karışımı:.....	150
4.13.6. Tınvar karışımı	150
4.13.7. Darifülfül kökü karışımı.....	150
5. TARTIŞMA	151
5.1. Hastalıklarla ilgili tanımlamalar ve tedavi yaklaşımları:	151
5.1.1. Ağrılar	151
5.1.2. Ateş	153
5.1.3. Deri hastalıkları	154
5.1.4. Ülser ve apseler	157
5.1.5. Şiş	159
5.1.6. İshal.....	160
5.1.7. Göz ile ilgili olanlar	162
5.1.8. Kulak ile ilgili olanlar	164
5.1.9. Diş ile ilgili olanlar:	165
5.1.10. Burun ile ilgili olanlar	166
5.1.11. Kusmalar	167
5.1.12. Kanama ile ilgili olanlar.....	169
5.1.13. Kadın hastalıkları, gebelik ve doğumla ilgili olanlar	169
5.1.14. Kalp hastalıklarına ve nefes darlığı.....	170
5.1.15. Alkollü içki kullanımı ile ilgili öneriler	172
5.1.16. Çeşitli sağlık konuları ile ilgili öneriler	173
5.1.17. Metinlerde yer alan bazı çizimler.....	175
5.2. Cerrahi girişimler	177
5.3. Çeşitli ekollerle etkileşim	177
5.3.1. Halk tıbbı geleneği	178
5.3.2. Hint tıbbı ile etkileşim.....	179
5.3.3. Çin tıbbı ile etkileşim	181
5.3.4. İslam tıbbı ile etkileşim.....	181

5.4. Sonuç.....	182
KAYNAKLAR	186
HAM VERİLER	194
ÖZGEÇMİŞ	203

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 3-1: 14. yüzyıldan önceki döneme ait Orta Asya Türkçe tıp metinleri.....	19
--	----

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2-1: Orta Asya	3
Şekil 5-1 Safra kesesi meridyenini gösteren noktalar.....	175
Şekil 5-2 Ayakta erkek figürü.....	176
Şekil 5-3 Akupunktur noktaları	177

SEMBOLLER / KISALTMALAR LİSTESİ

Alm.	Almanca
Anskl.	Encyclopaedia of Indian Medicine
Arat	Reşit Rahmeti Arat
Arp.	Arapça
Çin.	Çince
EDPT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish
GRIN	The Germplasm Resources Information Network
Hint.	Hintçe
Maue	Dieter Maue
MMPND	Multilingual Multiscript Plant Name Database.
Mz.	Mainz
OFS	Osman Fikri Sertkaya
Skr.	Sanskritçe
TDK	Türk Dil Kurumu
Toh.	Toharca
Tib.	Tibetçe
Uyg.	Uygurca (eski)
Ünv.	Süheyl Ünver
Zieme	Peter Zieme

ÖZET

Gürkan M. *Orta Asya'daki eski Türk tıbbının, başlangıçtan 14. yüzyıla kadarki döneme ait bilinen Türkçe tıp metinlerinde, tıp tarihi açısından değerlendirilmesi.* İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Deontoloji ve Tıp Tarihi ABD. Doktora Tezi. İstanbul. 2010.

Bu çalışmanın amacı, başlangıçtan 14. yüzyıla kadar olan dönemde Türkçe olarak yazılmış ve dilbilimcilerce transkripte edilerek yayımlanmış tıp metinlerini bir bütünlük içinde değerlendirerek, eski dönem Orta Asya Türk tıbbının, kökleri geçmişe, izleri günümüze ulaşan bilgi ve uygulamaları içeren bir hekimlik örneği olduğunu, tarih biliminin yöntemleri ile belgelere dayanarak ortaya koymaktır.

Bu çalışma çerçevesinde, belirtilen dönemde, çeşitli alfabelerle Türkçe olarak yazılmış ve dilbilimcileri tarafından transkripsiyonları yapılarak yayımlanmış 63 parça tıp metni bir araya getirilerek incelenmiş, Almanca çeviriler asılları ile karşılaştırılarak günümüz Türkçesine tercüme edilmiş ve gerekli düzeltmeler yapılarak daha önce Türkçe karşılığı verilmeyen, ya da yanlış verilmiş olan bir çok drogun günümüz Türkçe'sinde, Türkçe karşılığı yoksa, başka bir dilde karşılığı ve taksonomik sınıflandırmaları saptanmış; ayrıca metinlerde geçen hastalık ve ilgili kavramlar sınıflandırılarak, tedavi şekilleri ve reçeteler yorumlanmıştır.

Yapılan değerlendirmede, sade bir Türkçe ile kaleme alınan metinlerde reçetelerin ve tedavi önerilerinin kısa ve özlü bir ifade ile anlatıldığı; dönem hekimlerinin teorik açıklamalara fazla itibar etmeden, ilaçla tedaviye ağırlık veren, pratik ve pragmatist bir tıp anlayışına sahip oldukları görülmektedir. Çeviri olduğu belirlenmemiş olan bazı metinlerde eski Türk halk tıbbından bilgilerin ve Hint kaynaklarında rastlanmayan bazı drogların yer alması, bu metinlerin Türkçe kaleme alınmış özgün tıp metinleri olduğunu düşündürmektedir.

Mevcut materyalin incelenmesi bize, yerleşik topluma geçişin büyük ölçüde tamamlandığı, ticaretin geliştiği, çevre ülke ve uygarlıklarla etkileşimin belirginleştiği bu dönemde, hekimlerin, yaşadıkları çağın en ileri tıp bilgilerine ulaşarak, bunları asıllarına uygun olarak kendi dillerine çevirip, kendi deneyimleri ve yerel uygulamaları ile de birleştirerek özümstediklerini ve kendi kitaplarını oluşturduklarını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler : Orta Asya; Eski Türkçe; Yazma eserler; Tıp tarihi; Tıp-geleneksel

ABSTRACT

Gürkan M. *Evaluation of the Ancient Turkish Medicine in Central Asia in Known Turkish-Written Medical Texts in Terms of History of Medicine during the Period from the Beginning to the 14th Century*. Istanbul University Institute of Health Sciences, Deontology and Medical History. Doctoral Thesis. Istanbul. 2010.

The aim of this study is to exhibit the medical texts, which were written in Turkish on the historical Central Asian Turkish medicine, during the period starting from the beginning until the 14th century and transcribed and published by linguists by assessing in integrity, have been a sample of medicine including information and applications rooting in the past and tracing to the present by relying on the documentation and evidence-based methods of the science of history

Within the context of this study, 63 pieces of medical texts, written in Turkish using various alphabets during the specified period and transcribed and published by the linguists, were arranged and examined. Translations into German were compared with the original texts and then translated into contemporary Turkish and the necessary corrections were done in determining the synonyms of numerous drugs in contemporary Turkish which were previously neither determined nor similarly named. If there had been no Turkish synonyms, synonymous terms in other languages and taxonomic classifications had been ascertained; in addition, the diseases and related concepts were classified and methods of treatments and prescribing patterns were interpreted.

In the evaluation we have seen that prescriptions and recommendations of treatment had been indicated with a concise, clear and understandable language; the physicians of the period had had a practical and pragmatic medical understanding which comprised emphasis in drug treatment without appreciation of theoretical explanations. The occurrence of information from the ancient Turkish folk medicine and certain drugs, which were not discerned in Indian sources, in some texts which have not been identified as translations have been suggesting that these were original texts written in Turkish.

Examination of the available materials reveals us that physicians reached the most advanced medical knowledge of their era and translated them into their mother language actually in accordance with the originals and assimilated them by combining with their own experiences and local practices and created their own books during the period when transition to permanent community was largely completed, trade developed and interaction between neighboring countries and civilizations was discerned.

Key Words: Central Asia; Old Turkish; Manuscripts; History of medicine; Medicine-traditional

1. GİRİŞ VE AMAÇ

Orta Asya binlerce yıldan bu yana Asya ve Avrupa kıtaları arasında gelişmiş bir ticaretin, kültür alışverişinin ve uygarlıklar arası etkileşimin gerçekleştiği bir köprü işlevini görmüş ve aynı zamanda bir çok uygarlığın da beşiği olmuştur. Doğal zenginlikleri ile büyük bir ilgi odağı haline gelen bu bölge, barındırdığı kültür mirası ile araştırmacılara da geniş kaynaklar sunmaktadır. Çeşitli uluslardan araştırmacıların, 18. yüzyıldan başlayarak bölgede yaptıkları çalışmalar, bu kültür hazinelerini gözler önüne sermiştir. Bir dönem çeşitli koşullar nedeniyle kapalı bir kutuya dönüşen Orta Asya’da, bölgenin kültür tarihine ilişkin çalışmalar son zamanlarda yeniden hızlanmıştır.

Anayurtları olması itibarı ile, Orta Asya’ya ilişkin mevcut bilgilerin derlenip toplanarak işlenmesi ve yorumlanması, Türkler açısından daha da önemlidir. Bu dönemi yeterince aydınlatmadan, kültür tarihimize doğru bir yaklaşım oluşturmak mümkün gözükmemektedir. Türk Tıp Tarihi açısından da, Orta Asya’dan günümüze uzanan izleri belirginleştirmek kaçınılmaz bir görev olarak önümüzde durmaktadır.

Tarih yazımının temelini oluşturan belgelerin birleştirilmesi, bunların doğru biçimde ele alınarak, dönemin dil özelliklerinin ışığında okunarak transkripte edilmesi ve günümüz dillerine çevrilmesi öncelikle dilbilimcilerinin sorumluluğundadır. Bu bağlamda, Orta Asya’da bulunmuş olan çok sayıda tıp metni, 20. yüzyılın başından itibaren dilbilimi açısından ele alınmış ve araştırılmıştır. İncelenen bu metinler -bir kağı dışında- yabancı dillere çevrilerek, yurtdışında yayımlanmıştır.

Bununla birlikte, eski kaynakların okunması ve tercüme edilmesi konularında tarih bilimine yardımcı olsalar da, elde edilen belgelerin tıp tarihi açısından ele alınarak yorumlanması dilbilimcilerinin ilgi alanının dışındadır. Tıp tarihçisi ele aldığı bir belgeyi, sadece dil özellikleri açısından değil, içerdiği tıbbi bilgilerin niteliği; ait olduğu dönemin coğrafi, siyasi, kültürel özellikleri ve tıbbın bu dönemdeki durumu açısından da karşılaştırmalı olarak inceler ve yorumlar. Bu nedenle, şimdiye dek yayımlanmış olan tıp metinlerinin tıp tarihi açısından ele alınması ayrı bir çalışmayı gerekli kılmaktadır.

Bulunan eski Türkçe tıp metinlerinin tıp tarihi açısından Türkiye’de ele alındığı ilk yayın, 1936 yılında Süheyl Ünver tarafından yayımlanmıştır¹. Ünver daha önce

Reşit Rahmeti Arat'ın Almanya'da transkripsiyonlarını ve Almanca çevirilerini yayımladığı bazı tıp metinlerini bir kitapçık halinde özetlemiş ve Türk bilim dünyasına tanıtmıştır. Yayımlandığı dönemde tıp tarihi alanında büyük yankı uyandıran bu monografiden sonraki dönemlerde basılan genel tıp tarihi kitaplarında bu yayındaki bilgilere yer verilmiş, ancak yeni bir çalışma yayımlanmamıştır.

Öte yandan Ünver'in sözü geçen yayınından bu yana geçen yetmiş dört yıllık süre içerisinde ise başka tıp metinleri de dilbilimcilerce okunup transkripte edilmiş ve yayımlanmıştır. Bu zaman sürecinde ayrıca, eldeki eski Türkçe metinlere paralel Sanskritçe, Tibetçe ve Hotence metinlerin de bulunması ve bunların çevirilerinin eski Türkçe karşılıkları ile kıyaslanması sonucunda, daha önce bilinmeyen bir çok sözcük tanımlanmış, bazı eksik ve yanlışlar saptanarak ele alınmış ve düzeltilmiştir. Bu yeni gelişmelerin ışığında, gerek yeni yayımlanmış olan tıp metinlerini Türkçeye kazandırmak, gerekse bunların içeriklerini oluşturan tıp bilgilerini bir bütünlük içinde, birbirileri ile olan ilişkileri bağlamında tıp tarihi açısından araştırmak amacıyla yeni bir çalışma yürütmek kaçınılmaz bir ihtiyaç haline gelmiştir.

Bu çalışmanın amacı, 14. yüzyıla kadar olan dönemde Türkçe olarak yazılmış ve dilbilimcilerce transkripte edilerek yayımlanmış tıp metinlerini bir bütünlük içinde değerlendirerek bu ihtiyacı gidermek, eski dönem Orta Asya Türk tıbbının, kökleri geçmişe, izleri günümüze ulaşan, bilgi ve uygulamaları içeren bir hekimlik örneği olduğunu, tarih biliminin yöntemleri ile belge ve kanıtlara dayanarak ortaya koymaktır.

2. GENEL BİLGİLER

2.1. Orta Asya

Batısında Hazar Denizi, kuzeyde Sibiryâ düzlükleri, doğusunda Kingan (Kadırgan) Dağları, güneyinde ise Hindikuş ve Karanlık dağları ile çevrili olan Orta Asya, bereketli vahalardan bozkırlara; Taklamakan, Karakum, Kızılkuş gibi amansız çöllerden, aşılması zor sıradağlara, değişik ve çetin coğrafi koşulların bir araya geldiği bir bölgedir. Kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan Tanrı (Tien-şan) dağları, Orta Asya'yı Doğu ve Batı Türkistan olarak anılan iki bölgeye ayırır.

Şekil 2-1: Orta Asya

Çok eski zamanlardan bu yana süregelen ticaretin canlandırdığı yollarla Çin, Hindistan ve Avrupa'yı birbirine bağlayarak, aralarındaki ticarete ve kültürel değişime aracılık eden bu bölgede, tarıma elverişsiz geniş çölleri çevreleyen yüksek sıradağlardan kaynağını alan ve yeraltı kanalları ile getirilen akarsuların sayesinde verimli tarım alanlarına sahip geniş vahalarda büyük uygarlık merkezleri gelişmiştir. Altay dağlarının çevresinden başlayan uçsuz bucaksız bozkırlar ise at yetiştirmede ve demircilikte ustalaşmış, hayvancılık ve tarımla geçimini sağlayan bir kavime kucak açmıştır: Bu bölge aynı zamanda Türklerin anayurduydur.

2.1.1. 14. yüzyıla kadarki dönemde Orta Asya'nın kısa tarihçesi

Tarıma elverişli havzalar dışında kalan alanların geniş bozkırlardan ibaret olması, bölge kavimlerinin tarım yanı sıra, geçimlerini ağırlıklı olarak hayvancılıkla

sağlamalarına yol açmıştır. Artan nüfus ve kuraklık gibi nedenlerle yeni otlaklar arayan konar göçer toplulukların otlakların paylaşımı için zaman zaman giriştikleri mücadeleler, savaşçı bir yaşam tarzını da beraberinde getirmiştir. Aynı nedenle liderlik, lidere bağlılık önem kazanmış ve güçlü liderlerin çıktığı dönemlerde Orta Asya'daki Türk toplulukları birbiri ardına, çığ gibi büyüyen imparatorluklar kurmuşlardır.

Bu imparatorluklardan ilki, M.Ö. 2000'li yıllardan itibaren, bugünkü Çin sınırları içinde ve Moğolistan'ın güneyinde kalan bölgelerde yaşayan boyların birleşmesi ile oluşan ve M.Ö. 2. yy.dan itibaren Teoman ve Mete gibi güçlü kağanların döneminde Çin'e karşı ciddi bir tehdit oluşturan “Büyük Hun İmparatorluğu”dur. Ak Hunlar ile Türklerin de ataları olduğu kabul edilen ve Çin kaynaklarında *Hiung-nu* olarak adlandırılan Hunların kendilerine ait bir alfabe ile yazılı belgeler olduğu² ve eski Türkçe dilinde konuştukları bilinmektedir. Selenge Irmağı çevresinde yapılan kazılarda bazı Hun liderlerinin mezarlarında bulunan İran, Çin ve Yunan kökenli dokumalar Hunların uzak ülkelerle ticaret yaptıklarını kanıtlamaktadır³. Hun hükümdarları kendilerinin devamı niteliğindeki imparatorlukların da sürdürecektir ve geliştirecekleri eski Türk devlet yapısı geleneği temelini atmışlardır. İmparatorluğun ikiye bölünerek yıkılması ile yerine kurulan ve genelde Çin etkisi altında kalan bir çok küçük Hun devleti, Göktürklerin üstünlüğü ele geçirmelerine kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

“Göktürk Kağanlığı” 6. yüzyılın ortasında, Asya'nın doğusunda Çin devletinin, batısında Sasani devletinin sınırladığı geniş bölgede, doğuda Avarlar, batıda Ak Hunlar ile yapılan mücadeleler sonucunda ortaya çıkmış ve “İpek Yolu”nun denetimini eline almıştır. İlk kağan Bumin Kağan doğu kanadını yönetirken, batı kanadının yönetimini kardeşi İstemi Kağan'a bırakmıştır. Bumin Kağan'ın ölümünden sonraki bir dönemde batı ve doğu kanatlarının ayrılması ile ikiye bölünen Göktürk Kağanlığı, Kutluk Kağan'ın başa geçerek, Çin'in kuzeyine yerleşmiş Türk boylarını yeniden toparlamasıyla tekrar güçlenmiştir. Bu dönemde hüküm süren Bilge Kağan ve ünlü bakanı Kültigin adlarına dikilen Orhun Yazıtları'nın 19. yüzyıl sonlarında keşfedilerek çözümlenmesi sonucunda Göktürk tarihi ve yaşantısı ilgili çok değerli bilgiler elde edilmiştir⁴. Ne var ki, Bilge Kağan'ın ölümünden sonra tekrar zayıflayan Göktürk egemenliği, Uygurların Ötüken'i ele geçirmesi ile son bulmuştur.

Önceleri Barköl kenti çevresinde yaşayan ve Göktürlere karşı zaman zaman başarılı savaşlar veren Uygurlar Karluk, Basmıl ve Dokuz Oğuz boylarının da

kendilerine katılmalarıyla güçlenerek ayaklanmış,. 745 yılında Göktürk yönetimine kesin olarak son vermişlerdir. Uygurlar, yabgularını “Kutluk Bilge Kül Kağan” ünvanı ile kağan ilan ederek Uygur Devletini kurmuşlardır. Kutluk Bilge Kül Kağan iki yıl sonra ölünce yerine geçen oğlu Bayan Çur, Kara Türgeş, Kırgız, Çik, Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatar gibi Türk boylarını kendine bağlamıştır.

Talas Savaşı'nda (751) Arapların Çin ordusunu yenilgiye uğratmasından sonra Tarım Havzasının batı kesimi Karlukların, bunun dışındaki alanlar Uygurların eline geçmiştir. Güneydeki *Beşbalık*, *Koço* ve *Kaşgar* gibi zengin tarım ve ticaret şehirleri de Uygur etkisine girmiştir. Şehirleşmeye önem veren ve başkent olarak Ordu-balık adında bir şehir kurduran (757) Bayan Çur Kağan'ın yaptığı işler Şine-usu gölü yakınında, Göktürk alfabesi ile yazılmış olan, Türkçe bir yazıtta anlatılmaktadır.

Sonraki dönemlerde Çin prensesleriyle evlenen Uygur kağanları, Çin'de patlak veren ayaklanmalara karşı yönetimdeki Çin yönetimindeki *Tang* hanedanına destek vermiş, 757 ve 762'de iki kez Henan (Luoyang) başkentini ve bazı diğer kentleri ayaklanmacıların elinden almış, *An Lushan*'ın ayaklanmasını bastırmış ve Tibetlilerin Çin'e yönelik saldırılarını da püskürterek Çin ile ilişkilerini geliştirmişlerdir. Bu gelişmenin sonucunda Çin kapıları Uygur tüccarlarına açılmıştır.

840 yılında ise Kırgızların saldırısı ile devletleri yıkılan Uygurlar eski yurtlarını bırakarak değişik bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardır. Bazı Uygurlar güneye, Çin sınırına doğru yönelirken, diğerleri Ngo-nie Tegin'in önderliğinde Altay Dağları'nı aşarak Beşbalık, Turfan yöresine yerleşerek, Koço'da Kırgızlar'ın öldürdüğü son kağanlarının yeğeni Mengli'yi kağan ilan etmişlerdir (856). Uzun zamandır Tibet baskısı altında yaşayan Çin imparatoru Tibet'e karşı güç dengesi oluşturması açısından bu yeni devleti, kendisine bağlı olması koşuluyla, hemen tanımış ve Uygurlar'ın Tarım havzasının öteki ucuna, Kaşgar'a kadar yayılmasına ses çıkarmamıştır.

Kırgız baskınından sonra güney kesimlere, yani Çin ile Doğu Türkistan arasındaki Kansu bölgesine göç eden Uygurlar ise, İpek yolu üzerinde önemli bir ticaret merkezî olan bu bölgede yeni bir devlet kurmuşlardır. Sonradan, “Sarı Uygurlar” adı ile anılacak olan bu boylar, bu bölgenin yerli halkı ile karışmadan dillerini ve kültürlerini uzun yıllar yaşatmayı başarmışlardır. 1209 yılında, Cengiz Han'a bağlandıktan sonra, Moğolların egemenliği döneminde çok önemli roller üstlenen yarı bağımsız Turfan

Uygur Devleti, 1368'de Çin'de Ming hanedanının yönetime gelmesinden sonra ortadan kalkmıştır.

Batıda ise Karlukların soyundan gelen Karahanlılar, 840 yılındaki Kırgız yenilgisi ile Uygur Kağanlığının dağılmasından sonra, Maveraünnehir civarında kendi devletlerini kurmuşlardır. İlk Karahanlı hükümdarı sayılan Bilge Kül Kadir Han'ın oğullarından Bazır Arslan Han büyük kağan olarak Balasagun'da, Oğulcak da orta kağan olarak Taraz'da devleti yönetmişlerdir. 940'a doğru İslamı benimseyen Satuk Buğra Han, İslam dininin Karahanlılar arasında yayılmasını sağlamıştır. 999 yılında Samani başkenti Buhara'yı işgal eden Karahanlılar, Ceyhun (Amu Derya) nehirini sınır olarak Samani topraklarını Gaznelilerle paylaşmışlardır.ⁱ

11. yüzyıl başlarındaki sürekli iç savaşlar Karahanlıların 1041'de Doğu Karahanlılar ve Batı Karahanlılar olarak ikiye ayrılmasına yol açmıştır. Sonunda Büyük Selçukluların egemenliğine giren Karahanlılar, daha sonra Büyük Selçuklu egemenliğinin de zayıflaması üzerine 1140 yılında Karahitaylara bağlanmışlardır. Kısa dönem hanedanın bağımsızlığını yeniden sağlayan Batı Karahanlı kağanı Osman'ın (hd 1204-11), Harezmşah Alaeddin Muhammed tarafından öldürülmesi ile Doğu Karahanlı toprakları da Nayman hükümdarı Küçlük tarafından işgal edilince hanedan son bulmuştur.

Karahanlılardan sonra Orta Asya'da, batıda Harzemşahlıların, doğuda ise Karahitayların egemenliğini görüyoruz. 13. yüzyıl da Cengiz Han'ın önderliğindeki Moğol istilasından sonra bu devletler yıkılmışsa da, uzun süren hükümdarlıkları zamanında Moğol hanedanlıkları bölge kavimlerinin kültürel etkisi altına girmişlerdir⁵. Bu dönemde bölgeye hakim olan Çağatay Hanlığı zamanla bölünmüş; İslam dininin etkisindeki Batı Çağatay Hanlığı bünyesindeki zamanla Türkleşerek, kendilerini "Çağataylı" olarak tanımlamaya başlamıştır. Bu dönemde kullanılan Türkçe de Çağatay Türkçesi olarak adlandırılmaktadır.

2.1.2. Orta Asya'da din, kültür ve uygarlık

Tarih boyunca büyük uygarlıkların bulunduğu bir kavşak görevini üstlenen bölgenin binlerce yıl süresince hakimi, kısmen yerleşik tarım toplumları, kısmen de

ⁱ Bu tarih bazı kaynaklarda Karahanlıların kuruluş tarihi olarak kabul edilir.

göçebe çoban kavimler olarak yaşayan ve Türkçe konuşan halklar olmuştur. Bu çetin koşulların savaşçı toplulukları, bir yanda birbiri ardına geniş coğrafyalara hükmeden devletler kurarken, öte yanda Doğu ve Batın uygarlıklarının alışverişini sağlayan yollarda göz alıcı şehirler geliştirdiler. “*Son iki yüzyıldır sürdürülen araştırmalar, bu bölgenin sadece dışarıdan gelenleri değil, bizzat orada oluşmuş kültürleri de barındıran özgün bir sentezin potası olduğunu ortaya koydu*”⁶.

Bu gelişmiş yol ağı üzerinde değişimi yapılan yalnızca ipek gibi değerli ticaret malları değildi; bu şehirlerde yaşayanlar aynı zamanda büyük ölçüde kültürel ve manevi değişimi de teşvik ettiler. Bu vahalar maniciler gibi sürgündeki dini gruplar için de birer sığınak oldular. Bunlardan biri, adını antik Orta Asya kaynaklarında da bahsedilen (Tulu-fan, Turpan, vb) Turfan şehrinden alan Turfan Vahasıdır. Karahoca (Gaochang) Devletinin ve Batı Uygur Krallığı'nın eski Türk Metinlerinde adı Koço olarak geçen eski başkenti Idikut antik kenti, yanı sıra Bezeklik ve Sangim deki mağara tapınakları da bu kültürel gelişimin birer kanıtıdır.

Orta Asyada başlangıçta en yaygın dini unsur Şamancılıktı.ⁱ Şamancılık bizatihi bir din olmaktan ziyade, şamanın faaliyetlerini çevreleyen ve Animizm, Budacılık, Konfüçyüsçülük gibi farklı dini sistemler ile bağlantıları olabilen çeşitli ritüel ve inanışların karmaşık bir bileşimidir. Her ne kadar pek çok din etnoloğu Polinezya ve Kuzey Amerika gibi farklı bölgelerdeki paralel sistemlere işaret ederek bu terimi daha genel anlamı ile kullansa da, Şamancılığın esas olarak Sibiry ve İç Asya'ya ait dini bir olgu olduğu kabul görmektedir. Bazı bilim adamlarınca bir ara reddedilmesine rağmen, Soğdca ve Toharca gibi dillerde de eşdeğer terimlerin bulunması ve özellikle Lamacı Budacılığının Moğollar ve Tunguzlar gibi Doğu Sibiry halklarının arasında Şamancılığın gelişimi üzerindeki etkisinin yadsınamaz olması, günümüzde Şaman sözcüğünün, Sanskritçe *sramana*, Pali dilinde *samana*, Çince *shamên* sözcüklerinden türediği konusunda görüş birliği oluşmuştur⁷. Bu sözcük dilimize, Tunguzca bir kelime olan şaman sözcüğünü tanıtan Rusça kaynaklar üzerinden, sonradan geçmiştir. Oysa eski Türkçede, şaman karşılığı kullanılan kelime “kam”dır. Ancak Moğol istilaları sonrasında, Moğolcadan alınma *bakşı* sözcüğü de Türkçeye yerleşmiştirⁱⁱ.

ⁱ Eski Türklerin dini inanışının Tanrıcılık (*Tengrism*) olduğunu öne süren görüşler de vardır.

ⁱⁱ Aslen Sanskritçe *bhikshu*; rahip. bilgin veya yazıcı, sözcüğünden alınmıştır.

Orta Asyada Şamanizmin etkileri günümüze kadar sürmekle birlikte, yerleşik toplumların oluşmasıyla, Türkler arasında yeni dini akımlar da etkili olmaya başlamıştır. Kuzey-batı Hindistan'da ortaya çıkan Buda öğretisi M.Ö. 3. yüzyılda hüküm süren Maurya Hanedanı idarecisi Aşoka döneminden ve özellikle M.Ö. 1. yüzyıldan itibaren taraftar sayısını arttırarak Hindistan dışına yayılmıştır. Bunda Çine ve Doğu Asyaya giden kervan yolları erken misyon rotaları olarak önemli bir rol oynamıştır. Budacılık Tibet ve Çin yoluyla ulaştığı Orta Asyada da 6. yüzyıldan itibaren etkili olmuş⁸ ve İslam dininin kabulüne değin özellikle Uygur Türkleri arasında kabul görmüştür.

Mani Dinini Mezopotamya'da Pers soylusu kökenli Mani (216-277) kurmuştur. Mani, zamanının diğer dinlerini birleştirerek temelinde iyi-aydınlık ve kötü-karanlık gibi karşıt güçlerin arasındaki mücadeleyi vurgulayan bir çeşit ikicilik (dualizm) bulunan ve evrensellik iddiasında olan Manicilik öğretisini oluşturmuştur. Manicilik batıda Roma'dan Kuzey Afrika'ya, doğuda Çin'in doğu sahiline kadar pek çok ülkede yayılmış, ancak zaman içinde yasaklanarak ve savaşlarla geriletilmiş ve 14. yüzyılda tamamen yok olmuştur. Bununla birlikte, bir çok dilde yazılmış olan Manici literatür ve sanat eserlerinin kalıntıları bugüne kadar korunabilmiştir.

Orta Asyada egemen olan Uygur Devleti, hükümdarları Böğü Kağan'ın 762'de Henan seferinden dönerken yanında Manici dört rahip getirmesi sonrasında, 762-840 yılları arasında, resmi din olarak Maniciliği benimsemiştir. Bu dönemde Tarım Havzasının kuzey ve doğu kesimlerinde uzunca süredir dağınık olarak yaşayan İran kökenli Sogdların, Hint-Avrupa kökenli Toharların, Tibetlilerle karışmış Nindlerin ve öteki Budacı kavimlerin kültür ortamının yerini Mani dininin etkisindeki Uygur kültürü almıştır.

Uygur Devletinin yıkılması ile Kansu ve Turfan bölgelerine göç eden ve yeni coğrafyalarında Manicilik yerine Budacılığı benimseyen Uygurlar, siyasal olarak etkili bir güç olmamalarına karşın, başlıcaları Turfan, Kaşgar, Beşbalık, Kuça, Hami olan şehirlerinde ticaret ve uygarlık bakımından büyük gelişme gösterdiler.

Ayrıca yerleşik düzen aşamasına denk düşen dini gelişmeler Uygurların çevre ülkelerle ilişkilerini geliştirerek, ticaretin egemen olduğu yeni yerleşik yaşam biçimlerini benimsemelerini hızlandırdı. Böylece Uygur toplumunun geleneksel kandaş örgütlenmesi yerini, giderek kentleşme aşamasına özgü bir tabakalaşmaya bıraktı.

Uygur yurdunun merkezi de güneybatıya Tarım Havzasının çevresine kaydı. "İdikut" adıyla da anılan Uygur başkenti Koço, Taklamakan çölünü kuzeyden ve güneyden dolaşan iki büyük kervan yolunun Çin'den gelen yolla kesiştiği yerde gelişti.

10. yüzyılda Uygur hükümdarı Aslan Kağan'a gelen bir Çin elçisine göre Uygur ülkesinde müziğe büyük bir ilgi vardı. Çiftçilik, meyvecilik, şarapçılık ve ipekçilik gelişmişti, topraklar arklarla sulanıyordu, altın, gümüş ve bakır işleniyordu. Kentler kanalizasyon şebekeleriyle donatılmıştı. Çeşitli dinlere karşı büyük bir hoşgörü egemendi. Maniciliğin ve Budacılığın yanı sıra Hristiyanlık, özellikle Nasturilik de etki alanı buluyordu. Ayrıca Uygur sarayında müneccimlerin de büyük bir nüfuzu vardı. Bu dönemde Uygurlar Toharca, Sogdca ve Çince kaleme alınmış Mahayana Budacılığına özgü metinleri kendi dillerine çevirdiler. Budacıların en kıymetli eserlerinin ele geçtiği "Bin Buda Mağaraları" Turfan bölgesinde bulunmaktadır.

Uygurlar zamanla eskiden kullandıkları Orhun alfabesini bırakarak, kendi adlarıyla anılan Sogd kökenli bir alfabeye yazmaya başladılar. Fetihçi bir devlet politikasını hemen bütünüyle terk eden Uygur toplumunda 10. yüzyılda başlayan genel kentleşme süreci 11. yüzyılda doruğuna ulaştı. 11. yüzyılın sonunda Uygurların başlıca kentleri Koço, Sulmi, Canbalık ve Yenibalık'tı.

Uygur kültür ve sanatı, Helenistik kalıntıların ve Hint uygarlığının kuzeye yansımış kültür formlarının yayılmasında etkili olduğu gibi, Sasani-İran sanatı ile Çin sanatı arasında da önemli bir etkileşimin kurulmasına öncülük etti. 19. yüzyıl sonlarına doğru Turfan ve Hotan gibi eski Uygur kentlerinde Albert *Grünwedel*'in başlattığı ve *Von le Coq*'un sürdürdüğü kazılarda fresklerle bezenmiş duvarların yanı sıra sanat değeri oldukça yüksek vazolar, yazmalar ve minyatürler bulundu¹. Bulgulara göre, örneğin Budacılıktan Maniciliğe devredilmiş Uygur tapınaklarında eski duvar resimleri ortadan kaldırılmak ya da üstü boyanmak yerine yalnızca bir duvar çekilerek kapatılmıştı. Koço kentindeki yıkıntılarda Budacı, Manici ve Hristiyan öğeler yan yana yer alıyordu. Bir ara Nesturi Hristiyanlığı ile de tanışan, ama son olarak -Karahanlı Devleti'nin de etkisi ile- toplu halde İslam dinini kabul eden ve Karahanlılar döneminde

¹ Bu yapıtlar Berlin Müzesi'ne taşınmış ve buradaki Turfan Salonu'nda sergilenmiştir

Türk-İslâm medeniyetine önemli katkılar sağlayan Uygur Türkleri, bugün de varlıklarını aynı adla devam ettirmektedirler.

Batı Türkistan'da ise Karahanlılar döneminde Orta Asya Türk kültürünün İslam sanatı ve kültürüyle kaynaştığı görülmektedir. Bu dönem Türk dili ve edebiyatı da geçiş dönemi özelliklerini taşır. 9. yüzyıldan itibaren Arap alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. Arap harfli ilk Türkçe metinler 11. yüzyıldan kalmadır. Bunlar da Kâşgarlı Mahmut'un Arapça olarak kaleme aldığı *Dîvânü Lügati't-Türk* adlı Türkçe-Arapça sözlüğünde geçen bir kısım manzum parçalar ve ata sözleridir. Ayrıca Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i ve Edib Ahmed Yükneki'nin Atabetü'l-Hakayık'ı bu dönemin başlıca yapıtlarıdır.

Karahanlılar sonrasında egemen olan Harezmîliler ve devamında Çağataylılar döneminde de Türkçe hakim kültür dili olarak gelişmeye devam etmiş, Orta Asya'da yazı ve diploması dili olarak 19. yüzyıla değin kullanılmış ve sonra yerini bugünkü Özbekçe'ye bırakmıştır.

2.1.3. Eski Türklerde tıp

Orta Asyada, özellikle hayvancılıkla geçinen konar göçer topluluklarda kamların işlevleri, topluluğun olağan üstü durumlarda doğa üstü güçlere başvurma gereksiminden kaynaklanmaktadır. Bu durumlar, topluluğun kendi içinde, bildik yöntemlerle çözemediği, başta kişilerin veya topluluğa ait hayvanların hastalığı olmak üzere, kuraklık, baş edilemeyen dış saldırılar, doğal afetler vb. gibi sorunlardır. Doğa üstü güçlere ihtiyaç duyulan bu gibi durumlarda topluluk kâma başvurur, onun aracılığını talep eder, onun doğa üstü güçlerle ilişki kurma yeteneğinden yararlanmak ister. Ritüelik tarzda bu işlevi kendi araçları ile yerine getiren kam, “öte alem” de yaptıklarını ve karşılaştıklarını, aldığı bilgileri toplulukla paylaşır, bir anlamda bir kehaneti dile getirir, sorunun çözümü için “öte alemde” aldığı önerileri aktarır. Özellikle - en sık karşılaşılan baş edilemeyen durum olarak- hastalıkla ilgili tanı yerine geçecek yorumunu belirtir, çözüm için yol yordam gösterir⁹.

Şamanların uyguladığı bazı yöntemlerin rasyonel tıp ile uyumlu olduğu görülmektedir. Örneğin: Hasta eden kötü ruhu çıkarmak için kamin hastalanan kişinin yüzüne soğuk su serpmek, üzerlik, öd ağacı, ardıç gibi antiseptik veya şeytanelması gibi antiastmatik özellikte olan tütsüleri kullanarak bir anlamda tıbbi etki sağlamak gibi. Şunu belirtmek gerekir ki; pratikte hiçbir zaman sonuç vermeyen tedavilerin nesiller

boyu kalıcı olması mümkün değildir. Yüzlerce, binlerce yıl süre giden bu uygulamaların, bir şekilde olumlu sonuç aldıklarına dair mantıklı açıklamalar olsa gerek.

Eski Uygurların tıp metinlerinde kamların uyguladıkları ritüelik seanslarda kullandıklarının yanı sıra doğrudan şifalı bitkilerle de sağaltma yaptıklarına dair bilgi mevcuttur. Arat'ın çevirdiği bir metinde şöyle denilmektedir:

“bu alku kırtlarka otacı bakşılar yarağın körüp • bilge biliglerin • öntürüp • inçkelep yarağın körüp • birzünler (•)”

“Otacı-bakşılar bütün bu yaralara, yarayı (dikkatlice) görüp, bilgilerini bilgece kullanıp, inceleyerek ilaç vermelidir.”

Bu metinde otacı ve bakşı ayrımı yapılmamış, iki grup birlikte anılmıştır. Bakşıların birer şaman olduğu göz önünde tutulursa, bunların Uygur şamanlarının aynı zamanda yazılı metinlerdeki reçetelere göre ilaç tedavisi yaptıkları söyleyebiliriz. 11. yüzyılda yazılmış olan Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't-Türk adlı eserinde⁴⁴ ise otacılar ve kamlar iki ayrı başlık altında tanımlanmıştır. Görülen o ki, yerleşik düzene geçişle birlikte otacılar giderek kamlardan ayrılmışlardır.

Tarımın, yerleşik düzenin ve kentli yaşamın gelişmesi ile birlikte, genellikle aile içinde nesilden nesile aktarılan bilgi ve şifa verme özelliklerinin ağır bastığı kamlar ve otlarla tedavi eden otacıların yanı sıra gelişen bir hekim tipi ön plana geçmiştir. Yeni dinlerin benimsenmesiyle tapınakların kurulması, yazı alışkanlığının gelişmesi, yazıcıların artması, diğer dillerden yapılan çeviriler rahip tipi hekimler dönemlerindeki tıp bilgilerini uygulayarak gelişmiş bir sağlık hizmeti sunmaya başlamışlardır. İncelediğimiz metinlerde özellikle Budacı Uygur rahiplerinin Hint tıbbını Orta Asya'da yaygınlaştırdığını görmekteyiz.

Batı Türkistanda ise Karlukların kurduğu Karahanlı Devletinin komşu İslam devletleri ile olan münasebetleri, bölgede İslam kültürünün hızla yayılması ile neticelenmiştir¹⁰. İslam tıbbının giderek egemen hale gelmesiyle, bilim dili olarak Arapça kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde yeni medreseler açılmış, hekimler yetiştirilmiştir. “Karahanlı Hakanı Böri Tigin Tamgaç Buğra Han”, Semerkant'taki evlerinden birini hastaneye dönüştürmüştür¹¹. Bununla birlikte, her ne kadar otacı, bakşı

gibi tıp uygulayıcıları İslam tıbbından etkilenseler de, geleneksel yöntemler bütünüyle yok olmamış, çeşitli biçimlerde varlıklarını sürdürmüşlerdir¹².

2.1.4. Orta Asya’da yapılan araştırmalar

Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi’nin, Turfan Araştırmalarını tanıtan bir yayınında Berlin Etnoloji Müzesi yönetimince düzenlenen Turfan seferleri ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Avrupa’da Orta Asya’ya karşı uyanan büyük ilgi, 1889 yılında bir İskoç gezginin ölümünü araştırmak üzere İngiliz Hükümeti tarafından görevlendirilerek Koço’ya gelen İngiliz subayı olan Teğmen *Bower*’in eline tesadüfen Brahmi yazısı ile yazılmış bazı Sanskritçe metinlerin geçmesi ile başlamış, bunlara başka gezginlerin buldukları metin parçalarının da eklenmesi ile Avrupalı ve Japon araştırmacılar Orta Asya’ya adeta hücum etmişlerdir.

O dönemde Rusya’nın egemenliğinde bulunan bölgede araştırmalara başlayan Alman *Gruen Wedel* ve *Albert von Lecoq*, İngiliz *Marc Aurel Stein*, Fransız *Paul Pelliot*, Çin yetkilileri (isimleri bilinmiyor), Japon *Ōtani Kozui*, ABD’li *Langdon Warner*, İsveçli *Sven Hedin* ve Rus *Sergei Oldenburg* adlı araştırmacılar çeşitli yıllarda bölgeye giderek. buldukları yazma ve sanat eserini tespit ederek ülkelerine götürmüşlerdir. Bu eserler bugün Pekin’de *National Library of China* ve *Beijing University Library*, Berlin’de *Staatsbibliothek zu Berlin*, Londra’da *The British Library*, Paris’te *Bibliothèque Nationale de France*, St. Petersburg’da *Institute for Oriental Studies (Hermitage)*, Kyoto’da *Ryūkoku University Library*, Yeni Delhi’de *Museum of Central Asian Antiquities* gibi merkezlerde ve bazı özel koleksiyonlarda saklanmaktadır¹³.

Bu araştırmacılardan *von Le Coq* başkanlığındaki Alman ekipleri, Berlin Etnoloji Müzesi yönetimince 1903 ve 1913 yılları arasında düzenlenen ve Turfan seferleri olarak adlandırılan toplam dört sefer süresince, her biri ortalama 75-80 kg ağırlığında 423 sandık içinde, on binlerce resim ve benzeri sanat eseri kalıntısını, ayrıca yaklaşık kırk bin parça yirmi değişik dil ve alfabe ile yazılmış el yazması metni Almanya’ya getirdiler. 1914 yılında o zamanki Prusya Bilimler Akademisine devredilen el yazması metinler, aynı Akademiye kurulmuş olan Şarkiyat Komisyonun sorumluluğunda değişik şarkiyatçı disiplinlerin temsilcilerince incelenerek işlendiler¹⁴.

II. Dünya Savaşı sırasında *Winthershall*, *Solvayhall* und *Schönebeck/Elbe*’deki tuz madenlerinde saklanan ve korunan metinlerin önemli bölümü, savaştan sonra 1946

yılında yeni kurulmuş olan Alman Bilimler Akademisine devredildiler. Küçük bir kısım Mainz Bilimler ve Edebiyat Akademisine, bazı Farsça parçalar ise Hamburg Üniversitesine gönderildi. Çoğu Sanskritçe olan diğer metinler Göttingen'e gönderildi. 1956 yılında Farsça metinler de Hamburg'dan Mainz'a getirildi. Marburg da Prusya Kültür mirası devlet kütüphanesinin kurulmasıyla Mainz'daki bütün metinler Marburg'a getirildi. Almanya'nın birleşmesini takiben ise tüm metinler Berlin'de *Potsdamer Platz*'daki yeni yapılan Devlet Kütüphanesine gönderildiler. 1992'den bu yana koleksiyonun bütün parçaları Prusya Bilimler Akademisinin devamı olarak kurulan Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi'nin mülkiyetinde bir araya getirilmiştir. Ancak buradaki akademi binasında sadece halen çalışılmakta olan metinler (yaklaşık 13 bin Farsça ve Eski Türkçe metin) bulunmakta, diğerleri ise koleksiyonun vesayetinin sorumluluğunu üstlenmiş olan Devlet Kütüphanesinin Şark Eserleri Bölümünde saklanmaktadır. Turfan'da bulunan diğer sanat hazineleri ve aydınlatılmış el yazmaları, Berlin'deki Hint Sanatları Müzesi görülebilir¹².

Kuzey İpek Yolu üzerindeki vahalarda bulunan metinlerine sahip olan Berlin Koleksiyonu, aynı zamanda içerdiği en fazla sayıdaki Orta Asya orijinal Manici metinler, Soğdca yazılı Hristiyan metin parçaları, Baktrice ve eski Türkçe rünik yazılı tek parçalar gibi eşsiz hazinelerle, alanında dünyanın en zengin ve değerli koleksiyonudur.

Metin parçalarının yaşları çok değişiktir. En eski olanlar Hint Darma kalıntıları 4. yüzyıldandır. Çince koleksiyonun en eski örnekleri 4-5 yüzyıldandır. Farsça parçalar 8-11 yüzyıllar arasında tarihlendirilmektedir. Eski Türkçe metinlerin çoğunluğu 9 -14 yüzyıl arasından kaynaklanmaktadır. Çoğu yerel imalathanelerde imal edilen kağıtların kullanıldığı bu eserlerde Çin kaynaklı kaliteli kağıtlara da rastlanmıştır. Az sayıda metin de, palmiye yaprakları, Huş ağacı kabuğu, tahta, ipek, parşömen veya taş üzerine yazılmıştır.

Uygur kitaplarının sayıca az, ancak çok önemli bir bölümünü basılı eserler oluşturmaktadır. Bunlar tek tek harflerle değil, sayfanın bütününün tahta üzerine işlenmesiyle, her seferinde bütün bir sayfa olarak basılmıştır. Genellikle Çin tarzı atölyelerde yapılan ve "blok baskı" tabir edilen bu baskılara, Turfan vahasında pek çok kazı yerinde rastlanmıştır. Bu şekilde basılmış ve 13-14 yüzyıllara tarihlenen Çince, Tangutça, Moğolca, Tibetçe, eski Türkçe ve Sanskritçe metinler mevcuttur. Basılı

takvimlerin bir yana bırakırsak bunların çoğu Budacı dini eserlerdir. Budacılıkta dini metinleri çoğaltmak ibadet olarak kabul edilirdi.. Bu nedenle istinsahların yanı sıra fazla sayıda basılmış kopyalara da rastlanmıştır. Özellikle Buda'nın önceki hayatlarından bahseden *Jatakalar* blok baskı olarak yayımlanmıştır. Bu kitapların katlanmış sayfalarının 1/3 üst bölümlerinde çizimler de bulunmaktadır. Ne yazık ki çok az sayıda basılı eserin bütünlüğü korunabilmiştir.

3. GEREÇ VE YÖNTEM

Çalışmadaⁱ yöntem olarak çağdaş tarih yazımı metodolojisinin bilimsel ilkeleri esas alınmıştır¹⁵. Bu ilkeler çerçevesinde öncelikle ulaşılabilir birincil kaynakların toplanarak ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmesi, verilerin dökümünün elde edilmesi yoluna gidilmiştir. Bu amaçla, Orta Asya tıp metinlerinin asıllarına ulaşmak için 2008 yılının Ekim ayında Berlin Devlet Kütüphanesi (*Staatsbibliothek zu Berlin*) ve Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi'ne (*Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften*) gidilerek araştırma yapılmış, belgelerin mevcut olanlarının asıllarının çıktıkları ve ilgili literatür temin edilmiştir.

Ancak, günümüzde pek kullanılmayan farklı alfabe ve lehçelerde yazılmış olan bu yazmaların transkripsiyonları ve günümüz Türkçesine çevirileri olmadan, tıp tarihi açısından yorumlanmaları mümkün değildir. Bu ise dilbilimcilerce yapılacak geniş çaplı bir çalışmayı gerektirmektedirⁱⁱ. Tüm metinlerin doğru olarak okunması ve transkripsiyonu, sonradan yapılacak değerlendirmeler için hayati öneme haizdir. Zira yanlış okunan bir harfin bile vahim yorumlara yol açması söz konusu olabilmektedir. Örneğin, “öd” sözcüğünün “ed” olarak okunması, insan safrası (*kişi ödi*) yerine, insan etinin (*kişi edi*) ilaç olarak kullanıldığına dair yanlış bir değerlendirmeye yol açabilmektedir.

Bu metinlerin Eski Türkçe transkripsiyonlarının işlenerek genelde Almanca çevirileri ile birlikte yayımlanmış olması, bunların günümüz Türkçesine kazandırılabilmesi için ayrı bir çabayı gerekli kılmıştır. Bu nedenle şimdiye dek dilbilimcilerce yurtdışında yayımlanmış olan metinler, İstanbul Üniversitesi Eski Türk Lehçeleri Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya gözetiminde, satır satır ele alınarak gözden geçirilmiş, metnin yayımlandığı tarihten bu yana geçen süre içinde saptanan yeni bilgilerin ışığında çeviriler güncellenmiş ve açıklamalar eklenmiştir. Bu şekilde ortaya çıkan ve bulgular bölümünde açıklanan, 14. yüzyıla kadarki dönemde Türkçe olarak kaleme alınmış eski tıp yazmalarının dilbilimcilerce

ⁱ Tez çalışması 2008-2010 yıllarında, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalında gerçekleştirilmiştir.

ⁱⁱ 14. yüzyıla kadar olan Türkçe tıp metinleri üzerinde dilbilimci olarak şimdiye dek Reşid Rahmeti Arat, Annemarie von Gabain, Peter Zieme, Dieter Maue, Osman Fikri Sertkaya ve Mehmet Ölmez çalışmışlardır.

yayımlanmış olan transkripsiyon ve çevirileri çalışmamızın esas materyelini oluşturmaktadır. Yukarıda belirtilen metinlerin transkripsiyonları, var olanların çevirileri bulgular bölümünde verilmiştir. Transkripsiyonlar aktarılırken, farklı yazarların, yazım biçimlerinde kullandıkları farklı usüllere sadık kalınmaya çalışılmıştır.

Orta Asyada 14. yüzyıla kadar olan bu dönemdeki Türkçe yazılarda çeşitli alfabeler kullanılmıştır. Erken dönemde Hunların ve Göktürklerin kendilerine özgü alfabeler kullandıkları bilinmektedir. Ancak Hunlara ait olduğu saptanmış birkaç levhadaki metinler henüz çözümlenememiştir. Göktürkler dönemine ait abidelerde ise tıbbı ile ilgili bilgi mevcut değildir. Uygurlar başlangıçta Uygur alfabesini kullanmış, sonraları ise Sogd alfabesinden türetilmiş özgün bir alfabe geliştirmişlerdir.

Karahanlılar İslam dinine geçtikten sonra bu uygarlığın tesiri ile Arap alfabesini, hatta yazı dili Arap ve Fars dillerini kullanmışlardır. Daha sonraki yüzyıllara ait Çağatayca ve Özbekçe yazılmış tıp metinleri bulunmuşsa da, bugün 14. yüzyıldan önceki döneme ait, eski Uygurca haricinde bir lehçede yazılmış ve keşfedilerek yayımlanmış Türkçe bir tıp eserine henüz rastlanamamıştır⁶.

Bu nedenle elimizdeki metinler Uygur Türkçesi ile yazılmış tıp yazmaları ile sınırlıdır. Uygur alfabesi yanında Brahmi ve Süryani harfleri ile yazılmış Uygurca eserler de mevcuttur. Bahsi geçen dönemde, özellikle Batı Türkistandaki gelişmiş merkezlerde Arapça ve Farsça yazılmış olan önemli tıp kitapları mevcutsa da, bunlar kapsam dışı kaldığından çalışmaya dahil edilmemiştir.

Türkçe metinlerin tespitinde Osman Fikri Sertkaya'nın yayımladığı liste esas alınmış¹⁶ ve kendisi ile görüşülerek yayımlandığı dönemde listede yer almayan metinler temin edilerek listeye eklenmiştir. Listenin son hali Tablo 3-I'de açıklanmıştır. Metinler bulgular bölümünde asıllarının transkripsiyonları ve güncel Türkçe karşılıkları ile verilmiştir. Transkripsiyonların aktarılmasında yayımlayan araştırmacıların kullandıkları yöntemlere ve diakritiklere sadık kalmaya özen gösterilmiştir.

Transkripsiyonu ve çevirisi yapılarak Almanca yayımlanan ilk tıp metni, I. Turfan seferinde *Dakyanus*'da bulunarak, T I D 120 olarak işaretlenen Uygur harfleriyle yazılmış metindir¹⁷.

Bu yazmanın dışında kalan otuz bir parça metin, 1932 yılında, yine Arat tarafından Berlin'de “Zur Heilkunde der Uiguren II”, başlığı ile beş bölümden oluşan ikinci bir kitapta yayımlanmıştır¹⁸. Bu kitapta, birden beşe kadar sıralanmış beş farklı tıbbi içerikli yazmanın transkripsiyonu, Almanca çevirileri, açıklamaları ve sözcük dizini verilmiştir.

Bu kitabın yayımlanmasından sonra, bu metinlerin bazılarının, eski Hint hekimlerinden *Ravigupta*'nın *Siddhasāra* adlı eserinden yapılmış Uygurca tercüme parçaları olduğu saptanmıştır. Sir Harold W. Bailey kitabın üçüncü bölümünde (3 numaralı kitap) yer alan on bir parça metinden 1. (T II Y 27), 5. (T II Y 46-Ch./U. 6803) ve 6. (T II Y 66-U. 561) sıralarda verilenlerin, *Siddhasāra* 'nın Hotence çevirisinden karşılıklarını belirlemiştir¹⁹ kaynak: 10. Bailey ayrıca, aynı metinlerin Tibetçe ve Sanskritçe karşılıklarını da bularak, bunlarla eski Uygurca metinleri karşılaştırmış ve daha önce bilinmeyen bazı bitki adlarını saptayarak yayımlamıştır²⁰.

Arat'ın, *Wolfram Eberhard* ile birlikte hazırladığı *Türkische Turfan-Texte*'nin (Türkçe Turfan Metinleri) VII. cildinde²¹ yayımladığı beş metin T III M 66 (TT VII, Nr. 22); T III M 295 (TT VII, Nr. 23); T I D 596 (TT VII, Anm. 22/1); T II Y 18 (TT VII, Anm. 22/2) ve [isimsiz] (TT VII, Anm. 22/3) işaretli metinlerdir. Bunlardan aslı kayıp olan ve kızamık tedavisinden bahseden yirmi satırlık T III M 66 dışındaki parçalar Berlin Brandenburg Bilimler Akademisi'nde korunmaktadır.

Padmacintamanidharanisūtra isimli Uygur harfli yazmanın Mz. 244 (T I 551) ve 34 Mz. 212 (T I D 667 c T M 261 c) işaretli iki yaprağı Berlin, *Staatsbibliothek*'de bulunmaktadır. Osman Fikri Sertkaya her yüzünde dokuzar satır olmak üzere otuz altı satır içeren bu iki yapraktaki metinleri transkripte ederek işlemiş ve 17-20 Eylül 1996 tarihleri arasında toplanan IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nde “Göz hastalıkları üzerine eski Uygurca bir sutradan parçalar” başlığı ile bildiri olarak sunmuştur. Bu metinlerin diğer yaprakları (4 veya 5 adet) Berlin Brandenburg Bilimler Akademisi Turfan koleksiyonu'nda saklanmaktadır. Bu metnin British Museum, Or. 8212 (158)'de kayıtlı olan Sogdça tercümesinin bir bölümü, Taishō, Tripitaka, No. 1082, ilt 20, 1996/ 13-son'da kayıtlı Çincesi ile de karşılaştırılarak, 1926 yılında Friedrich Wilhelm Karl Müller²² ve 1963 yılında da D.N. Mackenzie²³ tarafından yayımlanmıştır.

D. Cerensodnom ve M.Taube'nin birlikte yayımladıkları *Die Mongolica der Berliner Turfansammlung*²⁴ adlı kitap bulunan altı yeni Uygurca tıp metni parçası Peter

Zieme tarafından işlenerek, tıpkı basımlarıyla birlikte “*Einige neue medizinische Textfragmente der alten Uiguren*” başlıklı makalede²⁵ yayımlanmıştır.

Eski Uygur lehçesiyle, ancak Brahmi harfleri ile yazılmış olan metinler de vardır. 1954 yılında *Annemarie von Gabain, Türkische Turfan-Texte*’nin VIII. cildinde²⁶, Berlin Brandenburg Bilimler Akademisi’nde T II Y 3 ve T II S 49 (Mz. 187 ve Mz. 209) işaretleri ile kayıtlı olan metinleri yayımlamıştır. Transkripsiyonu ve Almanca çevirisi verilen T II Y 3 işaretli metnin 16.-34. satırlar arasındaki bölüm tıp ile ilgilidir. Her sayfasında altı satır olmak üzere, toplam yirmi dört satırlık, T II S 49 işaretli metinde ise, “guatr” hastalığı ile belirtileri anlatılmaktadırⁱ. Bu metnin ilk altı satırının tıpkı basımı ve transkripsiyonu ayrıca aynı yazar tarafından kaleme alınan *Alttürkische Grammatik* (Eski Türkçenin Grameri) adlı eserde tekrar yayımlanmıştır²⁷.

Aynı metnin Sanskritçe aslı ve Uygurca çevirisinin aynı yazmada bir arada yer aldığı *bilingual* (çift dilli) yazma parçaları bir çok Uygurca terimin aydınlatılmasında büyük rol oynamıştır. Brahmi harfleriyle yazılan Uygur metnlerinin katalogunu hazırlayan Dieter Maue, *Sanskrit-Uigurische Bilinguen aus dem Berliner Turfan Funden* adlı henüz yayımlanmamış doçentlik tezinde²⁸ beş tıp metninin transliterasyon, transkripsiyon ve çevirilerini yaparak filolojik açıdan değerlendirmiştir. Maue tarafından asılları saptanan bu metinlerinden ilk üçü *Nagarjuna*’nın *Yogaśataka* adlı eserinden Uygur Türkçesi’ne çevrilmiş metin parçaları olup, halen Berlin Staatsbibliothek’de Mz. 202, Mz. 204 ve Mz. 192 (T M 319)’işaretleri ile kayıtlıdır.

Dördüncü metin ise *Ravigupta*’nın *Siddhasāra* adlı eserinden çevrilmiştir. Mz. 190 (T III 114) işaretli beşinci metin, halen Berlin Brandenburg Bilimler Akademisi’ndedir. Aslı bilinmeyen bu metnin, A yüzünde 4, B yüzünde 5 satır yer almaktadır. Siddhasāra’ya ait diğer bir parça da III. Turfan seferinde bulunan S 49-Mz. 208 isâretli 7 satırlık yazma parçasıdır. Dieter Maue Brahmi harfleriyle yazılan bu parçayı da işlemiş²⁹ ve yayımlamıştır³⁰.

Friedrich Wilhelm Karl Müller tarafından yazılan bir makalede³¹ bildirilen Süryani harfleri ile yazılmış beş yazma parçasından M. 152 işaretli olanı Mehmet Ölmez tarafından işlenerek yayımlanmıştır³². Ancak, (a) yüzünde 6 satır, (b) yüzünde

ⁱ *Heilkunde II*’de T II 2 (Y 14) Mz. 40 işaretli metinde de guatr konusu geçmektedir. Her iki metinde de “guatr”ın Türkçe karşılığı *bukuk* olarak verilmiştir

ise 7 satır okunabilen bu yazmadaki eksiklikler, anlamlı bir metin oluşturmayı engellemektedir.

Tablo 3-1: 14. yüzyıldan önceki döneme ait Orta Asya Türkçe tıp metinleri

Sıra	Tavsif	İşareti (Sigle)	Transkrip.	Çeviri
UYGUR HARFLİ METİNLER				
Zur Heilkunde der Uiguren I				
1	U. 559	T I D 120	Arat	Arat
Zur Heilkunde der Uiguren II				
Yogaśataka çevirisi metinler				
2	U .560 (13)	T H Y 19 (13)	Arat	Arat
3	U. 560 (5)	T II Y 19 (5)	Arat	Arat ve OFS
1. Kitap				
4	Orijinal kayıp	T II D 142	Arat	Arat
5	Orijinal kayıp	T II D 53	Arat	Arat
6	Orijinal kayıp	T II T	Arat	(-)
7	Mz. 91a-b	T II D 222	Arat	Arat
8	U. 562 a-b	T II D 142	Arat	Arat
2. Kitap				
9	Ch./U. 6779	T II Y 14	Arat	Arat
10	U. 560 (11)	THY 19 (11)	Arat	Arat
11	U. 560 (12)	T IIY 19 (12)	Arat	Arat
12	U. 564	T II D 85	Arat	(-)
13	U. 564	T II D 85	Arat	(-)
14	Ch./ U 7111	THY 14 ve Y 18	Arat	Arat
15	U 564	T II D 85	Arat	(-)
16	U 560 (9)	T II Y 19 (9)	Arat	(-)

17	U 560 (10)	T II Y 19 (10)	Arat	(-)
3. Kitap (Ravigupta'nın Siddhasāra çevirisi)				
18	U. 9222	T II Y 59	Arat	(-)
19	Ch./U. 6803	T II Y 46	Arat	Arat
20	U. 561	T II Y 66	Arat	Arat
21	U. 9218	THY 27. [1]	Arat	Arat
22	U. 563	T II D 296-d	Arat	(-)
23	Ch./U. 7193	[...]		
24	Mainz 696	T II. Ohne Nr.	Arat	Arat
25	U. 9219	TII Y 27. Y 17. Y 18.	Arat	Arat
26	U. 9220	T II Y 18	Arat	Arat
27	Mainz 40	T II 2 (Y 14)		
28	U. 9221	T II Y 17	Arat	(-)
29	U. 9223	T II. Ohne Nr.		
4. Kitap				
30	Mz. 725	Ohne Nr.	Arat	Arat
5. Kitap				
31	Orijinal kayıp!	Ohne Nr.	Arat	Arat
32	Orijinal kayıp!	Ohne Nr.	Arat	Arat
Türkische Turfan Texte VII.				
33	Original kayıp!.	T III M 66 (TT VII, Nr. 22)	Arat	Arat
34	U.5280	T III M 295 (TT VII, Nr. 23)	Arat	Arat
35	U.5424	T I D 596 (TT VII,Anm.22/1)	Arat	Arat
36	U. 5745	T II Y 18 (TT VII, Anm. 22/2)	Arat	Arat
37	U. 9226[= Siddhasera,24/7-]	 (TT VII, Anm. 22/3)	Arat	Arat
Padmacintamanidharanisutra çevirisi metinler				

38	Mz. 212	T I D 667 C / TM 261 C	OFS	OFS
39	Mz. 244	T I 551	OFS	OFS
Die Mongolica der Berliner Turfansammlung, (Berlin 1993, BT XVI), Nr 82 ve 83				
40	Haenisch B 12 - BT XVI Nr. 83)		Zieme	Zieme
41	+ T II D 33 (= Haenisch B 11 = BT XVI Nr. 82)		Zieme	Zieme
42	Ch/U6532b + Ch/ U7552b		Zieme	Zieme
43	U. 5526a	T II 1076a	Zieme	Zieme
44	U. 5478a-b	T I x 505	Zieme	Zieme
45	U. 247a-b		Zieme	Zieme
46	Y 18 = U. 5745 ve paralel metinleri T II Y 18 = U. 5747 ile T II Y 14 = U. 4983.		Zieme	Zieme
BRAHMİ HARFLİ METİNLER				
<i>Vāgbhata'nın Astāṅgahrdayasamhitā</i> adlı eserinden çeviriler (Brahmi harfli)				
47	U. 6871b		Maue	Maue
48	U. 6871c		Maue	Maue
49	U. 6871a		Maue	Maue
50	Mz 209	T II S 49	Gab.	Gab.
51	U.6866		Maue	Maue
52	Mz 187	T II S 49	Gab.	Gab.
53	U.6883		Maue	Maue
54	U.6851		Maue	Maue
55	U.6821		Maue	Maue
56	U.6905 d		Maue	Maue
<i>Nāgārjuna'nın Yogaśataka</i> adlı eserinden çeviriler (Brahmi harfli)				
57	Strophe 13, 14 ve 16	Mz. 204	Maue	Maue
58	Strophe 31, 32 ve 34	TM 319 = Mz. 192	Maue	Maue
59	(Yogaśataka 10b-13c)	Mz. 202	Maue	Maue
<i>Ravigupta'nın Siddhasāra</i> adlı eserinden çeviriler (Brahmi harfli)				
60	[T II S] 49 (Siddh. 31/1-9a)	S 49 = Mz. 208	Maue	Maue

61	Original kayıp! (TT VIII.1954)	T II Y 3 (TT III M)	Gab.	Gab.
62	T III 114	Mz. 190	Maue	Maue
Estrangelo / Süryani harfli				
63	M.152	M. 152	Arat	(-)

Yukarıda sıralanan metinlerin belirlenerek incelenmesini takiben, bulguların değerlendirilmesi ve yorumlanması çalışmamızın ikinci aşamasını oluşturmuştur. Zira tıp tarihçisinin işlevi metinlerin okunması ile sınırlı olmayıp, asıl işlev bu metinlerdeki bilginin işlenerek yorumlanmasıdır. Tarihçi mevcut malzemeyi yer ve zaman bakımından dönemin toplumsal, ekonomik yapıları, iklim ve diğer bütün şartları açısından ayrıntılı biçimde inceleyerek, neden sonuç ilişkilerinin tutarlı ve kanıta dayalı biçimde ortaya koymak ve teorik bir sentez oluşturmak zorundadır. Birinci el kaynaklardan elde edilen verilerin ışığında ikinci el kaynakları irdelenmesi, doğrulanması, bulguların mümkünse birden fazla kaynakla desteklenmesi, elde edilen bulguların tarafsız bir gözle değerlendirilerek varılan sonuçların, aralarındaki bağlantıları tutarlı bir biçimde yorumlanması daima tercih edilen yöntem olmalıdır.

Metinlerin içlerinde geçen ve ilaç olarak kullanılan maddeleri günümüz karşılıklarını doğru olarak saptamak özel bir çabayı gerektirmektedir. Bunun için öncelikle daha önce yapılmış olan araştırmalarda elde edilen bilgiler bir araya getirilmiştir. Bazı drogların Almanca ve kısmen Latince karşılıkları Arat ve Gabain tarafından yayımlanan metinlerde verilmiştir^{7,8,17}. Bunları Ünver tarafından çevirtilerek yayımlanmıştı¹. Ancak bu karşılıkların eksik olması, geçen süre içinde yeni bilgilerin ortaya çıkması drog listelerinin yeniden düzenlenmesini gerekli kılmıştır. Bu amaçla Türkçe sözlüklerden yararlanılmış^{33,34,35,47}, elde edilen bilgiler ayrıca Divanü Lügat-it-Türk⁴³ ve Kutadgu Bilig dizinleri⁴⁴ ile de karşılaştırılmıştır.

Başka dilden çeviri oldukları sonradan saptanan metinlerin Sanskritçe ve Tibetçe karşılıklarının belirlenmesi ile bir çok eski Uygurca sözcüğün karşılığına ulaşmak mümkün olmuştur. Bu konudaki en önemli çalışma *Bailey*'e aittir¹⁰. *Dieter Maue* de Sanskritçe ve eski Uygurca metinlerde yaptığı karşılaştırmalarda bazı sözcüklere açıklık getirmiştir^{19,20,21,22}.

Çeşitli kaynaklarda İngilizce ve Almanca karşılıkları saptanan sözcüklerin günümüz Türkçesindeki doğru karşılıklarını bulabilmek için, taksonomik

sınıflandırmada geçen bilimsel adlarının belirlenmesi esas yöntem olarak benimsenmiştir. Öte yandan taksonomik sınıflandırmada eşanlamlı (sinonim) tanımlar yaygın olarak kullanıldığından, karışıklığı engellemek açısından bunların hepsinin bir araya getirilerek verilmesi gerekmiştir. Bu konuda *Bedevian*'ın *Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names*³⁶, Ingeborg Hauenschield'in *Türksprachige Volksnamen für Kräuter und Stauden* adlı eserleri³⁷, yanı sıra ABD Tarım Bakanlığı'nın Tarım Araştırma Hizmeti projesi çerçevesinde oluşturulan *Germplasm Resources Information Network* (GRIN)³⁸ ve Avustralya Melbourn Üniversitesi'nin *on-line* bitki adları veritabanları³⁹ (MMPND) kullanılmıştır.

Drogların tanımlanmasında değişik alfabelerle yazılmış eski metinlerin doğru okunması yanı sıra, başka dillerden çevrilmiş olanların, çevrildikleri dillerdeki koşut metinlerle karşılaştırılarak doğrulanması gereklidir. Bu nedenle bu çalışma çerçevesinde drog tanımların mevcut olan Sanskritçe ve Tibetçe karşılıkları araştırılmış, saptanabilenler listeye eklenmiştir. Sanskrite ve Tibetçe karşılıkların araştırılmasında ve geleneksel Hint ve Tibet tıbbı ile yapılan karşılaştırmalarda yukarıda belirtilen veritabanlarının yanı sıra, *Jolly*'nin *Indian Medicine*⁴⁰, *Dutt*'un *The Materia Medica of the Hindus*⁴¹, *Sudarshan*'ın *Encyclopedia of Indian Medicine*^{42,43}, *Filliozat*'ın⁴⁴, *Bhagwan*'ın *Tibetan Medicine With Special Reference To Yogaśataska*⁴⁵, *Dash*'ın *Materia Medica of Tibetan Medicine*⁴⁶, Hindistan Sağlık ve Aile Yardım Bakanlığı'nın çıkardığı *Healing Herbs Of Himalaya*⁴⁷ adlı eserlerden yararlanılmıştır.

Karşılıkları saptanabilen droglar kökenlerine göre bitkisel, hayvani ve madeni olarak ayrılarak listeler halinde incelenmiştir. Bu listelerin hazırlanması, drogların özelliklerini ve kullanım alanlarını belirlemek için Ayşegül Demirhan Erdemir'in Şifalı Bitkiler- Doğal İlaçlarla Geleneksel Tedaviler⁴⁸, Turhan Baytop'un Türkçe Bitki Adları Sözlüğü⁴⁹ ve Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi⁵⁰, ayrıca Oktay Mete'nin Kabalcı Şifalı Bitkiler Ansiklopedisi⁵¹ adlı eserlerinden yararlanılmıştır. Metinlerde geçen hastalık ve bunlarla ilgili kavramların sınıflandırılarak, tedavi şekilleri ve reçeteler yorumlanmıştır.

4. BULGULAR

4.1. Arat'ın *Heilkunde I'* de yayınladığı metinler

I. Turfan seferinde *Dakyanus*'da bulunarak, T I D 120 olarak işaretlenmiş olan Uygur harfleriyle yazılmış metin on çift yaprak ve yirmi bir sayfadan olup 201 satır içermektedir. Çin usullerince katlanmış 14x18 cm. boyutlarındaki sarı renkli yapraklarının iki yüzü de yazılı olup, sayfaları üstten ipek bir bağ ile birbirine bağlanmıştır. Yazmanın sondan en az dört sayfası, ayrıca on birinci yaprağının bir kısmı eksiktir. İlk ve son sayfalar da oldukça hasarlıdır.

4.1.1. T I D 120

[I]

[1] tam mün birle soğıtıp içürser yürek sıkılmağ tın

[2] boşmağ-ığ ötürük turuğ uşun isig-ke öngetür (•)

[3] yürek sıkılmağ tın boşmağ-ning çurnı-sı nar-a uruğ-ı

[4] kar-a tuz bışığ singir sırıçakan tüz ülüş çurnı kılıp mün-te

[5] içser yürek sıkılmağ tın boşmağ-ığ edgü kılur (•)

[6] enkebüş çurnı ot-ı suksumur bir bakır kadız [iki bakır]

[7] enkebüş üç bakır murç t[ört] bakır pitpidi biş bakır

[8] bışık singir altı bakır çur[nı] bir ülüş

[9] şeker altı ülüş irmiş-te iki[re]r bakır [mün] birle

[10] [içür]ser alku bekender arıs iremeyig (?)

[11] ...[i]çgü-si singimeme [...]g t[....]

Çeviri

[1] ... *tam*, soğutulmuş et suyu ile içirilirse, kalp rahatsızlığı, nefes [2] darlığı, ishal, kabızlık iyi olur ve devam eden ateş düşer. [3] Kalp rahatsızlığı ve nefes darlığına karşı toz: Eğer nar çekirdeği [4], kara tuz, kuru zencefil ve *sırıçakan*, eşit miktarda alınır, toz haline getirilir ve et suyu ile [5] içirilirse, kalp rahatsızlıklarını,(ve) nefes darlığını iyi eder. [6] Şeytintersi tozu: kakule bir bakır; tarçın iki bakır; [7] şeytintersi

üç bakır; karabiber dört bakır; darifülfül beş bakır ve [8] kuru zencefil altı bakır. Bunlar toz haline getirilir ve bu tozun bir ölçüğü altı ölçek [9] şeker ile eritilerek, bundan iki bakırı her defasında et suyu ile [10] içilirse, böylece her şey...

[II]

[12] ... mağ-ı boğuz tamak ar ağrımak-ığ t[ın] [b]eklenm[ek-ig]

[13] ... ilikip inç-siz bolmak-ığ alku yiil ig-ig

[14] öngetür • ang'ilki suksumur çurni sükerslek

[15] suksumur üçer bakır pitpidi bir bakır artun tobulgak (•)

[16] inegü-ke iki süngük arkeç edin bir badır ayak

[17] bor bir badır ayak suv birle kayınturup suv-ı

[18] soğulmuş-ta içser kider • yana sunu dört bakı[r]-nı

[19] bulung badman kudunmuk-nı şişgurup aç karnın-ka içip

[20] udıgu ol. inegü ağrığ kider •

[21] tişi kişi tüşüreyin tiser it süt-in içgül, bat

[22] tüşür eviş-i tüşmeser kısır-ın uruğ-ın

Çeviri

[12] (böylece)...gırtlak ve boğaz hastalıkları: nefes tutulması... huzursuzluk ve yel'in sebep olduğu bütün hastalıklar [14] iyi olur. Önce kakule tozu: *sükerslek* [15] ve kakule üçer bakır; darifülfül bir bakır; nanahan ve topalak [16] Vücut ağrılarına karşı ilaç: Eğer iki *süngük* teke eti, bir badır ayak şarap ve bir badır ayak su ile kaynatılır ve soğuduktan sonra içilirse böylece bu hastalıklar def edilir. Ve aynı şekilde dört bakır nanahan [19] ile bulung batman erimiş *kudunmuk* aç karnına içilirse ve akabinde uyunursa, vücut ağrıları def edilmiş olur. [21] Eğer bir kadın çocuk düşürmek isterse: itsütü içmeli. Böylece çocuk derhal düşer. Eğer eşi düşmezse, o zaman kısırın-çekirdeği

[III]

[23] ağ-ı arası arasında tüşüğü ol, bat tüşer (•)

[24] köz ağrığ am kişi ödi tonguz ödi eçkü ödi

[25] tavışkan ödi bu tördegü-te kayu-sı bolsar,

- [26] ara ar-a a ıa asık-ın ot-a
 [27] k   r  p k  l-  n alıp suv-a yoğurup k  z-ke
 [28] yağk   ol bat edgü bolur (•) kim-ning oldık-ı yıd  ğ
 [29] bolsar övke-ni,s  k  l  p    k  n yağsun, yıd  ğ  
 [30] kider • biş on yıl art bolup b  dmeser kişi adın
 [31] yağ   ol, bat b  der; ta   b  dmeser ar-a min
 [32] [yar] tuz-ı birle yoğurup yağz-un, b  der •

Çeviri

[23] iki bacağı arasında t  tt  r  l  rse, (ocuk) derhal düşer. G  z hastalıklarına karşı ilaç: insan   d  , domuz   d  , keçi   d  , [25] veya tavşan   d  , (bu dördünden, hangisi olursa), alınır ve karaağaç kabuğ  yakılarak, k  l   su ile karıştırılır ve göze sürülürse, hemen iyi olur. [28] Kimin koltuk altı fena şekilde kokarsa, akciğeri k   k parça halinde doğrayıp    gün devamlı koltuk altına sürsün, kötü koku kaybolur[30]. Beş-on yıldır iyileşmeyen yarası olan kişi üzerine insan   d   sürmeli, hemen iyi olur; iyi olmazsa da, kara un [32] ile kaya tuzunu yoğurup üzerine koysun, iyileşir.

[IV]

- [33] a[yu] kişi kiçe edgü körmeser
 [34] ar-a eçkü-n  ng ögsüz bağır-ın-a içinge
 [35] pitpidi-ni saıp ot-a k  m  p k  bikin alıp
 [36] k  z-ke s  rdg  l, kiçe edgü k  r  r •
 [37] ayu tişi-ning ağu  -i tudunsar t  l  ğ er  k
 [38] n  ng asık-ın alıp aşanığ yol-ınga urę  ol,
 [39] bat asanur • ayu kişi yan ağrığ erser
 [40] k  g  rken mayak-ın ar-a min birle o  uradıp
 [41]    kiçe yağz-un, edgü bolur •

Çeviri

[33] Gece körlüğü olan kişi: kara keçinin ögsüz-ciğerine darifülfül saçılarak ateşe gömülür ve köpüğü göze sürülürse, o kişi, gece iyi görür. [37] Bir kadın idrarını yapamıyorsa, erik(şeftali?) kabuğu alınır ve idrar yoluna sokulursa kadın hemen işer. Eğer birinin böğrü ağrıyorsa, güvercin pisliğini kara un ile kaynatıp, üç gece orasını bununla ovsun, ağrıları kaybolur.

[V]

[42] telinmez kart-ka ingek-ning koin yig mingiz-in

[43] sokup yakşun, bat tenilip edgü bolur •

[44] tolğak bolup sonmeser uskun-nung kasık-ın

[45] yıldız-ı birle yorgurd-ka toqup içürz-ün, söner (•)

[46] tiş ağrıg-ka üç yaşar qar-a ud-nung mayak-ın

[47] işiç-te çoquradıp yakz-un, ağrıg-ı kider •

[48] kayu kişi-ning edi ala bolsar badiyan-nı yarıp

[49] yarıp sürdüştürüp suv-ın alıp ala adin-ke

[50] sürdz-ün. ala-sı kider • kekelik ödin şeker birle tüz

[51] ülüş kılıp köz-ke sürdser körmeser yine körür, edgü bolur (•)

Çeviri

[42] Patlamamış çibana karşı (ilaç): İneğin veya koyunun boynuzu dövülür ve üstüne sürülürse, hemen patlar ve iyi olur, [44] Eğer biri kulunç ağrısı çekiyorsa ve iyi olmuyorsa, sarımsağın kabukları ve kökü yoğurtla karıştırılıp içirilmeli, geçer. [46] Diş ağrısına karşı (ilaç): Üç yaşındaki kara öküzün dışkısı bir kapta kaynatılarak üzerine sürülürse, ağrı geçer, [48] Kişi cüzzam olmuşsa, yıldız anasonu parçalara ayrılır ve parçalar birbirine sürtülür, çıkan su cüzzamlı bölgeye sürülürse, cüzzam iyi olur. [50] Keklik ödü aynı miktarda şeker ile karıştırılıp, göze sürülürse, görmeyen göz yine görür, iyi olur.

[VI]

[52] yana kekelik-nüng ödin alıp kurıdıp bor-ka bekili-ke

[53] kadıp içser ançın-a bor bekini içser esürmez bolur edgü(•)

- [54] tev-e südükin alıp ға baş-қа сүрдсер baş-тақı kebek-i
 [55] kider (•) kim қал bolsart bo(l)s soғun müngüz-in yumşaq ogüp suv-
 [56] ta toқıp içser, kider (•)қулақ шақсы bolsar қарағу sıçқан-
 [57] ning ödin tamışsar açılır • yana em ölüg mişkiç-ning
 [58] yақrışı-sın ergüşüp сүрдсер açılır (•) yana kişi ödin
 [59] alıp böri-lig köz-ke сүрдсер açılır (•)
 [60] tev-e-ning övke-sın қудırıp soғup algеп tın boşғақ-

Çeviri

[52] Eğer keklik ödü alınır, kurutulur ve bu şaraba ve biraya ilâve edilirse, sonradan ne kadar çok şarap veya bira içilse de, sarhoş olunmaz. [54] Deve sidiği alınıp, başa sürülürse, baştaki kepekler kaybolur. [55] Deliren bir kişi, ince un haline getirilmiş geyik boynuzunu su ile karıştırıp içerse, (hastalık) geçer. [56] Kulak kirlenirse, bir kara sıçanın (köstebeğin?) ödü, (kulağın), içine damlatılır ve böylece (kulak yolu) açılır. [57] Bir başka ilaç: Ölü bir kedinin(?) eritilmiş yağı (kulak) üzerine sürülürse, (kulak yolu) açılır. [58] İnsan ödü alınır ve kurtlu göze sürülürse, (kurtlu göz) açılır. [60] Deve akciğeri kurutulup, ufalanıp, elekten geçirilip nefes darlığı çekene

[VII]

- [61] қа içүрсер edgü bolur (•) қayu kişi-ning қарın-ta knç olser
 [62] — .stır it сүт-in içүрсер, түшер (•)
 [63] қал it tartmış kişi-ke ular-ning miyi-sın yiser edgü
 [64] bolur (•) = күn-kedegi aç қарın-қа birer çан қum-a yağ-ı n içүрсar
 [65] edgü (•) köz yaruқ-suz bolup oküş telim yaş ақсар köz öz-e
 [66] сүрдсер yme edgü bolur • қayu kişi-ning kiri arımadın
 [67] yiç ақсар күркүм қонақ mini sıpar birle bor-қа
 [68] қадıp içүрсер edgü bolur [•] öz-te uşaq қart
 [69] önser тақıғu yumurdқ-a-sın öt birle сүрдсер edgü (•)

Çeviri

[61] içirilirse, hastalık iyi olur. Bir kadının karnındaki çocuk ölürse (ve) ona bir [62] *str* it sütü içirilirse, çocuk düşer. [63]Kudurmuş bir köpeğin ısırıldığı kişiye keklik beyni yedirilirse, (o) iyi [64] olur. (Ayrıca) ona üçüncü güne kadar aç karnına, her seferinde bir çanak keten tohumu yağı içirilirse [65] iyi olur. Eğer göz puslanır ve çok fazla yaş akarsa, göze keten tohumu yağı [66] sürülürse, yine iyi olur. Bir insanın *kir*'i sürekli [67] *yiç* akarsa, safran, darı unu ve miski şarapla [68] karıştırıp içirilirse, iyi olur. Vücutta küçük yaralar [69] çıkarsa, tavuk yumurtası safra ile karıştırılıp, üzerine sürülürse, iyi olur.

[VIII]

[70] tiş-ni kırd yiser bor serke-sin ağız-ta tudup birger-te

[71] tökgü ol edgü bolur • siding kisi-ke teve edin arpa

[72] yarp yarması birle, ügre kıllıp içürser edgü bolur (•)

[73] kim-ning edin-te sügül önser iki yangı-taı ai-nı

[74] körmiş-te ök yir-ke sidip tidig-in alıp sügül-ke

[75] yakşar kider (•) ar kişi ar iş-in-ke ket bolayın tişer

[76] adgır-mıng singir-in alıp uşak toğrap kölike-te

[77] kırıdıp inçke soğup algep ingek yağı böri ödi

[78] birle kadıp ovud içinge sürdser arlıki ket bolur (•)

Çeviri

[70] Diş çürümesinde, üzüm sirkesi ağıza alınıp, çalkalanıp tükürülürse, [71] iyi olur. *Siding* hastalığına tutulmuş bir kişiye, deve eti arpa kırması ile pişirip içirilirse iyi olur. [73] Vücudunda siğil çıkan kişi, yeni ayın ikinci gününde aya bakarak yere işer ve bunun çamurunu siğil üzerine koyarsa, (siğili) geçer. [75] Bir erkek cinsel gücü tam olsun isterse, bir aygırın sinirini alıp, küçük parçalar doğrayıp, gölgede kurutup, ince dövüp, elekten geçirip, inek (tere) yağı ve kurt ödü ile karıştırıp, bunu (kadın) cinsel organının içine sürerse, erkekliği çok artar.

[IX]

[79] böri-ning süngükin tilin kırıdıp kal it tarmış

[80] kişi-ke baş-ın-ka yakşar edgü bolur (•)

[81] kayu kişi-ke yavuz kart önser nuşadır toğrağ

[82] kurt birle kadıp öze yaqsar edgü bolur •

[83] kan ödkek çüsüm kuruğ üşüm suv-ı tangda sayu

[84] içürser edgü bolur (•)

[85] köz em-i başlatı köz yarık-suz bolup köz-te telim sovuğ yaş

[86] aqsar ud öt-in köz-ke sürdser köz yaruk bolur (•)

[87] yana em köz-te isig yaş aqsar yig şeker sarıg munga

[88] çurni kılıp ingek yağı birle kadıp burun-ka kodsar edgü bolur (•)

Çeviri

[79] Bir kurdun kemikleri ve dili kurutulup kuduz bir it tarafından ısırılmış birinin başına sürülürse, o iyi olur. [81] Kötü bir yarası olan kişinin yarası üstüne nişadır ve peynir karıştırılıp, sürülürse, (yara) iyi olur. [83] Kanaması olana, her sabah dut ve kuru üzüm suyu içirilirse, iyi olur.

[85] (Burada) göz hastalıklarına ait ilaçlar verilmeye başlanıyor: Eğer göz puslanıp, gözden çok fazla soğuk yaş akarsa, göz üzerine sığır ödü sürülürse, göz berraklaşır. [87] Bir başka ilaç: Eğer gözden sıcak yaşlar akarsa, esmer şeker ve maş fasulyesi, toz haline getirilir ve inek yağı ile karıştırılıp buruna sokulursa, iyi olur.

[X]

[89] yana em tavışkan miyi-sin ud ödi birle ingek yağ-ı

[90] kadıp alın-ka sürdser edgü bolur

[91] yana em kışıl çından yürüng çından-lar kuşdi tobulgak sarıg küşi

[92] ikirer bakır çurnı kılıp küñcit, yağ-ı birle yoğurup alın-ka

[93] sürdser baş ağrıg kider • kayu tişi kırdı kiçirir bolsar

[94] karlıgaç ed-in yişün (•) yana kürküm konak mini yıpar

[95] bor birle içz-ün yaraşur (•) kasık ağrıg em karlıgaç uy-a

[96] sindaği toprak-nı süt birle katıp içgü ol •

[97] tiş ağrıg em kar-a ud mayak-ı sirke birle

[98] çokuradıp tapı-deki tev-e mayak-ı kişil tuz

Çeviri

[89] Bir başka ilaç: Tavşan beyni ve öküz ödü alınır, inek tereyağı ile karıştırılıp alna sürülürse, iyi olur. [91] Bir başka ilaç: Kırmızı ve beyaz sandal ağacı, *Saussurea costus*, topalak ve sarı *küşi*'nin her birinden ikişer bakır toz haline getirilip, susam yağında yoğrulup alına sürülürse, baş ağrıları geçer, [93] Eğer bir kadın *kırdı geçirir* ise, o kırlangıç eti yemeli. Veya safran, darı unu ve misk ile şarap içmeli, böylece iyi olur. [95] Kasık ağrısına karşı ilaç: Kırlangıç yuvasının toprağı, sütle karıştırılıp içilmeli. [97] Diş ağrısına karşı ilaç: Bir kara öküzün dışkısı dövülüp, sirke ile kaynatılıp, meradaki deve dışkısı, kırmızı tuz

[XI]

[99] birle soğup bor birle bulğap isiç-te ısıdıp böz kapçuk-

[100] ta urup küñçit yağ-ı soğup tiş öz-e urz-un (•)

[101] sarıg erük uruğ-ı soğup bor sirke-si birle ağız-ta

[102] tudsar soner • beşgek em böri mayak-ı ud siki birle

[103] içürser kider • knç oğlan korağ-luğ bolsar eşkek

[104] töz-in baş-ında urz-un korañmaz bolur •

[105] süt ket bolğu em yorgei ku-a-sı biş bakır suv-ka

[106] kayınturup suv-ın süşüp alıp yağ süt birle

[107] kayınturup içürşün ket bolur (•) kim boşlunu umasar yoğa kadız

[108] köne suv-ı birle kadıp içser karan-ında oğul ölmüş erser

Çeviri

ile dövülür, [99] şarap ile karıştırılıp bir tencerede ısıtıldıktan sonra keten torbacıklara konulup susam yağı ile ovulur, diş üzerine konulur. [101] Zerdali çekirdeği dövülür ve üzüm sirkesi ile ağızda tutulursa, diş ağrısı geçer. [102] Değişken ateşeⁱ karşı ilaç: kurt dışkısı, öküz sidiğiyle birlikte (hastaya) içirilirse, [103] (hastalık) geçer.

ⁱ Zaman içinde değişen, inip çıkan ateş (Alm.: *Kaltes Fieber*)

Bir çocuk zayıflarsa, [104] başına eşek tılsımı konulur, böylece artık zayıflamaz. [105] Anne sütünü artırmak için: Beş bakır *yörgey-çiçeği* suda kaynatılır, süzülüp alınır, tereyağı ve süt ile tekrar kaynatıldıktan sonra içirilirse, anne sütü bollaşır. [107] (bir kadın) çocuğunu doğuramıyorsa, sulandırılmış tarçını cıva ile karıştırarak içmeli, çocuk anne karnında ölmüşse bile, kolayca doğurur.

[XII]

- [109] yme asan oşar (•) yana em yılan kısayık-ın küyürüp kkül-in alıp
 [110] bor birle içürgü ol asan bolur (•) kim tüşüreyin tiser yarım bakır
 [111] • yürüng küşi biş bakır qar-a küşi birle soğup elgep mün
 [112] birle içgü ol (•) kuruğ bar-a-nı kayınturup suv-in içgü ol (•)
 [113] kavır-mış küncit yar tuz-ı isig suv-ka yaşıp içgü [ol]
 [114] asan bolur (•) yılan teriz-in dört beldir-teki toprak mır
 [115] ud öt-i sirke birle kadıp içgü ol olmuş knç erser
 [116] yme tuşkei (•) yana it tüü-si tavışkan tüü-si kuyürüp
 [117] pıçak uçında toprak birle kadıp suv-ta yaşıp
 [118] vaşip içgü ol ongai toğurur (•)

Çeviri

[109] Bir başka ilaç: Yılan derisi yakılır, küllü alınıp şarap ile içirilirse; (doğum) kolayca olur. [110] Çocuğunu düşürmek isteyen kadın, yarım bakır beyaz *küşî*'yi ve beş bakır kara tütsü (*Balsamodendrum mukul*) birlikte dövüp, elekten geçirip, et suyu ile içerse; (veya) kurutulmuş bara'yı kaynatıp suyunu içerse;(veya) kavrulmuş susam tohumu ve kaya tuzunu sıcak suda eritip içerse, düşük yapar. [114] (veya) Yılan derisi, dört yol ağzından alınan toprak, ballı öküz ödü ve sirke ile karıştırılıp içilirse, çocuk ölü bile olsa, yine düşer. [116] (veya) köpek ve tavşan tüyleri yakılıp, külleri bir bıçak ucu kadar toz ile karıştırılarak, suda eritilip içilirse, kolayca doğurur.

[XIII]

- [119] emig şişip ağrısar sarığ munga yaşımığ mini
 [120] kulum ku-a yürüng min kişi süt-i birle yogurup

[121] yaqsar şış-i ağrığı kider • tişi kişi kin ağrı-lıg

[122] bolsar kendir sıg-nı üç öngi kesip bir çan bor

[123] iki çan suv birle çoqaradıp ingek yağ-ı birle yaqsar

[124] söner • kim-ning köz-in ağız-ın yiil tardıp kıyık kılmış

[125] erser kınduz kayır-ı suv-ta kinlep türdz-ün küşünge-te

[126] körz-ün • kan tomurmak-ka em yaş tan-a-nı soqup

[127] suv-ın alıp üç kada burun-ka tamışgu ol (•)

Çeviri

[II9] Eğer meme şişip ağırırsa, sarı maş fasulyesi, çavdar unu, *kulum*-çiçeği ve beyaz un, anne sütü ile karıştırılarak yoğrulur ve meme üzerine sürülürse, bu şişlik ve ağrı geçer... [121] Cinsel organı ağrıyan kadın, kenevir-*sig*'ini üç parçaya ayırıp bir *çan* şarap ve iki *çan* su ile pişirmeli ve inek yağı ile birlikte üstüne sürmeli, böylece iyi olur. [124] Eğer birinin gözü ve ağzı hava cereyanından çarpıldı ise, Kunduz hayasıⁱ su içerisinde ezilir, onun (yüzüne) sürülür ve (sonra) aynaya bakılır. [126] Burun kanamalarına karşı ilaç: Taze susam (tohumu) dövülür ve bunun yağı üç kere buruna damlatılır.

[XIV]

[128] kim kan kaşansar soğun-nı bışurup mır birle yiser kider (•)

[129] kan tomurmak-ka em kirpi teriz-in küyürüp kül-in burun-ka

[130] yürser tıdılur (•) yana em yılan baş-ı munçuk-nı küyürüp

[131] yumşak soqup lalap burun-ka yürser tıdılur (•)

[132] yana em küñçit yağ-ı ubu birle kadıp burun-nı ariğ yup

[133] burun-ka soqsar arduğ edgü bolur •

[134] tiş ağrıg-ka em qar-a mırç bir bakır sirke birle

[135] kayınturup sovuğ kılıp ağız-ta tudsar tiş ağrıg kider [•]

ⁱ Burada misk sıçanı kastedilmiş olabilir (bk. misk sıçanı)

[136] yana em bışığ singir-ni suv bürle kayınturup

Çeviri

[128] Kan işeyen kişi, soğanı pişirip bal ile yerse, geçer. [129] Burun kanamasına karşı ilaç: Kirpi derisi yakılır ve külü burun (deliğine) konulursa, (kanama) son bulur. [130] Bir başka ilaç: yılanın başındaki inciler yakılıp, hafifçe ezilip buruna konulursa kanama durur. [132] Bir başka ilaç: Susam yağı, kurşun beyazı ile karıştırılır ve burun ihtimamla temizlendikten sonra konulursa, bundan sonra iyi olur. [134] Diş ağrısına karşı ilaç; Bir bakır karabiber, sirke ile kaynatılır, soğutulup ağızda tutulursa, diş ağrısı gider. [136] Bir başka ilaç; Eğer kuru zencefil su ile kaynatılır

[XVI]

[137] ağız-ta tudsar söner (•) adak ağrıg-ka em künçit-ig

[138] kavırup lan soğup koin süt-i birle kadışturup ağrıg

[139] yir-ke yaqsar yiil töz-lük ağrıg öngetür •

[140] karın-ta ölmüş kenç-e em it süt-i bor birle

[141] içser tüşür • burun içinde ed önüp tın alu

[142] umasar ağrısar kışıl bağır ikis-in yar tuz-ı birle

[143] inçke kinlep mır-ka yoğurup burun içinde ursar öngedür (•)

[144] tumağı bolup kidmeser soğun sağal-ı sadun sağal-ı birle

[145] soğup sağ yağ-ka yoğurup is-leser alku tumağı-ka yaraşur

[146] kim üni büdüp edgü-ti boş önmeser bir sun-ça buda-nı

Çeviri

[137] ve ağızda tutulursa ağrı geçer. Ayak hastalığına karşı ilaç: Susam (tohumu) kavrulur, ince olarak dövülür, koyun sütü ile karıştırılır ve ağrıyan yere konulursa, *yel*'den oluşan ağrı iyileşir. [140] (Anne) karnında ölmüş çocuk için ilaç: it sütü şarap ile karıştırılıp içilirse (ölü çocuk) düşer. [141] Burun içinde et büyürse ve nefes alınamazsa ve ağrı verirse, *kızıl bağır ikisin* ve yer tuzu birlikte ince dövülür ve balla yoğrularak buruna konulursa, iyi olur. [144] Eğer nezle geçmez ise, soğan ve sarımsak kabuğu birlikte dövülür, tereyağ ile yoğrulur ve koklanırsa, böylece her türlü

nezleye iyi gelir. [146] Eğer bir kimse sesini kaybeder ve konuşamazsa, bir *sunça* meyan...

[XVI]

[147] tüz udur-a yarıp udur-a-sin az-kı-a oyup oi kılop

[148] anga kıdai sımık-ın-in ança munça soğup

[149] üç tört avin yarm-a munçuk murç yine urup

[150] buda-nı kavşurup yip birle yörgep taş-ınga kegede yörgep

[151] isik kül-ke kömüp edgüdi çaklıg çing bolmış-ta

[152] kegede-sin kiderip öngdün tiş-ning ikin udnr-a tişlep

[153] tudup ağız-ın açmatın yüü-sin singürgül iki üç kıada

[154] munıdeg kılsar kez-e uz açılur sınamış em ol [•]

[155] köz ayrığ em-i köz küçsirep yaş akşar balık ödin

Çeviri

[147] iki eşit parçaya ayrılır, bir yarısının içi biraz boşaltılır; biraz *kıtay sımıkı* dövülür, üç dört karabiber tanesi ile içine konur ve meyan tekrar kapatılır ve bir iple sarılır, dışarıdan bir kağıt ile sarmalanır [151] sıcak küle gömülür ve zamanı gelince kağıttan çıkarıp, ön dişlerle ısırılır, ağız açmadan suyu emilir. Bu işlem iki-üç kez tekrarlanırsa, yavaş yavaş iyileşir. Bu sınanmış bir ilaçtır. [155] Göz hastalığına karşı ilaç: Göz (ün görmesi) zayıflar ve yaş gelirse, balık ödü

[XVII]

[156] köz-ke alın-[ka] sürdser edgü bolur • köz lan bolup

[157] körmeser çüvit-ni suv-ka simlep kinlep alın-ka

[158] sürdser edgü bolur (•) baş ağrıg em-i kişil yürüng

[159] çından-lar pitpidi ingek yağı birle kıadıp alın-ka

[160] sürdser baş ağrıg kider (•) yana em küñcit yağı

[161] yıpar birle az-kı-a yılıdıp burun-[ka] kıodsar kider [•]

[162] tın bosğak-ka em karba tübin yumğak-ı iki bakır

[163] bışığ singir iki bakır tüz çurnı kılıp tang-ta sayu

[164] bor snrın-a birle içürser tın boşyağ ödür ig kider [●]

Çeviri

[156] göze ve alna sürülür, iyi olur. Eğer göz *lan* olur ve görmezse, çiviti sulandırılmalı ve alna sürmeli, böylece o iyi olur. [158] Baş ağrısına karşı ilaç: Eğer kırmızı ve beyaz sandal ağacı, karabiber ve inek yağı ile karıştırılır ve alna sürülürse, baş ağrıları gider. [160] Bir başka ilaç: Eğer misk ile karıştırılmış susam yağı biraz ısıtılır ve buruna konulursa baş ağrıları kaybolur. [162] Nefes darlığına karşı ilaç: Eğer iki bakır *karba tübi yumgakı* ve iki bakır kuru zencefil alınır ve bundan eşit miktarda toz yapılır ve bu her sabah şarap ile içilirse, nefes darlığı gider ve hastalık bertaraf edilir.

[XVIII]

[165] kağuk sışlağ-ka em karba t[ü]bi arır-ı tınbar yusu

[166] sıbat tüz ülüş soğup lalap ingek südi-in (sic) bir

[167] bakır aşu yarım bakır içgül yaruşur (•)

[168] kodur em-in ayalım: yoldurğan ku-a-sın yaş-ın yumşak soğup

[169] bir kaşuk-ça alıp bir uluğ kadıng yorgut-ka

[170] bulğap aç karın-ga içgül kider (•) yana kuruğ-ın bir bakır

[171] yinçke soğup lalap usağı yangça içgül, artuk içser

[172] bolmaz [●] yana çıku taş-ın inçka soğup lalap bakır •

[173] işiç-te sarğargınça kağurup küncit yağ-ın-ka bulğap

Çeviri

[165] Mesane ağrılarına karşı ilaç: Eşit miktarda *karba tübi*, karahalile, *tınbar yusu*, *sıbat* dövülür ve bundan bir veya yarım bakırı inek sütü ile içilirse, iyi olur. [168] (Şimdi) cilt hastalığına (uyuz?) karşı olan ilaçlardan söz edelim: Taze *yoldurğarı*-çiçeği hafifçe dövülür ve bundan bir kaşık, büyük bir kap yoğurtla karıştırılıp aç karnına içilirse, iyi olur. [170] ve aynı şekilde bir bakır kurumuş *yoldurğan*-çiçeği almalı, iyice (ince bir şekilde) dövmeli, (yoğurtla karıştırılarak, ondan) susadığı miktarda içmeli.

Eğer fazla içilirse bir yardımcı dokunmaz. [172] Aynı şekilde, *çıku-taşı* iyice dövülür, bakır bir kazanda sararınca kadar kavrulur ve susam yağı ile birlikte

[XIX]

[174] türdser kider (•) yana kodur em-i aç qarın-ta tonguz ödi

[175] üç tang birle içser kodur kider sınımış em ol (•)

[176] yana et makivi-a bolsar sadun-nı yançıp iki kulak-ın-

[177] ka tolu tıksar kider (•) ağız y(e)l em-i kaç kuruğ sir-i-ni

[178] bişurup bir kiçe taş-tın salkı-m-ka tegürüp ikinti kün

[179] alıp ot-ka küyürüp kkül- kılıp yumşak kinlep kart-ka

[180] basurğu ol edgü bolur (•) yana kayu kişi at-tın tüşüp

[181] kamçı yip tam-tın tüşüp içi berdinmiş-ke kan tomurmı[ş]-

[182] ka em takığu yumurdkasın-ça toğrak toğrağı-sın

Çeviri

[174] sürülürse o cilt hastalığına (uyuz?) iyi olur. Cilt hastalığına (uyuz?) karşı bir başka ilaç: Eğer üç sabah, aç karnına domuz ödü içilirse, (kellik/uyuzluk) iyi olur. Bu sınılanmış bir ilaçtır. [176] Eğer vücutta *makivia* olursa, sarımsak ezilir ve iki kulak bununla tıkanır, hastalık iyi olur. [177] Ağız iltihabına karşı ilaç: Bir kaç kuru *siri* pişirilir, bir gece dışarıda soğukta bırakılır ve ertesi gün kül oluncaya kadar yakıldıktan sonra, ince ezilir ve yaraya basılırsa, (yara) iyi olur

[180] Attan veya duvardan düşme veya kamçı darbeleriyle meydana gelen yaralanmalara ve kanamalara karşı ilaç: Bir tavuk yumurtası büyüklüğünde kavak reçinesi

[XX]

[183] yumşak soğup lalap k . . . ik birle içürser k[an]

[184] ödüp edgü bolur, sınımış em ol (•) yana boğmak bols[ar]

[185] yumşak soğup boğuz-ınga yürs[er] kamış birle, edgü bol[ur.]

[186] yana iç köküz-ke nuğut-ça-nı yumşak soğup sovik s[uv]

- [187] birle içürser edgü bolur (•) boğuz içinde kart bolup
 [188] yarılmasar em tıngşu-nı küyürüp kkül kılıp boğuz içinge
 [189] yürser yarılur ağız-tın yürgü ol (•)
 [190] yana ödür-ke em it burun-ning qasıq-ı bir bakır
 [191] çüsüm sögüt-ning yürüng qasıq-ı bir bakır buda tübi

Çeviri

[183] iyice dövülür ve k...ık ile içilirse, kanama geçer ve tekrar iyi olur. Sınanmış bir ilaçtır. Nefes tıkanıklığı olursa, [184] (onu) dövmeli (un hâline getirmeli) ve bir kamışla boğaza üflemeli, iyi olur. [186] ve göğsün iç tarafındaki (hastalıklarına?) karşı, ondan nohut büyüklüğünde bir parçayı dövmeli ve soğuk su ile içmeli, iyi olur.

[187] Boğazın içinde çıkan ve yarılmayan çibana ilaç: *tingşu* yakılıp külü boğazın içine üflenir, böylece patlar. Bunu ağızdan içeri üflemeli. [190] İshal'e karşı ilaç: Bir bakır kuşburnu kabuğu, bir bakır dut ağacının beyaz kabuğu, bir bakır meyan-kökü

[XXI]

- [192] bir bakır . . . k qadıngk suv-qa bir . . .
 [193] salıp bir qadıng qalmış-ta bu üç bu . . .
 [194] birgerü salıp qayıntırup içgül negü kim . . .
 [195] kiçe yadmış-ta içgül, sınamış em ol (•) t[işi kişi-ning]
 [196] emigi şişip [ağrıs]ar tıng . . . -ning tu/ . . .
 [197] ni burçaq-ça yum[şak] . . .
 [198] içürser edgü bolur (•) . . .
 [199] yivti-ni usağı . . .
 [200] kayu kişi a/ . . .
 [201] . . . siğ . . .

Çeviri

[192] bir bakır... k, *kadın*. suya atılır. Bir *kadın*, arta kaldıktan sonra bu üç ... birlikte karıştırılır, kaynatılır ve içilir. [195] Gece uyumadan önce içilmeli, denenmiş bir ilaçtır. Eğer bir kadının memesi şişip ağrırsa, (böylece yapmalı) [197] bir bezelye büyüklüğünde (almalı), hafif (dövmeli) ve içirmeli, iyi olur.

4.2. Arat'ın *Heilkunde II*'de yayınladığı metinler

Tüm yazmalarda yazılar kursiv (italik) olup, 1. ve 2. yazmalarda uçuk ve kötü kağıt kullanımı nedeniyle kaba, diğerlerinde ise genelde oldukça temizdir. Kitabın başlangıcında yer alan olan T II Y 19 (5)-U. 560 (5) T II Y 19 (13)-U. 560 (13) numaralı iki küçük metin bir Hint kitabı olan Yogaśataka'dan Uygurcaya çevrilmiş alıntılardır.

4.2.1. U. 560 (13) [T II Y 19 (13)]

- [1] bu yogaşatik atlıg şastır ol (•)
- [2] kim kayu okısar asgançulamasun
- [3] aya{ma}sun (•) anı üçün bu yogaşatik
- [4] atlıg şastır<-nı> bitiyü tegintimiz (•)
- [5] ağırlar-ning emi(n) aygu şastır ol (•)
- [6] yogaşatik atlıg şastır bitig bu erür (•)
- [7] kim yintegü bolsar yorunça ...
- [8] suvın burunta [...]

Çeviri

[1] Bu *Yogaśataka* adlı *Şastra*'dır. Kim onu okursa, aşağılamasın, [2] övsün. Onun için bu *Yogaśataka* adlı [3] *Şastra*'yı yazdık. [4] Hastalıkların ilaçlarını bildiren *Şastra*'dır. [5] *Yogaśataka* adlı *Şastra* kitap budur. [6] Kim nezle olsa yonca ... [7] suyunu ... burnundan ...

4.2.2. U. 560 (5) [T II Y 19 (5)]

- [1] bu erser yogaşatik atl(1)g şastır ol (•)
- [2] çinik bitig bu erür (•) yuz bir türlü
- [3] bitigler-de ti(r)lenmiş, uluğ türlü

[4] çinik bu erür (•) kim kıayı okıııar tutsar

[5] körkıengölüg kergek (•)

[6] buda tiser burkan bolur ermiştir (•)

[7] bolurmu bolmaz t(e)ngri (•)

[8] jie zhang da ba cun wei zi (•)

Çeviri

[1] Bu Yogasataka adlı şastra'dır. [2] Bu *çinik* kitaptır. Yüz bir türlü [3] kitaptan seçilmiş büyük [4] bir kitaptır. Kim okur ve (öğütleri) tutarsa, [5] güzelleşir.

4.2.3. Birinci kitap

1. numaralı kitaptan üst kenarlarından bağlanmış, çift yüzü yazılı 4,5 yaprak kalmıştır. Kenarları çok bozuktur ve artık kitabın orijinalinin, üst üste gevşekçe yerleştirilmiş tek, tek sayfalardan mı, yoksa sonradan kopartılmış olan çift sayfalardan mı oluştuğunu belirlemek mümkün değildir. Bağlı kenarı ve bazı küçük delikler dışında yaprakları oldukça iyi korunmuştur. Yaprak boyutu 20,2-21 x 29-30 cm dir. Satır sayısı 14-18 arasında değişmektedir.

Bu kitapta beş farklı metin bir araya getirilmiştir. Arat bu metinleri 137 satır olarak sıralamıştır. Bu metinlerden T II D 142, T II D 53 ve T II T'nin asılları kayıptır. T II D 222 Berlin Staatsbibliothek'de Mz. 91'de T II D 142 ise Berlin İlimler Akademisi'nde U. 562'de kayıtlıdır. Ancak T II D 142'nin a yüzü faksimile olarak yayımlandığından için, bugün elimizde resmi vardır.

4.2.3.1. T II D 142

[I] Ön yüzü

[1] ... bu ot-nug edremi (•) bu kıart [ig]ke ada-ka tegdük-te o'ğurur • kıart [ig-ke]

[2] [tegdük-te e]şkek südi bilen birgül • öyünüp edgü bolur • tal-tın önmiş kıart-

[3] [-ka] ...-tın önmiş kıart-ka • isig öz kıarın-ıntın önmiş kıart-ka • tok

[4] [bağır]suk-tın önmiş kıart-ka • içgü savar keser-lerin söz-lelim (•) kıonak tükisi (•)

- [5] kakula (•) talız yıldıız-ı • sinl.... ı tiken yıldıız-ı ...enggü • bu ot-lar-nı kayınturup
- [6] suvın-ta usmış sayu içgöl • yaraşur • kart terk öner • amtı bu
- [7] orun-lar-ta önmiş kart-lar-ka içgü ötkürgü-si-n söz-lelim • tınvar •
- [8] sarıg arırı • taqu • taçırma ötkürgü • tonguz mayakı • bu ot-lar-nı teglep
- [9] katıp panıt suvı bilen içgöl • ağı-sı töklünüp terk ögedür •
- [10] [ka]rtı önmetin kırsılsar • kız-ıl eşkek süti bilen içgöl • tavrağ ön-[üp]
- [11] yaraşur • aç bağırsuğ-tın önmiş kart-ka • kan sarıg-tın önmi[ş kart-ka •]
- [12] içgü keser-lerin söz-lelim • sısup yıldıız-ı • kaşak yıldıız-ı • yürüng
- [13] üz-üm yıldıız-ı • sinsim • bu ot-lar-nı kayındurup uşmış sayu içgöl[l •]
- [14] edgü bolur • amtı bu orun-lar-tağı kart-lar-ka ötkürgü-si-[n] söz-lelim.
- [15] túbüt usbat • tarbi sang • kürküm • arırı • kız-ıl yinçü • kız-ıl eçkü b/...
- [16] bu ot-lar-nı ötkürgü katıp • yinçü suvı bilen içgöl • önmesken
içser eçkü südi bilen i[çgöl] • kart terk öged[ür • edgü]
- [17] bolur • koğursağ-tın önmiş kart-ka yiil lisip küçintin önmi[ş]
- [18] kart-ka sarıg-tın önmiş kart-ka içgü keser-lerin s[söz-]

Çeviri

[1] ... bu ilacın değeri: Bu (ilaç) yara hastalığına tutulanları kurtarır. Yara hastalığına [2] tutulana eşek sütü verilirse, (yaralar) düzelip iyi olur. Dalakta olan yaralardan, [3] ... olan yaralardan, midede ve karın içinde olan, [4] barsaklarda çıkan yaralara iyi gelen içilecek ilaçlardan söz edelim: Soyulmuş darı tanesi, [5] kaküle , *talız-kökü*, *sinl...* i, dikenli çalı kökü ve *Aglaia elaeagnoidea*. Bu ilaçlar kaynatılıp [6] suyu susadıkça içilir. İyi gelir ve yara hızla iyileşir. Şimdi bu [7] yerlerde olan yaralara iyi gelen içilen ilaçlardan söz edelim, *tınvar* [8] sarı halile, *taqu*, *taçırma ötkürgü* ve domuz dışkısı. Bu ilaçlar eşit miktarda (denkleştirilip) [9] karıştırılıp, ballı su ile içilirse zehir atılır ve (yara) hemen iyileşir. [10] Yara iyileşmez büzüşürse, (belirtilenler) kızıl eşek sütü ile içirildiğinde, (yara) hızla [11] iyileşir. Barsaklarda oluşan, kan ve safradan olan yaralara iyi gelen [12] içilen ilaçlardan söz edelim. *Sisup* kökü, halfa kökü, beyaz [13]

üzüm kökü ve susam. Bu ilaçlar kaynatılıp, susadıkça içilir. [14] (yara) iyileşir. Şimdi bu yerlerdeki yaralara iyi gelen ilaçlardan söz edelim. [15] *tübüt usbat, terbi sang*, safran, kara halile, kızıl inci ve kızıl keçi b/... [16] Bu ilaçlara *ötkürgü* katıp, inci suyu ile içirilir. (yara) çıkmadan keçi sütü ile içilirse, yara hızla [17] iyileşir. Midede çıkan yaralara ve *yel*, balgam [18] ve safradan oluşan yaralara iyi gelen ilaçlardan söz edelim.

[II] Arka yüzü

- [19] -lelim. • sulanı yıldızt -ı • künçi (•) kuruğ üz-üm • keyik t/ ...
- [20] yıldızt-[1] • kusaling • bu ot-lar-nı kayınturup içser edgü [bolur].
- [21] amtı bu orun-lar-tağı kart-lar-nıg ötkürgüsü[n] söz-leli[m].
- [22] imiti • usbaş • et erük ku-a-sı • sarığ arırı • suksumur • t[...
- [23] bu ot-lar-nı teglep katıp • içgül (•) öşüp • edgü bolur •
- [24] kart önmesken içser eşkek südi bilen içz-ün (•) terk öner •
- [25] bu alku kart-lar-ka otacı bakşı-lar yarağın körüp • bilge bilig-
- [26] [-le]rin • öntürüp • inçkelep yarağın körüp • birz-ün-ler (•) bu kart-
- [27] -lar kısılsar yomku-ka eşkek südi birz-ün-ler (•) öner • yinçü
- [28] suvı bilen ödkürgü birser yiig bolur • ada bolmaz • terk ögedür •
- [29] edgü bolur • bu kart-lar k ... t önüp s ... u erip edgü bolmasar •isi[g]
- [30] soğımasar • sırıncan • nara • yürüg kuruğ üz-üm • yig ş(e)ker mır bilen
- [31] [su]vsuş kılıp birgül • yaraşur edgü bolur • bu suvsuş yomku-ka yaraşur
- [32] [kiçe k]üntüz iki ödte kız-ıl burçak bilen işleyü tuşkul •
- [33] ..., ki küden ig alku ig-ler arasinta kan-ta erür • ...
- [34] .. . [se]kiz türlüğ isig ig bolguluk tıtağ-ı kavırası/ ...
- [35] .. iki türlüğ ...

Çeviri

[19] *sulanı-kökü*, *Abrus precatorius*, kuru üzüm, yabani t/... [20] kökü..., Kakule. Bu ilaçlar kaynatılıp içilirse, iyi olur [21] Şimdi bu yerlerdeki yaraların ilaçlarından söz edelim. [22] Çin alıçı, *usbat*, *et-erik* çiçeği, sarı halile, *Terminalia*

citrina, kaküle ve t,... [23] Bu ilaçlar eşit miktarda katılıp içilirse (yaralar) iyi olur. [24] Yara yayılmadan eşek sütü ile içilirse; hemen geçer. [25] Otacı bakışlar bütün bu yaralara, (dikkatlice) görüp, [26] inceleyip, bilgilerini kullanıp ilaç vermelidir. Bu yaralar [27] büzüşüklerinde (yaraların) her türlüsüne eşek sütü verilirse iyileşir. Eğer inci [28] suyuyla müşil verirlerse, (yaralar) iyi olur, tehlike yaratmaz, hızla iyileşir. [29] iyi olur. Bu yaralar tekrar oluşur, ... iyi olmazsa, ateş [30] düşmezse, teke diken, nar, kuru beyaz üzüm, ince şeker, bal [31] şurup yapılır, verilir. Etkilidir, iyi olur. Bu şurup (yaraların) her türlüsüne etki eder. [32] Gece gündüz, iki vakitte *kızıl burçak* ile hazır tutulur. [33]... ki kalın barsak hastalığı bütün hastalıklar arasında, kandan oluşur... [34] ... Sekiz türlü ateşli hastalığın nedeni/...[35] ...iki türlü...

4.2.3.2. T II D 53

[III] Ön yüzü

[36] ...

[37] [bi]ş bakır katıp içser ...

[38] ardun bir sitir goroç yangınça kayınadıp sü[z-ü]p alıp (•)

[39] yiti bakır panıt katıp içser (•) karın ürülmek-ig kerilmek-

[40] -ig(.) yül tomluğ töz-lüg isigig kıderür •

[41] kişi udiyu umasar • avin • lodur • mana uruğ-i • südi ku-sı •

[42] küşti • aruri • tüz ülüş soğup lalap (•) yoğrut-ka yoğurup (•)

[43] alın-ka yakşar udiyur • bis ot[luğ] çurnı • ğav goroç (•)

[44] sinsim • şıvaçır • suksumur • kadız • [tüz ülüş soğup] lalap (•) bir

[45] bakır çurnı- [ka tö]rt bakır şeker katıp [bi]rer bakır içgül •

[46] isig iglig-ke yarasur • sırınçan çürni • sırıncan • murç •

[47] pitpidi • bışık singir • virang • kırnuç • ankabuş • kekre odı •

[48] birer bakır çürni kılıp • bir bakır çurnı -ka altı bakır şeker •

[49] katıp birer bakır içgül (•) uz-un isig-ke (•) turuğ igke (•) sekiz

[50] türlüğ ağu-luğ isig-ke yarasur •

Çeviri

[36]... [37] beş bakır katıp içerse... [38] bir *sitir* nanahan ve pirinci usülünce kaynatıp, süzülüp alınır, [39] yedi bakır bal katılıp içerse, karın şişkinliği, karın gerilmesi, [40] *yel*'den oluşan ateşi giderir [41] Kişi uyumak isterse, böğürtlen, *Symplocos racemosa* yemişi, fil kulağı tohumu, *südi*-çiçeği [42] *Saussurea lappa* ve kara halile, eşit miktarda ezip öğütülür, yoğurtla yoğrulup [43] alına sürülürse, uyunur. Sığır bezorarı ... [44] susam, *şivaçir*, kakule, tarçın eşit miktarda ezilip öğütülüp, bir [45] bakır toza dört bakır şeker katıp birer bakır içilir, [46] ateşli hastaya iyi gelir. Teke diken tuzu: teke diken, biber [47] darifülfül, kuru zencefil, *Andropogon muricatus*, zırnık, şeytantesi, kekre otu [48] birer bakır toz haline getirilir. Bir bakır şeker altı bakır şeker [49] katıp, birer bakır içilirse, uzun süren ateşe, müzmin hastalığa, sekiz [50] türlü zehirli ateşe yararlı olur.

[IV] Arka yüzü

- [51] [kan]tikar Ivan (•) goroç • goroç üç bakır • kantikar • bişik
 [52] singir • ikirer bakır kayınadıp süz-üp alıp bir
 [53] bakır pidpidi-ni çürni kılıp saçıp • içser • eski isig-
 [54] -ke yiil töz-lüg öd ül-ke (•) tın tası(?) -ka y(a)raşur •
 [55] tınvar Ivan • goroç üç bakır • kayınadıp süz-üp alıp
 [56] iki bakır t[inva]r-ni çürni kılıp s[açıp kayın]durup içser (•)
 [57] karın ödmez isig-lig -ke yaraşur •
 [58] bitmul Ivan • goroç üç bakır • bişik singir iki bakır •
 [59] bitmul bir • bakır (•) kayınadıp iki bakır panıt katıp
 [60] içser • yiil tomluğ töz-lüg isig-ke (•) karın yurülmek-ke
 [61] kerilmek-[ke] edgü bolur yaraşur • karguçıgun (??) iki bakır • kurüç
 [62] yangınça kayınadıp • süz-üp alıp biş bakır şeker kadıp
 [63] içser isig kider • goroç üç bakır [kayın]adıp
 [64] süz-üp alıp (•) şeker panıt ikirer bakır [kat]ıp [içse]r uz-un
 [65] [is]ig kider • üküş ödün isi[g] ...

Çeviri

[51] *kantikar* karışımı: bezoar üç bakır, *kantikar* ve kuru [52] zencefil. ikişer bakır kaynatılıp, süzülüp alınır, bir [53] bakır darifülfül toz edilip, içine saçılır, içilir, geçmeyen ateşe, [54] *yel*'den oluşan ishale, nefes darlığına iyi gelir.

[55] *Tınvar* karışımı: Üç bakır bezoar kaynatılıp, süzüp alınır, [56] iki bakır *tınvar* toz haline getirilir, içine saçılır [ve tekrar?] kaynatıp içilirse [57] kabızlık yapan ateşli hastalığa yararlı olur. [58] Darifülfül kökü karışımı. bezoar üç bakır, kuru zencefil.iki bakır [59] darifülfül kökü bir bakır kaynatılıp, iki bakır bal katılıp [60] içilirse, *yel*'den olan ateşe, karın [61] şişkinliğine iyi gelir, yarar. İki bakır *karkuçikun* iki bakır bezoar [62]usülünce kaynatılıp, süzülüp alınır, [içine] beş bakır şeker katılır ve [63] içilirse ateş geçer.

bezoar üç bakır kaynatılıp [64] süzülüp alınır, ikişer bakır şeker ve bal katılıp, içilirse uzun süren [65] ateş geçer. Uzun süren ateş...

4.2.3.3. T II T

[V] Ön yüzü

[66] ,i • k... i • kırtırsı eşkek töz-i • kibar t;

[67] yudañc suvı bilen içz-ün öngedür •

[68] [li]sip-ke kılbiç-tın basar • yiil lisip

[69] baştın kodi basar • tek yalnguz lisi[p]

[70] yiil sarıg aşı • konağ mini (•) bu[da mini]

[71] /in içz-ün öngedür • sarıg kan aşı •

[72] edgü yançıp suvın sıkıp içz-ün

[73] /di edgü-ti soğup ingek ingü-ke

[74] [içz-]ün beşgek kider • pitpdi • biş[iğ singir]

[75] -li yağ tüz soğup lalap edgü bor bilen

[76] [içz-ü]n beşgek kider • anda kin eşkek

[77] [kide]r • yana üç arırı • sanıp •

[78] ud kumıstu-sı bilen y/ ...

[79] bir ba[kır] tutsıyabı; ...

[80] yaşıp ... -un •

[VI] Arka yüzü

[80a] bilen yaqz-[un]ka/ ...

sa ... p s 1...katıp kökü/...

[tan]gta sayu içser öngedür •

yapırğağı • it üz-ümi • kab[aq] ...

yağınga yoğurop yağığ u; ...

büken öngedür •

4.2.3.4. T II D 222

[VII] Ön yüzü

[81] bir şing eçkü südi • bir şing suv birle is[iç]-

[82] -te kayındurup • suv suğulsun • südi qalz-un • bi[rer]

[83] bakır arırı-nı • pitpidi-ni ol südke tokıp

[84] üç kün tangda sayu içürser (•) tal ağığ söner •

[85] kulğaq ağığ emi • turma-nı soqup • sıkıp suvın alıp (•)

[86] künçit yağ-ı birle katıp tamışsar • ağığ söner •

[87] kara küşi • kenç oğlan siki birlen kayınturup • tamışsar •

[88] sançıp ağığ söner • kara küji • taqıgu yumurdqa-

[89] -sı (•) ubu birle kayınturup • tamız-sar söner •

[90] kulğaq tunsar • eçkü ödi tamışsar açılır •

[91] ardun • arpa talkanı • sağ yağ birle yaqsar (•) ağığ söner •

[92] kulğaq tikileser • uskada (•)livang (•) kabak qu-a-sı • yıpar • taqıgu

[93] yumurdqası birle tüz kılıp alva(?) -qa yoğurup....

[94] [kul] gaq-qa urgu ol (•) açılır •

Çeviri

[81] Bir *şing* keçi sütü bir *şing* su ile bir kapta [82] kaynatılır, suyu buharlaşıp sütü kalınca birer [83] bakır kaküle ve darifülfül süte dökülür katılır, [84] Üç gün boyunca sabahları içilirse dalak ağrıları kaybolur. [85] Kulak ağrısına ilaç. Turp ezilir, suyu sıkılır, suyuna [86] susam yağı katılıp (kulağa) damlatılırsa ağrı geçer [87] kara tütsü (*Balsamodendrum mukul*) çocuk idrarı ile kaynatılıp (kulağa) damlatılırsa [88] sancılı ağrı geçer. Kara tütsü (*Balsamodendrum mukul*), tavuk yumurtası [89] ve üstübeç ile birlikte kaynatılıp (kulağa) damlatılırsa (ağrı) geçer.

[90] Kulak tıkanır, keçi safrası (kulağa) damlatılırsa açılır. [91] Nanahan ve arpa unu tereyağ ile birlikte sürülürse ağrı geçer [92] Kulak uğuldarsa, *uskada*, karanfilⁱ, kabak çiçeği • misk ve tavuk [93] yumurtası eşit miktarda *alva* ile yoğurup [94] kulağa konularsa, (kulak) açılır

Arka yüzü

[VIII]

[95] [ku]lgak-ta yiring önser • t/ ..

[96] [yağ]ın tamışsar kider • yar tuz-ı • küñçit yağ-ı

[97] isitip tamışsar (•) ağrığ söner • yar tuz-ı • eçkü siki bilen

[98] tamışsar • yiring arır (•) kulğag ağrığ söner •

[99] mır • buda mini • ingek yağ-ı bilen • kadıp kulğak tegresinde

[100] turtser (•) sarıg öz-e-ki ağrığ -ka • yiil tomluğ töz-lüg

[101] kulğak ağrığ-ka yaraşur • satun suvı • yig şeker

[102] suvı • yürüng mırç • kara mırç suvı • turma suvı isitip

[103] tamız-sar söner • taloy köpüki yinçke elgep (•) murut

[104] suvın-ta sirke-ke kadıp (•) kulğak-ka tamışsar söner •

[105] sönmeser sukar kamış • kadız • küñçit yağı • eçkü siki •

[106] koçungar siki birlen • kayınturup • tamışsar söner •

[107] kabak ku-a-si • yıpar • küñçit yağı bilen kayındurup kulğak-

ⁱ Burada karanfil baharatı kastedilmekte.

[108] ka tamışsar • öz<de> bolmış • kulğak ağrığ erser yme açılır •

Çeviri

[95] Kulaktan irin çıkarsa, [96] yağ damlatılırsa geçer. Kaya tuzu ve susam yağı [97] ısıtılıp damlatılırsa ağrı geçer. Kaya tuzu, keçi idrarı [98] damlatılırsa iltihap temizlenir, kulak ağrısı geçer. [99] Meyan unu inek tereyağına katılıp kulak çevresine

[100] sürülürse, safradan ve *yel*'den oluşan [101] kulak ağrısına yararlı olur. Sarımsak suyu, ince şeker [102] usaresi beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp [103] damlatılırsa (ağrı) geçer.

Lületaşı (tozu) elenip, murud [104] suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. [105] Sönmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, [106] koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa (ağrı) geçer

[107] Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa [108] damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır

4.2.3.5. T II D 142 (U.562)

[IX] Ön yüzü

[109] kusk[ağ-ka] em • kan kussar • kız-ıl çıntan • uşır • tob[ul-]

[110] -ğak • yürüng kesek birle birer bakır çurnı kılıp tuturkan

[111] suvın-ta içgül • kan sudsar (•) buda-nı kayınturup • bir

[112] stır turmık katıp içgül • uşır-nı çurnı kılıp

[113] tuturkan suvın-ta içser (•) sarığ tıtağ-ıntakı kusmak söner •

[114] karқанadus kuş-kağ-ka • bışığ singir • pitpidi • mırç • yıdığ

[115] tuz • kara tuz birer bakır • çurnı kılıp • üç tangda sağ yağ-

[116] -ta içser (•) kusmak söner • isig-lig erser • goroç üç

[117] [b]ağır • kayınturup suvinga • biş bakır • mır kadıp birgül •

[118] yigde talkanı • kuruğ üz-üm • ikirer bakır sokup (•) nara suvın-

[119] -ta içgül • suv kuz-sar • aş-ı kodı inmeser • bışığ

[120] singir iki bakır • buda tübi birle sokup (•) üç ülüş

[121] suv-ta kayınturup (•) bir ülüş suv alıp • bor birle içgül •

[122] karkānūdus kuz-ka-ka • keyik kentir ku-a-sı • yürüng keşek (•)

[123] bışığ singir • bat • pitpidi • b[i]l (•) bu ot-ta birer bakır

Çeviri

[109] Kusmaya ilaç. (Hasta) Kan kusarsa, kızıl sandal, *Andropogon muricatus*, topalak, [110] beyaz keşek birer bakır birlikte toz halinde ezilir ve pirinç [111] suyu ile içilir. Kan kusması için meyan unu kaynatılır, bir [112] *stir turmuk* katıp içilir. *Andropogon muricatus* toz haline getirilip [113] pirinç suyu ile içilirse, safradan kaynaklanan kusma geçer [114] *Karkanadus* kusmaya kuru zencefil, darifülfül, kara biber, kokan tuz [115] ve kara tuz birer bakır alınır, toz haline getirilir, üç sabah sağ yağ ile [116] içilirse kusma geçer. Ateşlenilirse, üç bakır bezoar [117] kaynatılıp suyuna beş bakır bal katıp verilir (içirilir) [118] ikişer bakır dövülmüş hünnap (ve) kuru üzüm, toz haline getirilir nar suyu [119] ile içilir. Su kusan, aş yutamayan (hastaya) kuru [120] zencefil iki bakır, meyan kökü ezilir, üç birim [121] suda kaynatılıp, bunun bir birimi şarap ile içilir [122] *Karkanuduz* kusmasına: yabancı kenevir çiçeği, beyaz keşek [123] kuru zencefil, *Cissampelos pareira*, darifülfül ve *Aegle marmelos* birer bakır alınır

[X] Arka yüzü

[124] sokup •kayındurup üç kata içgül •

[125] karkānādus kusmak-ka • teve tabanı tübi •bışığ singir (•)

[126] yipkin ku-a tübi •bil •siklikxi (•) kız-ıl çıntan • vada •

[127] bitmul birer bakır çurnı kılıp •birer bakır isig suv-ta

[128] içser (•) koksak kider •mırç • pitpidi •bisiğ singir

[129] [y]ıdığ tuz • kara tuz • birer bakır • çurnı kılıp • üç tangda sağ

[130] yağ-ta içser (•) karkandus kuskak söner • yigde talkanı (•) pitpidi •

[131] ikirer bakır (•) tuturkan suvın-ta içgül •

[132] kan kusmak-ka < -ka em >(•) nekdi ylan iki bakır (•) mır-ka yoğurup (•) li kılıp

[133] sorsar kan tıdulur • buda bir sıtır (•) kayınturup biş bakır mır

[134] katıp içser (•) kan kusmak söner • kan sudmak-ka em (•) yürüng kıruğ

[135] üz-üm (•) ingek yağ-ı eçkü südi bilen kaynadıp içser söner • yürüng

[136] keş-ek • şeker bilen çurnı kılıp (•) bor suv-ında soğıdıp içser (•) kan

[137] kusmak [sön]er • kan ku [s]ar • yürüng çıntan (•) küyük turpak bilen

Çeviri

[124] Ezilip kaynatılıp üç kere içilir [125] *Karkanudus* kusmasına: deve tabanı kökü, kuru zencefil, [126] menekşe çiçeğinin kökü, *Aegle marmelos*, *sikliksi*, kızıl sandal, [127] darifülfül kökü ve biber birer bakır toz haline getirilir sıcak suya karıştırıp [128] içilirse kokursak geçer. Biber, darifülfül, kuru zencefil, [129] kokan tuz ve kara tuz birer bakır, toz haline getirilir ve üç sabah tereyağı [130] ile içilirse *karkānāduṣ* kusması geçer. Hünnap *sakızı* ve darifülfül [131] ikişer bakır pirinç suyunda içilirse [132] kan kusmaya (iyi gelir). İki bakır *nekdi ylan* bal ile yoğrulup *li* haline getirilir [133] (ve bununla) gargara yapılırsa kan durur. Bir *str.* meyan kaynatılır ve bakır bal [134] katıp içilirse kan kusması geçer. Kan tükürmeye ilaç: beyaz kuru [135] üzüm ve inek tereyağı keçi sütü ile kaynatılıp içilirse geçer. Beyaz [136] *kesek* ile şeker toz haline getirilip, şırada soğutulup, içilirse kan [137] kusması geçer. Kan kusarsa beyaz sandal *küyük turpak* ile ...

4.2.4. İkinci kitap

Heilkunde II'nin ikinci kitabında bütünlüğü bozulmamış yaprakların büyüklüğü 15,6 x22 cm.dir. Satır sayısı her sayfada 5 ile16 arasında değişmektedir. Bu metin daha eski tarihli Çince bir eserin arka yüzüne yazılmıştır. Yazı güzel olmayıp, baştan savma kaleme alınmıştır.

Kitabın aslının eldeki örnekten daha geniş kapsamlı olduğu tahmin edilmektedir. Serbest olanlar dışında (bunlardan ikisinin bütünü ve üçünün yarısı korunmuştur), on üç sayfa aynı ciltte bağlanmıştır. Bunlardan iki sayfası reçetelere, iki sayfası en yaygın ilaçların sıralanmasına ve iki sayfası kitabın "tanımlanması"na ayrılmıştır. Kalan yapraklar tıbbi içerikli değildir. Tıbbi içerikli metinler dokuz adettir. Bunlar T II Y 14- f ; T II Y 19 (11); T II Y 19 (12); T II D 85; T II D 85; T II Y 14 ve 18; T II D 85; T II Y 19 (9); T II Y 19 (10) işaretli metinlerdir. Toplam satır sayısı seksen birdir. Metinlerin tamamı Berlin Brandenburg Bilimler Akademisi'nde korunmaktadır. *Heilkunde II* 'de birinci ve ikinci kitaplarda açıklanan metinlerin başka dilde karşılığı bulunamamıştır.

4.2.4.1. T II Y 14 (Nr.2)

[1]

[1] ƙan tıƙu em •

[2] batatu birle tegsim ƙılıp burun ütinte

[3] urz-un (•) ne türlüg burun igi erser yme edgü bolur •

[4] [ƙad]ız (•) yıpar • kürküm • lvang • ƙav krüç • burun-da

[5] [ü]rgü ot bu erür • kimning burun-da

[6] ƙan önser • mır ya[ngak?] öz-e türtgil • köz öz-e

[7] saçz-un • alın öz-e yaƙz-un ƙan aƣai •

[8] kimning yingtegü bolsar (•) yorunƣa soƣz-un (•) suvın

[9] [s]üz-üp ol suvuğ burun içinte tamız-un (•) edgü bolur •

[10] kimning burun-ta ƙan önser • tıdu umasar (•)

[11] soğun sirke-[te] urz-un (-) iki burun ütinte tıƣz-un (•)

[12] edgü bolğai • kimning sarığ igleser • aciğ nara (•) ƙabak

[13] boduğ suvı aşnu yumşakraƣ • yig böz bilen bolz-un

[14]... . boduğ alğıl (•) burun ü[ting]e . . tamız-un (•) ol boduğ

[15] böz bilen alınta [tö]bün yatz-un (•) edgüti

[16] yıgsız bolğai •

Çeviri

[1] Kanı durdurmaya ilaç... [2] Pamuk tampon şeklinde birlikte dürülüp burun içine [3] itilir, ne türlü burun hastalığı varsa iyi olur. [4] Tarçın, misk, safran, karanfil, sığır bezoarı buruna [5] özgü ilaçlardır. Kimin burnunda [6] kanama olursa; bal yanaklara sürülür, göze [7] yayılır, alına sürülür böylece kanama durur.

[8] Kim nezle olursa, yonca ezilir suyu [9] süzülüp burun içine damlatılır. İyileşir.

[10] Kimin burnu kanarsa ve durdurulamazsa [11] soğan sirkeye konulur iki burun deliğine sokulur [12] (böylece) iyi olur. Kimin safrası hastalanırsa, acı nar, kabak [13] *indigo* suyu ... [14].. [15].. [16]..

4.2.4.2. T II Y 19 (11)

[II]

- [17] kimning burn-ta kan önser • nara kası • sokup •
- [18] elgep • burunta ürz-ün (•) ığai • taği yumşak •
- [19] tuz • böz-de yörgep alınta baz-un (•) kan ağai •
- [20] kim yingtegü bolsar • ptpdi • ya(l) ğağu tuz • mır • bilen
- [21] burn-ta usik kılz-un •edgü bo(l) ğai • kim-ning
- [22] burn-ta kan önser •ol kanıĝ a(l)ıp saçka
- [23] kağur-z-un soğz-un (•) burunta ürz-ün (•) isig
- [24] kan bilen yme katz-un (•) alınta yme türtz-ün (•)
- [25] edgü bolğai •kimning tiş ağırığ bolsar
- [26] keketrün (?) küyürz-ün (•) külin alz-un (•)
- [27] ypar • kra tuz bilen ağz-ınta tutz-un (•) kan
- [28] küçep tiş ağırımış erser edgü bolğai •

Çeviri

[17] Kimin burnu kanarsa, nar kabuğunu dövüp [18] elekten geçirir ve burnuna koysun, (kanama) durur. Yumuşak [19] tuzu keten beze sarıp alnına bağlasın, (kanama) durur.

[20] Kim nezle olursa, darifülfül, yalamalık tuzu bal ile [21] burnunda *usik* etsin, iyileşir. Kimin [22] burnu kanarsa, o kanı alıp saçta [23] kavursun, burnuna sürsün, sıcak [24] kan ile de karıştırın, alnına da sürsün, [25] iyileşir. Kimin dişi ağırırsa, [26] *keketrün* kavursun, külinü alsın, [27] misk ve tuz ile ağzında tutsun, kan [28] zoruyla olan diş ağrısı iyileşir.

4.2.4.3. T II Y 19 (12)

[III]

[29] kimning ün bütser • kögüz • tunsar • keketrün (•)

[30] mır • bilen li katıp tang-ta sayu içz-ün (•)

[31] edgü bolğai • kimning tiş kırt yiser (•) ekir •

[32] tiş ütinte urz-un (•) edgü bolğai •kimning

[33] tiş ağrısar •şeker •çadır • ypar bilen katz-un •

[34] tiş -te urz-un (•) edgü bolğai • kimning tiş

[35] ağrısar • kıarı söğüt kıasp küyürüp külin

[36] alz-un • mır bilen katıp tiş-ke urz-un (•) edgü bolğai •

Çeviri

[29] Kim sesini kaybederse ve göğsü tıkanırsa *keketrün* [30] ve balı *li* ile karıştırıp sabahları içsin, [31] iyileşir. Kimin dişi çürürse, eğiri [32] dişin üstüne koyarsa iyileşir. Kimin [33] dişi ağrırsa, şeker, amonyak ve misk [34] dişine koymalı iyi olur. Kimin dişi [35] ağrırsa *Kari* ağacı kabuğun yakıp külünü [36] bal ile karıştırıp dişine koyarsa iyileşir

4.2.4.4. T II D 85

[IV]

[37] bilen tangta s[ayu] ...

[38] sekiz on türlü[g]...

[39] kimning köz-de et...

[40] mayaķı alıp kölike[te] ...

[41] u . . i süti bilen...

[42] edgü bolğai •ki[mning] ...

[43] miisi kıoin ö[ti] ...

[44] baz-un (•) baş a[ğrıg]...

[45] baş taz •bolsar •es/ ...

[46] küñçit yağı bi[len]

4.2.4.5. T II D 85.

[V]

[47] kimning başınta...

[48] qası •buda tübi ...

[49] soqz-un (•) qart-qa...

[50] kimning baş ağrı[ğ]...

[51] mırç iki baqr •p[tpdi üç baqr •]

[52] .../kipuşp tört b[aqr...biş baqr •]

[53] qadıız altı baqr...

[54] alqu baş ağrı[ğ] ...

[55] başta sökti...

4.2.4.6. T II Y 14 und Y 18.

[VI]

[56] [a]lqinz-un yağı qalz-un (•) ot aquru aquru •

[57] ... /rz-un (•) bu otlar küimez-ün •biqi biqi bulgaz-un (•)

[58] bu ot küçi (•) qayu kişi •aşı qarında tıqmış

[59] [t]ebreyü (?) •köz-i neng körmez •erser •az-u burnı

[60] tunmış erser • [az-u] adın adın köz ağrıq •... .

[61] erser • köz-i şişmiş erser • köz-inte

[62] qız-ıl et önser •bu otuğ içz-ün

[63] aşnu üç qasux içz-ün • törtünç kün

[64] az • iki qasux [i]çz-ün • qız-ıl eçkü süti

[65] bilen iç[z-ün] uri oğlanlıq avçı süti

Çeviri

[56] ..kaybolsun, yağı kalsın. Ateş (?) ağır ağır [57] ...yansın, ilaçlar yanmadan hızlıca karıştırılır [57] Bu ilacın gücü: yediği karnında tıkalı kalan (?) [58] guruldayan

(?), gözleri görmeyen, burnu [60] tıkanmış, gözleri ağrıyan [61] gözü şişmiş, gözünde... [62] kızıl et çıkmış olan, bu ilacı içsin [63] Başlangıçta üç kaşık, dördüncü gün [64] Daha azını, iki kaşık içsin. Kızıl keçi sütü [65] İle içsin... oğlu olan anne sütü

4.2.4.7. T II D 85.

[VII]

- [66] bolsar •
- [67] öti •it üz-ümi •
- [68] alıp edgüti kesip soğup
- [69] bilen ança kayınturmuş
- [70] kalz-un •bişiğ [singi]r
- [71] künçit yağı •singar •stır
- [72] stır mır •singar stır •kiruki
- [73] stır ptptdi •singar s[i]tr •
- [74] [s]tır aruda •singar stır suti
- [75] [s]tır amkir •barça birgerü soğup
- [76] kayınturz-un suvi süti •

4.2.4.8. T II Y 19.

[VIII]

- [77] süksümir (•) kadız (•) enetkek artunı (•)
- [78] kuntuz kairi (•) keviren (?) yaz-utı (•)
- [79] artız (•) bışığ singir (•) artun (•)
- [80] ptpdi (•) singir (•) bir ayak ingek yağı (•)
- [81] bir ayak bu singir yağı ol•

[IX]

- [82] yürüng çintan (•) taş kasi (•) kuşti (•)
- [83] kamsun (•) z-ağunc (•) tobulgak (•) ygrmi

[84] arırı (•) kırk kingkuğun (•) btmul (•) arvuud (•)

[85] bir tutum krüç bışığ (•) yürüng iki-

[86] –sak

4.2.5. Üçüncü kitap

Heilkunde II'de üçüncü kitabında verilen metinlerin orijinali bir veya birden fazla geniş kapsamlı kitap rulosundan oluşan önemli bir el yazmasına ait olduğu tahmin edilmektedir. Rulunun kağıdı sarı ve sağlamdır; ancak son parçalar (150 satırdan itibaren) ateş ve nemden zarar görmüştür. . Arka yüzde Çince bir metin vardır. 2 numaralı kitapta olduğu gibi, sonradan Uygurlar tarafından yazı malzemesi olarak kullanılmış olmalıdır.

İyi korunmuş bir yerinde rulunun genişliği 27 cm.dir. Yazı temiz, kursiv bir biçimdedir. Noktalama esnasında, r, a, n, c ve z; q ve y arasındaki, sadece bir nokta ile noktalama şeklindeki karışıklıklar, hariç tutulmamalıdır. Ardı ardına sıralama sırasında her bir ilaç bir nokta ile ayrılmıştır. Daha büyük bölümler ve reçeteler büyük yuvarlak noktalarla belirlenmiştir. Yazı boyutu ve satır aralıkları her zaman eşit değildir.

Üç numaralı kitapta on bir parça metin bulunmaktadır. Bunların katalog numaraları: T II Y 59 (U. 9222); T II Y 46 (Ch./U. 6803); T II Y 66 (U. 561); THY 27. (U. 9218); T II D 296 (U. 563); [isimsiz] (Ch./U. 7193); T II. Numarasız (Mz. 696); T II Y 27 Y 17 Y 18 (U. 9219); T II Y 18 (U. 9220); (T II 2) (Mz. 40); T II Y 17 = U. 9221; T II. Numarasız (U. 9223) şeklindedir.

4.2.5.1. T II Y 27

[1]

[1] suv içürmiş k(e)rek (•) *tripal* kainturmuş suv

[2] [içür]miş k(e)rek (•) prameh-ka y(a)raşur •birük prameh küçeser

[3] k(anamış k(e)rek (•) k(anap kavmuştı önmeser (•) yiring bolmuş

[4] erser (•) yiti biligin yarmış k(e)rek (•) birük yargalı k(örks(a)r (•)

[5] antağ yağığ urmuş k(e)rek kntü yarlz-un • yarılmışta

[6] kin baş otın emlemiş k(e)rek •arıtı yup yağığ urmuş

[7] k(e)rek (•) yiringi başı arısar (•) öz-e ot saçmış k(e)rek (•) et

- [8] ürgülüğ •• tükedi prameh ig-ning adyayı (•) bir y(i)g(i)rminç
- [9] bağ •• prameh oğrınta qan kırtışta yögürür (•)
- [10] yumğaq ig bolur • taqı anda sekiz ygrmi türlüg ürmen
- [11] qart-lar bolur qan bulğanmış oğrında (•) anıng emti
- [12] b(e)lgüsin emin söz-lelim • bu ürmen qart ig üküşi
- [13] bütrü ilki az-untaqı yvlaq kılınç-qa törüyür • tmeser bu
- [14] az-unta üküş yvlaq ay(ı)ğ kılınç kılur • yaraşmaz aş suv
- [15] yir içer •kırtış et qan tatğ bulğanur (•) alqu tatu-lar
- [16] bulğanur • sekiz ygrmi türlüg ürmen ig törüyür • emti
- [17] birer atın mengiz-in söz-lelim •bir udmbr atlg ürmen
- [18] qart ol (•) mengiz-i antaq bolur kürtüş-teki açır teg • ikinti
- [19] eşri atlg (•) kırtısı qırı'ol (•) qar yüp yürüng mengiz-i ol •
- [20] üçünç kakani atlg • mengiz-i yibün ol • ağız-ı kara •enetkek
- [21] burçaqın-teg buğanlar •• kaka tau tip tirlar • törtünç
- [22] çrm[an] atlg ol (•) mengiz-i antaq bolur yanga qoğusi teg • bişinç
- [23] pun-trik atlg ol (•) mengiz-i linksa yaprğaqı teg bolur • altınç
- [24].mriğa çigma atlg ol (•) mengiz-i sıgun tili teg bolur •
- (boşluk)

Çeviri

[1]

[1]... su içirmeli. *Mirobalanlar* ile kaynatılmış su [2] içirilmeli. İdrar bozukluğuna yararlı olur. Eğer *idrar bozukluğu* ilerlerse [3] kan almalı. Kan alınmasına rağmen idrar yapamaz ve irinlenirse [4] keskin bir bıçakla yarılmalı. [Hasta] yardırmaktan korkarsa [5] kendiliğinden yarılsın diye üzerine merhem koymalı. Yarıldıktan sonra [6] yara merhemi ile tedavi etmeli. (Yarayı) temizce yıkayıp merhem [7] sürmeli. Yara ve irin temizlenince, üzerine ilaç saçmalı. Et gelişsin diye... [8] *idrar* hastalıklarının sonu 11. [9] bağ (cilt).

İdrar bozukluğu olunca kan cilde yürür [11] yumak (düğüm) hastalığı oluşur. Kanın kirlenmesi ile on sekiz türlü ürmen yarası çıkar. Şimdi [12] bulgulardan ve ilaçlardan söz edelim. Bu *ürmen* yarası hastalıklarının çoğu [13] önceki varoluşlardaki kötü amellerden olur yada şimdiki [14] hayatında bir çok kötü amel yapıp uygunsuz şeyler yiyip [15] içmekten olur. Deri, et, kan ve yemekler karışır ve bütün hıltlar [16] kirlenir. On sekiz türlü *ürmen* hastalığı oluşur. Şimdi [17] bunların isimlerinden ve görünümlerinden söz edelim.

İlki *udumbara* adlı *ürmen* [18] yarası olup görünümü *kürtüş*deki *açıra* benzer. İkincisi [19] *asri* adlıdır, derisi kuru olup görüntüsü beyazdır. [20] Üçüncüsünün adı *kakani* dir Görünümü kırmızı olup, ağzı karadır. Hint [21] *Abrus precatorius* gibi olan *buğanlar kaka tau* tiptirler. Dördüncüsü [22] *çarman* adında olup, fil derisi gibidir. Beşincisi [23] *pudarika* adındadır, görünümü lotus yaprağı gibidir. Altıncısı [24] *mriğa çigma* adındadır, görünümü geyik diline benzer.

4.2.5.2. T II Y 27 Y 17 Y 18

[II]

[25]

[26] ig emi (•) bir otuz bağ • • emti bor-dun turmuş ig-ning emin s[öz-]

[27] -lelim (•) kaltı utmat apsmar yıl köngül-üg saçıp kudur ögsüz kılur [ançu-]

[28] -layu yme bor kişiye qor kılur • bor üküş içser kişi • üküş türl[üg]

[29] ig • törüyür • öz-de başta iki eyegü-de sın söngükte barç[a]

[30] ig törüyür • ıkurmak yötül suvsalık bolur (•) qarnı et'üz-i örte[nür]

[31] triter • sarıg bolur • bu bor ig sarğ-qa bilmiş k(e)rek • öz ...

[32] yvlaq bolur • aşka köngül bolmaz (•) kısar (•) kirpiki qadıtıp turur •

[33] bu bor igin lispke bolur • üç toş bulğanmis erser bor i[g]i-ni[ng]

[34] üç toğ-nung b(e)lgüsi bolur • emti emin söz-lelim • kıra tuz • soqup [bor]

[35] birle içürmiş k(e)rek (•) bu bir em • mırç (•) p(i)tp(i)di (•) s(i)ngebir • isig

suv

[36] bile içürmiş k(e)rek (•) ikinti em •borqa iglemiş-ning •sirke birle

[37] k(a)ra tuz içürmiş k(e)rek • bir em • mırç (•) z-um uruğı • vsada bu otlar

[38] barça tüz bor birle içürmiş k(e)rek (•) bor oğrınta yıl ig bulğanmış

[39] erser öngedür • çubakan (•) nara (•) sınçkan (•) vsada uruğı • yalgagu tuz

b[u]

[40] otlar barça tüz küñçit yağınga barlap bor birle içürser (•) bor içip

[41] yıl ig tabramış erser öngedür • matu lung suvka ergürüp içser (•)

[42] bu bir em • nara uruğı • suvka ergürüp sıkıp içürser (•) bu ikinti

[43] em • yağl(ı)ğ aş yitürmiş k(e)rek • tatus(ı)z isig aş yitürmiş k(e)rek • tu/ ...

[44] -luğ kürtüşteki keyikler eti öz-e kalma yitü[rmiş k(e)rek] ...

[45] kılmış kişike • bor oğrınta sarğ ig tabramı[ş erser]...

[46] birle katıp içürmiş k(e)rek (•) bir em • mır • suvka ka[tıp içürmiş k(e)rek •

ikinti]

[47] em • süçüg otlar ka(y)ınturup (•) soğımıšta şker içinge [katıp içürmiş]

[48] k(e)rek (•) üçünç em • burçak öz-e kağıma bışur[up yitürmiş k(e)rek •].. .

[49] uruğı • dana uruğı • bışıg singir • kpıra •su/ ...

[50] bışurmuş k(e)rek • tomlımıšta ş(e)ker öz-e saçıp ...

[51] süglün eti kağıma kılp yiser (•) bor oğrınta ...

[52] bor içip lisp oğrınta ig törüser a[şnu] aç ...

[53] ... bir tun bir-ük edgü bolmasar (•) et-üz-i küçlü[g] ...

[54] küçsü[z erse]r birmegü ol • mırç p(ı)[tp(ı)dı] ...

[55][kayıntı]urup suvinga teke t/ ...

[56] kürtüşteki kuş, ...

[57] edgü otlar bile

(boşluk)

Çeviri

[II]

[25] ...

[26] Hastalığına ilaç. Yirmi bir(inci) bağ (cilt). Şimdi şarap nedeniyle olan hastalıklardan söz [27] edelim. Delilik, tutarık (sarâ) ve *yel* (etkeninin) gönlünü dağıtıp, kudurtup, akılsız bıraktığı gibi [28] şarap da kişiye zarar verir. Çok şarap içen kişide, çok türlü [29] hastalık gelişir. Vücutta, başta, iki yanda ve tüm kemiklerde [30] hastalıklar oluşur. Tıkanma, öksürük ve içme arzusu ortaya çıkar. Karın ve beden ateşlenir ve [31] yanar, sarılık ortaya çıkar. Bu şarap hastalığı safradan oluşur. Vücut [32] kötü olur, aş (yemeğe) heves olmaz, kusar. Kirpiklerini kapatıp durur. [33] Bu şarap hastalığı balgamdan olur.

Üç hılt zarar görürse şarap hastalığının ve [34] üç esas hıltın bulguları ortaya çıkar. Şimdi ilaçlardan söz edelim. Kara tuz parçalanarak şarap ile [35] birlikte içirilmelidir. Bu birinci ilaçtır. Biber, darifülfül ve zencefil sıcak su [36] ile içirilmelidir; ikinci ilaç. Şaraptan hastalanana, sirke ile birlikte [37] kara tuz içirilmesi gerekir. Bu bir[inci] ilaç. Karabiber, *Ocimum gratissimum* tohumu, *Trachyspermum ammi* bu otlar [38] aynı oranda şarap ile içirilmesi gerek şaraptan kaynaklanan *yel* hastalığı [39] iyileşir. Hünnap, nar, tekedikenî, *Trachyspermum ammi* tohumu, yalamalık tuz. [40] Bu ilaçlar eşit oranda ezilir ve susam yağında çözülüp şarap ile içirilirse, şarap içme nedeniyle [41] artmış olan *yel* hastalığı iyileşir. Ağaç kavunu suda eritilip içilirse [42] bu birinci ilaçtır. Nar taneleri sıkılıp suda eritilip içirilirse bu ikinci [43] ilaçtır. (Hastaya) yağlı aş yedirmeli, sıcak *tadusız* aş yedirmeli. [44] *Kürtüş*deki yabani hayvan etinden *kalma* yedirmeli. [45] ... yapmış kişiye şarap nedeniyle olan hastalık artarsa... [46] ... katıp içirilmeli. Bu birinci ilaçtır. Suya katılıp içirilmeli. (Bu) ikinci [47] ilaçtır. Tatlı otlar kaynatılıp, soğuyunca içine şeker katıp [48] içirilir. (Bu) üçüncü ilaç. *Burçak kayıma* kaynatılıp (yedirilir) [49] ..tohumu, nar tohumu, kuru zencefil, ahududu, su [50] pişirilir, soğuyunca üzerine şeker saçılır. [51] Sülün etinden kayıma yapıp yenirse, şaraptan olan...(hastalık iyileşir). [52] Şaraptan kaynaklanan balgam hastalığı olursa... [53] ...*bir tün bir ük iyi* olmazsa, vücudu güçlü... [54] ... (vücudu) güçsüzse verilmemeli. Karabiber, darifülfül... [55] ... kaynatılıp, suyuna *teke*...[56] ... *kürtüş*teki kuş... [57] İyi ilaçlar ile ...

4.2.5.3. T II Y 18

[III]

[58] ...

[59] ...

[60] bir tadu ...

[61] et'üz-i alku şişmiş ...

[62] önser (?) ağrıguçı erser (•) bu ş, ...

[63] lispke erser (•) k(e)ntü k(e)ntü otın tegürmiş [k(e)rek •.....yang-]

[64] -ınça ға(y)ınturup içürmiş k(e)rek (•) suyumuş k(e)r[ek] ...

[65] suvın açınmıs k(e)rek • biş isig...

[66] [y]il sarğ lişp ançulağu emlemiş k(e)rek (•) şiş . ..

[67] arırı (•) bışığ singir •yonçқа түбі •bu [otlar] ...

[68] birle ҡatıp içürser (•) bu bir em • vrang...

[69] bışığ singir • yonçқа түбі (•) bu otlar...

[70] birle içürser • ikinti em • vrang (•) yürü[ng yiksek]

[71] singir (•) yıvılğu (•) tivadar •mırç (•) bu otlar...

[72] üçünç em • trika tuk (•) yıvılğu (•) y/ ... /sar barça .

[73] içürser şiş-қа ырашур • kakruқа (?) (•) yıvılğu • trika [tuk]...

[74] soқup timi/ . . [o]t birle ud siki birle ...

[75] süti[bi]rle ҡainturup ...

[76] em •bış[ıg singir] ...

(Boşluk)

Çeviri

[III]

[58] ... [59] ... [60] ... [61] Bütün vücudu şişmiş... [62] ...gelişirse, ağrır, bu... [63] ..balgamdan ise, ilacı her birinden tekrar tekrar kullanmak gerekir [64] ...ınca, kaynatıp içirilmelidir. Suyumuş... [65] Suyu *açınmıs*... Beş sıcak...

[66] Yel, safra ve balgam bu şekilde tedavi edilmeli. Şiş... [67] Kara halile, kuru zencefil, yonca kökü. Bu ilaçlar...[68] bir araya katılıp içirilir. Bu birinci ilaçtır. *Andropogon muricatus* ... [69] kuru zencefil , yonca kökü, bu ilaçlar [70] birlikte içilir.

(Bu) ikinci ilaç. *Andropogon muricatus*, yonca kökü, ... kuru [71] zencefil, *Avicennia marina*, Himalaya sediri ve karabiber. Bu ilaçlar [72] (Bu) üçüncü ilaç. *trika tuk*, *Avicennia marina* ... beraberce... [73] içirilirse şişlik iyi olur. *Kakruka*, *Avicennia marina*, *trika tuk*[74] ezilip... ilaç öküz sidiği ile birlikte... [75] ... sütü ile bir arada kaynatılıp... [76] ... ilaç. Kuru zencefil,

4.2.5.4. (T II 2)

[IV]

[77].....busm/ ...

[78] kainturup ...

[79] ça töz .. .

[80][sarğ]-ka şiş bolsar lispke ...

[81] artuğ yıl sarğ bolsar •bir ikinti-de to/ ...

[82] bu şiş ig emleser bolmaz • şiş em ig emi tüb/ ...

[83] ...[e]min söz-lelim (•) lişp yağ birle katılsar boğuk bolur (•) b[oğuk]

[84] bolsar otasar bolmaz • kığ ögmek teg boğuz-ta üç tü[rlüg] ...

[85] erser • yme emleser bolmaz • yiring ağa tomlıg yirdeki ...

[86][y]irde turmış suv içmiş boğuk erser (•) ol yme ...

[87] b[olsar yağ]ğ urmış k(e)rek (•) tütemiş k(e)re[k] .. .

[88] emi neteg erser antağ ok emlemiş k(e)r[ek] ...

[89] ig bolur boğuk-ta bir yılke • yağ ...

[90] ig kö[r]ür • k(a)ra boğuk bolur (•) ağız-tat, . .

[91] kuriur • bu boğuk yılke ol • ikinti ket/ . ..

[92] törüyür • yumşak yağl(ı)ğ bolur • üçünç ...

[93] bolur • ol boğuk otasar bol[maz] .. .

[94] ig sö[z]-lelim (•) k(a)ntama[l] ...

(Boşluk)

Çeviri

[IV]

[77] ... [78] ... kaynatılır...[79] [80] ... şişlik safrada olmuşsa (veya) balgamdan... [81] ... daha çok *yel* ve safra olursa, biri ikincisi... [82] ... bu şişlik tedavi olmaz. Şişliklere karşı ilaçlar... [83] İlaçlar(ın)dan sözedelim. Balgam yağ ile karışırsa guatr olur. Guatr [84] ... olursa, tedavi olmaz... boğazda *kığ ögmek* gibi üç ...[85] ... olursa,yine tedavi olmaz. Soğuk irin akan yerdeki... [86] ... yerdeki, beklemiş su içinde (oluşan) guatr da (tedavi) olmaz... [87] ... olursa merhem sürmeli ve *tataçmış*... [88] ... ilacının yaptığı gibi tedavi edilmeli... [89] ... [90] ... hastalığını görür Kara guatr olur... ağızda... [91] ...kurur. Bu guatr yelden olur ikinci... [92] türer. Yumuşak ve yaşlı olur Üçüncü... [93] olur. O guatr iyi olmaz,,, [94] hastalığından söz edelim...

4.2.5.5. T II Y 46.

[V]

[95] p(i)tp(i)di •b[ışığ sin]g[ir] ...

[96] bu otlar-ağ bütrü sokup el[gep] ...

[97] sökmek-ig söntürür • sökmek ...

[98] otı kücsüz erser • • tukin tıdığ...

[99] vrnt (•) şbara lotur • bat •...

[100] çmrasti • • tripal • bu ikinti tıdığ [ot].. .

[101] b[a]d • bu üçünç tıdığ ot • v/ ...

[102] kız-ıl kntir çeçeki • katpani • bu tö[rtünç tıdığ ot • bu tört]

[103] türlüğ tıdığ otlarağ öngi öngi ...

[104] birle içürser sökmekig tıdar «...

[105] sökmekig tıdar • lotur ulatı ...

[106] -up içürser küçi uluğ ol ••sökm[ek] ...

[107] birle içürmiş k(e)rek • sökmekig [tıdar] ...

[108] suvka kainturup içürmiş k(e)rek •

[109] ot kovgağalı sokup süglün eti...

[110] isiç ağz-in titigin yapmış krg[k] . .

[111] mır birle katıp içürmiş k(e)rek (•) s/ ...

[112] kua tübi • bışığ singir • • ardun ...

[113] kai(n)turup içürser sary-ka sökmek....

[114] tatğ • nara tatığı ksai kainturmuş ...

[115] tıdar • ktpl yürüng yiksek ...

[116] bışığ si[ngir]. .

(Boşluk)

Çeviri

[V]

[95] Darifülfül, kuru zencefil [96] bu ilaçlar tamamen ezilip elekten geçirilir [97] ishal hastalığını durdurur. İshal... [98] ilaç güçsüzse, pirinçten (elde edilen) ishal durdurucu eklenir. [99] *Vrnt*, *Symplocos racemosa*, *Cissampelos pareira*... [100] *Syzygium cumini* ve *Mirobalan*'lar . Bu ikinci (ishal durdurucu) ilaçtır [101] *Cissampelos pareira* bu üçüncü ilaçtır. [102] Kızıl kendir çiçeği ve *katpani*, Bu dördüncü (ishal durdurucu) ilaçtır. [103] Değişik ishal durdurucu ilaçlar birer birer [104] bir arada içilirse ishali durdurur. [105] İshal iyi olur. *Symplocos racemosa* ve yanısıra [106] ... içilirse çok güçlü etki yapar. İshal... [107] ... birlikte içirilmeli. İshal durur. [108] Suyla kaynatıp içirilmeli [109] Ot *kovyayalı* ezilip sülün eti ... [110] Kabin ağzı kil ile kapatılır. [111] ... bala katıp içirilmelidir. [112] ... çiçeği kökü, kuru zencefil, nanahan [113] kaynatılıp içilirse, safradan kaynaklanan ishal... [114] ... *tatğ*, *nar tatğ* ve *ksai* kaynatılıp... [115] ...geçer. *Myrica sapida*, *Acconitum heterophyllum*... [116] ...kuru zencefil...

4.2.5.6. T II Y 66

[VI]

[117] [bu ikinti e]m • saba [kadız-ı]...

[118] bu üçünç em • mantal • •bi/ . .

[119] [lo]tr • nilutpal • bışığ singir • bu törtünç em • bat ...

- [120] toğlım • bışığ singir • • çmrasti • ktpl • bu bişinç em • bil ...
- [121] yivlğu (•) sırg puğa (•) qadz • issiz • vada • bu altınç em • tat/ ...
- [122] yürüng yiksek (•) bışığ singir • saba qadız-ı • şenük...
- [123] .. . z-ira • bu yitinç em • ktpl • buda • şbr lotr • [saba]
- [124] [ka]dız-ı (•) bu sekiz-inç em • arırı uruğı • tatı kapuşp• .
- [125] şbara lotur • bu tokuz-unç em • saba qadız-ı • şnük...
- [126] yivlğu • bat • bitmul • bışığ singir • bu onunç em • bu on em-
- [127] -ning otın öngi öngi soqup elgep (•) mır (•) tuturқан suvi birle
- [128] tomlıtıp içürser (•) қan sarğ-қа sökmek erser söner • sarğ-қа
- [129] sökser • taqı öz-e sarğ bulyağuluğ aş suv yiser içser (•)
- [130] sarğ bulğayur • qalg söker • anta trkin қan sarğ-ning otın
- [131] emlemiş k(e)rek • eçkü süti birle as suv birmiş k(e)rek (•) anuv(a)zan
- [132] kılmış k(e)rek • payas • şarip (•) şbara lotr • ş(e)k(e)r • buda • mır • eçkü
- [133] süti birle tomlıtıp içürmiş k(e)rek • қan sökme(k)ke • s(a)laka
- [134] ptr (•) çmlu bikl • amra • arçun (•) tinç • bu otlar yalnguş yalnguş eçkü
- [135] süti (•) mır birle içürser • қan sökme(k)ke yaşur • şbara lotr (•)
- [136] buda (•) öyürken • şker • nilutpal (•) bu bir em (•) sdavari • öyürken (•)
- [137] yigde saqız-ı (•) ptmakıqr (•) bu ikinti em • kuşti • ni(l)utpl • • yigde
- [138] saqız-ı • • buda (•) şbara (l)otr (•) bu üçünç em • bu üç türlüğ
- [139] emdeki otlar • öngi öngi • eckü sütinge qainturup mır birle
- [140] içürser • қan-қа • sökmekig tıdar • çıntan (•) piriangu soqup
- [141] elgep (•) mır (•) tuturқан suvı birle içürser • қan sökmekke
- [142] yaşur • şnük uruğı • soqup elgep mır panıt birle yağmur
- [143] suvinga bulğap iç(ü)rser • қan-қа sökmekke yaşur •
- [144] nilutpal • buda (•) sang (•) şker • yangı sağmış süt birle iç(ü)rser (•)
- [145] қan-қа sökmekke yaşur • қantı arıғsz-lı қatı sökser (>)

[146] temeser yıdang an (•) temeser yıdang arıg(s)z (•) muntağ begü körser

[147] aşnu trkin anağ tidmiş k(e)rek (•) basa arıgsz sökmekig tidmiş

[148] k(e)rek • an tıdsar • arıgsz-ı kntü tatu-sınça bolsar (•) angar(?) tripal

[149] ekü süti içür (•) tükedi munça em ••

Çeviri

[VI]

[117] [bu ikinci] ilaç . *Holarrhena antidysenterica* kökü...[118] bu üçüncü ilaç. *Nymphaea lotus* meyvesi, sandal ağacı... [119] ...*Symplocos racemosa*, *Nymphaea stellata* , kuru zencefil. Bu dördüncü ilaçtır. *Stephania hernandofolia*... [120] *Alhagi maurorum*, kuru zencefil, *Syzygium cumini* , *Myrica sapida*, bu beşinci ilaç, *Aegle marmelos* ...[121] *Avicennia marina* , ferfelek(*Areca catechu*), tarçın, deve diken, hint inciri. Bu altıncı ilaçtır, *Woodfordia floribunda*... [122] *Acconitum heterophyllum* (•) kuru zencefil, *Holarrhena antidysenterica*, zerdeçal... [123] ... ve anason, bu yedinci ilaç, *Myrica sapida*, meyan, *Symplocos racemosa*, [124] *Holarrhena antidysenterica*. bu sekizinci ilaçtır. Kara halile tohumu, *Woodfordia floribunda* çiçeğİ ... [125] *Symplocos racemosa*, bu dokuzuncu ilaçtır. *Holarrhena antidysenterica*, zerdeçal... [126] *Avicennia marina* , *Stephania hernandofolia*, darifülfül kökü, kuru zencefil. bu onuncu ilaç. Bu on ilacın [127] her biri teker teker ezilip, elekten geçirilip, bal, pirinç suyu ile birlikte [128] soğutup içirilirse, kandan, safradan oluşan ishal durur. Safradan olan ... [129] ishal safrayı bozan gıda ve içecekleri yeyip içerek [130] Safrayı bozmuş olanlar ve alğ sökerler. Kan ve safranın ilaçları ile derhal [131] tedavi edilmelidir. Gıda ve içecekler keçi süti ile birlikte verilmelidir. *anuv(a)zan* [132] yapılmalıdır. • *payas*, arıp, *Symplocos racemosa*, şeker, meyan ve bal, keçi [133] süti ile birlikte soğutulup içirilmelidir.

Kanlı ishale, *s(a)laka* [134] *ptr* (•) mlu, *Buchanania lanzan* , *Magnifera indica*, *Terminalia arjuna* (•) *tinç*, bu otlar tek tek keçi [135] süti ve bal ile birlikte içirilir. Kanlı ishale iyi gelir. *Symplocos racemosa* [136] meyan, *Mimosa pudica*, şeker, lotus çiçeğİ. Bu birinci ilaçtır. *Asparagus racemosus*, *Mimosa pudica* [137] Kuş iğdesi reçinesi, *ptmakıkr*. Bu ikinci ilaç. *Saussurea auriculata*, lotus çiçeğİ, kuş iğdesi [138] sakızı, meyan, *Symplocos racemosa*. Bu üçüncü ilaç. Bu üç türlü [139] ilaçtaki otlar tek tek keçi sütiüne katılıp, bal ile [140] içirilir, böylece kandan kaynaklanan ishal durur,

Sandal ağacı ve *Aglaia Roxburghiana* ezilir. [141] elekten geçirilir (•) bal (•) ve pirinç suyu ile içilirilirse, kanlı ishale [142] iyi gelir, zerdeçal tohumu ezilip elenip, bal ile yağmur [143] suyuna karıştırılıp içirilirse, kanlı ishale iyi gelir. [144] *Nymphaea stellata* , meyan, *sang* ve şeker yeni sağılmış süt ile içirilirse, [145] kanlı ishale iyi gelir. Kanla karışık kirli dışkı çıkıyorsa [146] ya *yıdang* kan ya da *yıdang* dışkı gibi birşey çıkırıyorsa [147] önce hızla kanın sonra kirli ishalin durdurulması [148] gerekir. Kan durdurulunca ve dışkı tabii halini alınca, *mirobalan*'lar ile verilir [149] ve keçi sütü içilir. Bunca ilacın sonu

4.2.5.7. T II numarasız

[VII]

- [150].....
- [151] ol • yıldı
- [152] sar çıntan önglög
- [153] bilmiş
- [154] otka kümiş teg
- [155] bolsar•bu kart sarğ-ka
- [156] yabrılıp tursar (•) yağlıg
- [157] bu kart lispke
- [158][yi]l sarğ lisp üç
- [159] emlegü ermez •ot em yıratmış k(e)rek (•)
- [160] ada ig bolsar (•) barça emlemiş k(e)rek (•)
- [161] artuk
- [162][em]lemiş k(e)rek (•) kan
- [163] erser bıçmış çımkımış
- [164]/sar sorgu urmış k(e)rek (•) açığ kabasın yağıg
- [165]/tuk öz-e idmiş k(e)rek (•) lisp küçlög
- [166] k(e)rek (•) sarğ küçlög erser (•) sökütgü

- [167]•kart igke bi biçekin emlemiş
- [168] birük kart bütüp/rıg
- [169] urmış k(e)rek katğ erser
- [170] öz-e ağu türtmüş
- [171] timin türtmüş
- [172]/ğu öçürgülüg.....kartğ arımış
- [173]• ptul • tripal• p ... umat (•) kuriç (•) kntakari • vaz-ak • kranç
- [174] barça tüz ingek yağınga kayınturup ... g içürser
- [175] bu yağ vz-ır atlg ol • çira tıktuk•
- [176] bat•arm •[to]bulgak (•) tarlım (•) buda• iki sanıp
- [177]• triman •çıntan• goroç • ptpdi (•) artuç uruğı
- [177] kanatı • visal.....şnük uruğı • tobu(l) gık • vaz-ak
- [178]..... /ban tübi/ul erugüd tastı • yürüng yiksek
- [180] yıvlgü • usban • sdava[ri]•[bu] otlar
- [181]•bu ot/..... erser • tört ülüş
- [182] üküş • birle katip
- [183] yağı kalz-un (•) maya tikt/ ...
- [184] erser edgü kı/ ...
- (Boşluk)

4.2.5.8. T II D 296.

[VIII]

- [186] /tları üküş bolur . .
- [187]/z-te yadılur •tritmez
- [188] i/ antağ ol •udu ... kırtışı
- [189] ol• eligde adağ -da
- [190] kart emleser bolmaz •

- [191]/lur •emtı otağuluk
- [192] söz-lelim• bir
- [193]/lüg ağırıguçı
- [194]..... enetkek bgni si/...
- [195]/ta alķu yirde
- [196] uvşak yumğak-lar bolur . .
- [197] ol (•) yürüng kabaķ çeçeki
- [198][u]vşak yumğak-lar birle yapışıp
- [199]

(Boşluk)

4.2.5.9. T II Y 17.

[IX]

- [200]..
- [201]• kiçeyür • üç
- [202].....bolur• balķ baslğ ...
- [203] oğrinta ķan
- [204] tut/...
- [205]

(Boşluk)

4.2.5.10. Ch./U. 7193

[X]

- [206]..... /lly kiç t/ b/ ...
- [207] bolur•yumğak öz-e ...
- [208] vaçr çik at/ ...

(Boşluk)

4.2.5.11. T II Y 59.

[XI]

[209]...

[210] idmiş ...

[211] yig ba/...

[212] üküş tü[rlüg] ...

[213] kansai toş ...

[214] üçünç ar ...

[215] timin tıdığ ...

[216] қа(у)ınturup аңұлауу іç[ürmiş k(e)rgek]...

[217] іçürmiş k(e)rgek (•) yig

[218] yürüңг yiksek•қ(a)sı ...

[219] tobulğaq•bat • p(i)tp(i)[di]...

[220] yalğau tuz • sung • u/ ...

[221] egir • arırı ...

4.2.5.12. T II numarasız

[XII]

[222] igligig uğıtm[ış k(e)rek] .

[223] ya(l)ğau tuz • eçki sağ yağ ...

[224] tamğ(a)қ yıkamaçuk-қа yrašur

[225] p(i)tp(i)di • yalğau tuz • bat • tus bi/ ...

[226] k(e)rek (•) küñcit yağı bir[le] ...

[227] yıkamaçuk-қа yaraşur ...

[228] ...] қам • egir ...

4.2.6. Dördüncü kitap

Dört numaralı kitap olarak verilen yazmanın her iki tarafında da Uygurca yazılar yer almaktadır. Diğer tarafta Budacı bir metin yazılıdır. Baş ve son tarafları yırtık olmasına karşın sağlam bir kağıdı olan bu tomar 18,5 genişliğinde ve 71,5 cm. uzunluğundadır. Diakritik noktalar y ve q'nun bir nokta ile işaretli olduğu bazı yerlerde eksiktir. Tomarın bir yüzünde üç fırça ve mürekkep ile çizilmiş, ikisi oturmuş ve biri ayakta üç insan figürü izlenmektedir. Tıp metinleri arasındaki tek resimli yazma parçası olan bu yazmada resimlerin yanı sıra T I D olarak işaretlenen bir metin yer almaktadır. Büyük ve okunaklı yazıları olan bu metin Berlin, Staatsbibliothek'te Mz. 725 olarak kayıtlıdır.

4.2.6.1. Numarasız

- [1] *başta tiz-te ...*
- [2] *kögüz-te ilig(te) inçkitte*
- [3] ...
- [4] *qayu kişin(in)g uluğ(?) isig bolsar (•) tili*
- [5] *tutunsar (•) söz-ke sav-qa köngüli*
- [6] *bolmasar (•) tügüni bu erür (•) yürek(i)nte altın*
- [7] *iki tsuun yir-te (•) yana altın*
- [8] *ülüg/ ...*
- [9] ...
- [10] ...
- [11] ... *öt t[a]marı bolu[r]*
- [12] *talta taalta* bu ... *iki edgü bolur (•)*
- [13] *sıgun yiliki bir sıtır (•) arırı on (•) viriri*
- [14] *biş (•) imiti üç bakır (•) ptpidi bışığ singir*
- [15] *ikirer bakır (•) suvatçır üç bakır (•) şeker (•)*
- [16] *panıt üçrer sıtır (•) agaru ...*
- [17] *süt (•) mün ikirer si ... [içür-]*

- [18] -miş k(e)rek (•)
 [19] viriri (•) yürüng yiksek (•) şünük uruğı (•)
 [20] bışığ singir (•) divdaar (•) mırç (•) ptpidi (•) bu otlar
 [21] tüz urup soğup elgep (•) çurnı kılıp (•) yılığ
 [22] suv birlen içürmiş k(e)rek (•) si... igen-
 [23] -ke edgü bolur (•)
 [24] kan kusmak emi (•) bars sing[ir] ...(?) ...
 [25] bişer bakır (•) eg[i]r (•) mır birer sıtır soğup elgep (•)
 [26] mır-ke yoğurup ğuntik kılıp içmiş k(e)rek (•)
 [27] kusmak söner (•)
 [28] priangu igdile tüz soğup elgep (•) mir-
 [29] -ke yoğurup (•)ğuntik kılıp iç[er kusmak]
 [30] söner (•)
 [31] uşatı kusmak erser (•) kız-ıl urk(e)rsin (•)
 [32] mırç inçke soğup elgep (•) murut suvıta
 [33] yoğurup (•)ğuntik kılıp tngda sayu
 [34] içz-ün (•) kusmak söner (•)

Çeviri

[1] Başta, dizde [2] göğüste, elde, *inçkitte* [3] ... [4] Kişinin ateşi yüksek olup, dili [5] tutulmuşsa ve konuşmaya gönlü [6] yoksa, bu onun *tügün*üdür. Yüreğin [7] iki sınır altında olan yerde, *yana* altında.[8] ...[9] ... [10] ... [11] safra damarı bulunur. [12] *talta t'alta* [?] bu ikisine iyi gelir. [13] Geyik iliği (?) bir sıtır, kara halile (*Terminalia chebula*) on, *Emblica officinalis* [14] beş, çin alıcı (*Crataegus pirmatifida*) üç bakır, darifülfül ve kuru zencefil [15] ikişer bakır. suvatçır üç bakır, şeker [16] ve bal üçer sıtır. ödağacı (*Aquilaria agallocha*) [17] süt ve etsuyu ikişer *si...* [18] [içiril]meli. [19] *vinini*, beyaz yiksek, zerdeçal tohumu [20] kuru zencefil, Himalaya sediri, karabiber ve darifülfül: bu ilaçları [21] eşit miktarda ezip, toz haline getirip elekten geçirmeli ve ılık [22] su ile içirmeli.*si/...hastalığına* [23] iyi gelir. [24] Kan kusmaya karşı ilaç, *pars*

sing[ir]...(?).....[25] beşer bakır *Acorus calamus* ve bal birer sıtır ezip, elekten geçirip, [26] bal ile yuğurup, hap yapıp içmelidir [27] (Böylece) kuma geçer. [28] *Aglaia Roxburghiana* ve *igdile* eşit miktarda ezilir, elekten geçirilir, bal [29] ile yoğrulur, hap yapıp içilir[se kuma] [30] geçer [31] Kuma uzun sürerse (?) kızıl *ürgeşin*. [32] ve biber ince ezilir, elekten geçirilir *murut* suyu ile [33] yoğrulup hap yapıp her sabah [34] içilirse, kuma geçer

4.2.7. Beşinci kitap

Beş numaralı kitap başlığı altında, yalnızca üst kenarları okunabilen çift taraflı bir kitap sayfasına ait 11.5x14cm ve 12x7 cm boyutlarında iki yazma parçası tanıtılmaktadır. Arat, henüz asılları belirlenememiş ve orjinal yazmaları kayıp olan, birincisi 22 satırlık, ikincisi 19 satırlık, satırları baştan ve sondan eksik olan iki küçük metnin sadece transkripsiyonları vermiştir.

4.2.7.1. Numarasız

Ön yüzü

[I]

- [1]-un u/.....
- [2] ağr[ıg]-nın[g] emin
- [3]/ar kakruğun küyürüp
- [4] yakz-un (•) öngedür ...
- [5]/k altın kanaz-un (•) öngedür ...
- [6]/p külin ypar kara tuz ...
- [7] ming ... z-ün öngedür [] ...
- [8]/tr birle katıp ...
- [9] ers[e]r ölgei (•) ku;...
- [10] agai (•) ptpdi su
- [11] ,.....p ütinte ...

Arka yüzü

[II]

- [12] yörgep k/ ...
- [13]/m t/... -nang esi ...
- [14][k]ulyak-nang tüb[in]d,...
- [15][önged]ür [] yiti em em/ ...
- [16] tın alu umatın bussar (•) yvlğu ...
- [17] yağı tamaz-un (•) suv tsi t/ ... /d/ ...
- [18][öng]edür k kim-neng burunta ...
- [19] yağı birle qatıp tu/ ...
- [20][kim] • neng burunta süçki qa/ ...
- [21]-sar ... qan ...

4.2.7.2. Numarasız

Ön yüzü

[III]

- [23] tang/ ...
- [24] urz-u[n] ...
- [25] yuz a/...
- [26]/umğak altı,...
- [27] burun tumağı ...
- [28] ot köz öz-e ...
- [29][t]ütüni kirz-ü[n] ...
- [30]/sar du/ ...
- [31]

Arka yüzü

[IV]

- [32]
- [33][ki]m-neng ...

- [34] külin alıp ...
 [35] kanğa ağırsar ...
 [36][ta]kı yme kek/ ...
 [37] birle katıp ...
 [38][ta]kı yme ...
 [39][ö]z-e yak[z-un] ...
 [40]/miş erser ...
 [41] [so]kup küñçi[t yağı] ...

4.3. Türkische Turfan-Texte VII

4.3.1. T III M 66.

- [1] rasayan çurnı:
 [2] pidpidi biş bakır,
 [3] murç tört bakır,
 [4] kurbi üç bakır,
 [5] kadız iki bakır,
 [6] suksumur bir bakır,
 [7] bışığ singir üç bakır,
 [8] bıdbul tört bakır,
 [9] kurnu bir bakır,
 [10] ardun bir bakır,
 [11] yangı tana üç bakır •
 [12] bu ot-lar-nı yumşak soğup,
 [13] mır bilen yogurup, id bur[nı-]
 [14] ça yumğak-lap, on (?) ...
 [15] kın inç bolur •
 [16] kışamuk önüp, qarını öd-

[17] meser, ingek yağın serid[ip]

[18] ang-a birgü ol, öder • bulung

[19] bakır su k[...]

[20] kadğu ol •

Çeviri

[1] “Gençlik”ⁱ tozu; [2] darifülfül, beş bakır, [3] karabiber, dört bakır, [4] *kurbi*, üç bakır [5] tarçın, iki bakır [6] kakule, bir bakır, [7] kuru zencefil, üç bakır, [8] *bitbul*, dört bakır, [9] *kurnu* bir bakır [10] nanahan, bir bakır [11] taze susam, üç bakır [12] bu ilaçlar yumuşakça ezilir, bal ile yoğrulur, kuşburnu büyüklüğünde hap yapılır... [15] ağrı düzelecektir. [16] kızamıkçık başlayıp kabız olduğunda [17] inek tereyağını eritip içirin [kabızlık] geçer. Bulung [19] bakır su ..., katılır.

4.3.2. T III M. 295

[1] eçkü südi birle yunsar, yüz çimsiz bolur (•)

[2] it tişin kenç oğlan asınsar, yureklig

[3] bolur (•) it tişin kuidürüp, negü-ge türtser, tu

[4] önmez bolur (•) kavkın kılıp, ala kişi-ge sürtser,

[5] ala-sı kider (•) öpüp kuş-nung süngükin

[6] yıpar birle koşup, yuuz-ge barça sürtser, tişi

Çeviri

[1] Keçi sütü ile yıkanır, yüz kırıksız olur. [2] Bir erkek çocuk (boynuna) bir köpek dişi asarsa, yürekli olur. [3] Bir köpek dişini yakar, (külünü) uygun yerinde taşırırsa, kılları [4] çıkmaz. Kepek haline getirir, cüzzamlı kişiye sürterse [5] cüzzam kaybolur. Eğer ibibik kuşunun kemiklerini [6] misk ile karıştırıp, birazını yüzüne sürerse, dişi...

4.3.3. T I D 596

Ön yüzü

ⁱ Rasayan (Skr.): *Elixir vitae* (Arat); günümüzde “anti-aging” terimine karşılık gelmektedir.

- [1] arırı ...
- [2][içür]miş k(e)rek • bir ygrmin[ç]
- [3] yıra, arırı, mır birle
- [4]/u içser, ai sayu kıta
- [5]/isi igsiz bolur • öngi yvıak
- [6] önglög küçlög bolur. • et
- [7] [b]olur • trk kıarımaz • et yin kıo[.]
- [8] içmiş teg bolur • tsiklitsi
- [9] /in sokup elgep, mır, sağ yağ birle kıatı[p]
- [10] ... aç kıarında tapça içz-ün. • yaska ...
- [11] ... erser, saçı kırtkırtmı erse[r], yi[. .]
- [12]/u/ ... [sok]up

Çeviri

[1] ... *Terminalia chebula* ... [2] ... içirmeli. onbirinci (?) ... [3] ... yıra, *Terminalia chebula* bal ile (kıarıtırılıp) [4]... içerse, (böylece) her ay ... [5] ... (ve) hastalık olmaz. Diğer kötüler [6] ... (ve) ... –renkli ve güçlü olur. vücut (?) [7] ... olur ... Çabuk yaşlanmaz. Vücudu ... [8] ... içmiş gibi olur • *tsiklitsi* [9] ... dövüp, elekten geçirip, bal ve tereyağı ile kıarıtırıp [10] ... aç karnına susadıkça içsin • *yaska* ... [11] ... ise ve saçı kesilmişse (?) ... d2] ...dövüp...,

Arka yüzü

- [13] içs[er, inç]gülög [bolur .] ta/ ... m/...
- [14] bolur, uruğı kıoramaz • buda sokıp
- [15] singir birle kıatıp, kün sayu mün
- [16] içz-[ün], kögüz-ge edgü ol • sarığ sas/ ...
- [17] otun odğurur. • emti ot
- [18] kez-igçe baştın baş ağığ
- [19][ayu bir]elim • ne üçün tip tiser,

- [20]/i yıldıız-ı yirde bolu[r •]
- [21] yıl]tıız-ı başta bolur • biş
- [22]/du içinte ig tebreser,
- [23] toş ...
- [24]
- [25] [kteol...
- [26] [serotra ...
- [27] ... erser, alko etöz-te yad[ılur ...
- [28] igi bolmasar yötül-te ...
- [29] ... lgü şiş öngedür • etöz-i-nirig....
- [30] ... emleser, bolur • uz-un ton-luğ ...
- [31] ... lsar şişi yoruğıcı erser er-nirig şiş ...
- [32] ... ls emleser bolur • şiş ig yılge ...
- [33] k(e)rek . ingek yağı küñcilt ...
- [34] içürjmiş k(e)relk ...

Çeviri

[13]... içerse, sakın olur... [14] ... olur. Tohumları azalmaz. Meyan ezilir [15]... ve et suyu ile karıştırılır, suyu her gün [16]... içilmeli. göğüse iyi gelir. Sarı... [17] ... ilacı *odgurur* . Şimdi ilaç... [18]... sırayla başından baş ağrısı [19]... söz edelim. çünkü ... [20]... kökü yerde olur. [21]... kökü başta olur. Beş [22]... , içinde hastalık ortaya çıkarsa. . [23]. *toş*

4.3.4. T II Y 18

II.

- [1] bilgeli
- [2]]l[arın] ayu bireli[m • bir otuz ...
- [3]]kı iki tişi sarıg bolu[r • iki otuz ...
- [4] iki ti]şi sarıg bolur • [üç otuz . .

[5] iki tişi sarıĝ] bolur • tört [otuz yaşasar, . .

[6] iki tişi sarıĝ bolur] • biş otuz yaş[asar, . .

[7] tiş[i sar]ıĝ bolur • altı otuz yaşasar,

[8] bolur • yiti otuz yaşasar, altıñkı otrak[ı....

Çeviri

[1] ...bilmeli [2] (Şimdi) ...lerden bahsedelim. 21 yaşında [3] olunca. iki dişi sarı olur. 22 yaşında olunca [4] iki dişi sarı olur. 23 yaşında, [5] iki dişi sarı olur. 24 yaşında [6], iki dişi sarı olur. 25 yaşında, yani bir ... [7] dişi sarı olur. 26 yaşında, [8] olur. 27 yaşında, böylece alt-orta ..

4.3.5. III.

.....

[1]/[kte ol ...

[2]...../[ser, otra

[3] erser, alku etüz-te yad[ılur.....

[4] igi bolmasar, yotül-te.....

[5]/gü şiş öngedür • etüz-i-ning

[6] em-leser, bolur, uz-un-tonluĝ

[7] /ser, şişi yorıyuçı eraser, er-ning şiş/..

[8] /s emleser, bolur • şiş ig yilge.....

[9] k(e)rek • ingek yaĝı, küñç[it.....

[10] içür]mış kre[k.....

Çeviri:

[1] ... [3] ... ise, bütün vücutta yayılır • ... [4] ... hastalık olmazsa, öksürükte... [5] ... şiş iyileşir. Vücudunun ... [6] tedavi olursa, iyi olur.Eğer bir kadın... [7] ... eğer şişi hareketli ise, erkeğin şişi ... [8] ... tedavi olursa iyi olur. Şiş yel'den oluşmuşsa ... [9] ... gerek ... inek yaĝı, susam... [10] . içirmeli...

4.4. Türkische Turfan-Texte VIII

4.4.1. T II S 49

Aynı el yazısı ile yazılmış iki parça, her biri altı satırlık *Pothî*-yaprağı. Sağ ve sol kenarları hasarlı ve bu nedenle her iki yaprağın sırası belli değil. Aynı şekilde ön ve arka yüzler de tahmini belirlenmiş.

I.

Ön yüzü

[1] /mek kelir, til tüpi. bhogzi. öpkesi. tamgaķı suv öl ödüş āltāci tāmārlāri ...

[2] .../k pük bhelküleri montag bholor (:) agzi ķurir (,) sūv içip ķāmmāz (,) āşag āķlār. ü/...

[3] ... āgzintim tāshārū üntürür (;) ķohsar. sāveķlār (;) könli ādār (;)sūvsaleķ isi/...

[4] ... sūvsalaķ bholsār (,) ķohsaķ pürķe bholor (.) tuluni sāncār (,) bhāşşi tittre .
..

[5] ... /pleşpi. ķulķaķi yüz usuz küçsüz bholor. sogeķ sūv içser sūvseleķi ...

[6] ... /cig tāttir (,) közi ķizķil bholur (;) uzatti ķurimaķ isirkemmek püşmeklek bholor || yel pulga/ ...

Çeviri

... gelir. Dilin dibi, boğazı, ciğeri, damağı,... su ve ıslaklık alan damarları. . . .
guatr'ın (?) özellikleri şunlardır: ağzı kurur ve su içer (ama) kanmaz, yemeklerden iğrenir ... zayıflar ve gözden kaçır, kalbi (hızlı) atar. ... susuzluk. Susuzluk olursa, zayıf ve buruşuk (gözüdür), saçları dikilir, başı titrer ... balgam. Kulakları ..., iktidarsız ve güçsüz olur. Soğuk su içerse susuzluk ... tadıdır, gözü kızarır ... uzarsa kuruma, ateş yükselmesi sinirlilik olur Yel bozuklukları ...

Arka yüzü

[7] ... aķag yollarđa solap ķodor (.) ötrök ol leşp cattik tithik tek ķuriyür(.)
bhogzinta kil/i/

[8] ... /r (.) ķarnı ürülür (.) bhaşı tekzinur (,) uđıķlār (.) ķussār(.) aşag_ersir (.)
ermekü izi/ ...

[9] ... /ük suvsalak alko üç_doš bhelküleri tükel kozonür || khiðim ...

[10] ... / ttim bholor || isik kıyaşka emkenmiş kşı kücek puzlug yenlag icc/ ...

[11] .../şüp sarag tözlük suwsalak kâlîr || bhorğa bhâknikâ tokitmis kşı aşotti küçsüzke

[12] ... /glag agar civsagum şor aştim leşp tözlük sūvsalık örer(.) bho sūvsalak lār...

Çeviri:

Akış yollarından döner, sonra yansıtılır. Ardından, her türlü balgam kurur ... boğazında... karnı şişer, başı döner ve uyuklar kusar iştahsızdır. Halsizlik. . . üç hıltn susuzluktaki tüm bulguları görülür. Nihayet ... olur. Güneşten eziyet görmüş kişi güçlü, buzlu şeyler yiyip içmelidir. ... safradan olan susuzluk ... Fazla şarap ve bira içmiş kişi güçsüzlükten ... ağır, ekşi ve tuzlu besinler balgamdan olmuş susuzluk. Bu susuzluklar...

II.

Arka yüzü

[13] ... /smağ lag tuturkamlar purcāhk lār şeker /// mđampat_ol (.) mir sākātāki ke/ ...

[14] ... ödhkürü. tümle soğek yeltā tokımağ odhkürü tününk kümnünk tü/ . . .

[15] ... /kteki ökremteki. yultaği yulağtaği. sūvlar āğusuz arag. cchi/. . .

[16] /rskā ogsāti ālku sūvşuşlārtā yek ustümki ham sodak tekme bholür lār(.)āth 0/ ...

[17] ... türtümküler türtünup(.) yincülük morvant lār asnap. yviklik itiklik

[18] ... /rtā āy_tenri yaroğim utrunuk ertürmiş kerek. tozlug tuprağ lag ke/ ...

Çeviri

... Pirinç, fasulye, şeker, bal (?) vb.... gece soğuk yelde kaldığından ötürü ... gecenin ve günün. . ve hendeklerde, derelerdeki zehirsiz ve saf sular... benzeri olan ... bütün suların içinde en üst düzeydeki prenslerin suyu olarak adlandırılır. ... merhemler sürülmeli, inci kolye takmalı. Takı ve ay parlaklığı ... tozlu topraklı ...

Ön yüzü

[19] tak yemiş_kerek. otguraḡ civsagum şor yaglag hkurug aslar_mirlig

[20] /rklālā yārāsi iclāgulār_üze .. işlemiş tomlārag kātmiş_kerek. ş/ ...

[21] ... /kābhag yerlāta yātmiş_kārag. ökram sūv_icchip cchār yogrot āyām/ ...

[22] ... /g. küm togottā türmaḡag yāti tārḡārmış_kerek || || grişmakāl ...

[23] ... kücim küm cogi comāḡ tā ödhkürü sārāg terilür. kez rtutā bhuḡānūr ...

[24] ... turmiş tiktākyāḡ içürmiş_kerek. sökitkü içürmiş_kerek ḡām ḡānārmış_kerek

Çeviri

... gibi yemeli. Özellikle (?) fermente, tuzlu, yağlı ve kuru gıdalar, bal-tutarlılık ... astar ile beslenmiş giysiler giymeli... tehlikesi yerlerde yatmalı, hendeklerden su içip... yoğurt. . . güneş doğarken, yatmaktan kaçınıp ayağa kalkmalı ... Yaz zamanı. . . gücü sayesinde. güneşin batmasından toplan.. sonbahar mevsiminde ... bayat acı yağ safrayı arttırırsa *tiktak* yağı içirmeli, *sökitkü* içirmeli, damardan kan almalı.

4.5. padmacintāmanldhārani sūtra çevirisi bazı metinler

4.5.1. T I 551 =Mz. 244

(a) yüzü

[1] çintamani darnı nom üze ki köz otın ka[tmak] ... bişinç .. ol

[2] ödün ıdok körgeli erklig aryav(a)lokidişv(a)r bodis(a)t(a)v kim kamag tinlig-l(a)r

[3] -ig irinçkeyü tsuyurkayu y(a)rılıkap köz otın katmak törü[sin? ka]mag kişi kör

[4] [-s]er sevgülük tapla-guluk ögirgülük sevingülük nomlayu [y(a)rhk]adı ...

[5] [ot]-ları bo erür ... kakoti ... kişrakakoti ... yipün len[hua .kök]

...

[6] [lenhu]a taloy köpüki ... kuzgun otı ... bahk tü[...]

[7] [kürkü]m ... tavgaḡ kürkümi ... p(i)tpidi ... mirça ... bişig s[ıngır ...]

[8] [...] kılıp yinçge sokup alap ertmişte kin ... a[...]

[9] [... s]akar ... kapir ... yar[ıma]r sıtır urup yinçge kinl[emişte? ıdok körgeli]

(b) yüzü

[1] [erklig] aryav(a)lokidişv(a)r bo[di]s(a)t(a)v körki önginte k[...]

[2] [...] birisin miñg sekizer kata sözlep ... alk[o kamag tınlıglar üçün]

[3] [edgü?] ögli y(a)rlıkançuçı köñgül turgurup bo otug ıdo[k körgeli erklig ary]

[4] [av(a)l]okidişv(a)r bo[di]s(a)t(a)v körki-niñg adakınta [...]

[5] [k1]zıl bakır çöki öze köz bulunğında tamızs[ar öngedge]y

[6] [ka]mag-nıñg agrıg erser inçe k(a)ltı közte kön örtmek [...]k

[7] böri tüşmek ... yaş. akmak ... kızarmak k(a)ragu bolmak ... köz agrı[mak]da
uladı

[8] kün künlemek birer kata bo [otug] közde ursar barça öngedür ... iki kün

[9] ursar tolp et'özdeki ig agrıg-ka em [bolur] ... üç kün [ursar]

4.5.2. T I D 667c / T M 261c = Mz. 212

(a) yüzü

[1] bol//m[... 1 azunta örli örlinçe bo kiş[iğ udingay tapın]

[2] -gay ayagay ağırlagay ... kim-ler birök kö[z agrıg] bolup künt[...]

[3] -ser ... közi emzik bolup böri tüşser ... ötrü ... arırı .. viriri .. imi[ti]

[4] bo üç otug alıp yinçge sokup alap külep ... kinlemi[ş]

[5] ödte arıg közedip kunsuy-larıg ... ıtıg ... tonğuzu[g]

[6] yakın kel -medin olar-ka körkitmedin ağızında burhan[lar?]

[7] atın atayu bo ıdok darnıg sözleyü ... mır.. azu [...1]-ı otu[g]

[8] [..] kişi süti birle katıp yogurup yas[s]ı kılıp közde [...]

[9] [miñg] közlüg bodis(a)t(a)v körki üskinte bo ıdok darnı o[kiyu? ...]

(b) yüzü

[1] [...] ol uvşakıg bo ıdok darnı nom ed[gü ögli ...]

- [2] [te]gmiş orunta ornasar ötrü önğedür ... kim [ayıg ögli ...
- [3] yagı yala yaŋku kemişip emgekke tegürgeli kıl[ın]sar.. ötr[ü ...]
- [4] t[obra]k alıp ... azu min ... azu lav alıp ol kişi et'özi[n]te ...]
- [5] kılıp miŋg közlüg bodis(a)t(a)v körki üskinte kurç biç[ek?]
- [6] alıp ... bo ıdok darnı nom öze yüz sekiz kata arvap k[...]
- [7] açınmış-ta ol kişi et'özin birer kesser ... mançulayu kılı yüz [sekiz]
- [8] bin kılıp amrig atın atap otka köyünser [...]k tükedmiş [...]
- [9] ötr[ü o]l ayıg ögli yagı bo kişi üze a[...]

4.6. Die Mongolica der Berliner Turfansammlung

Peter Zieme'nin işlediği altı yeni Uygurca tıp metin parçası şunlardır:

- 1a. Nr. 82. T II D 33 = Haenisch B 11
- 1b. Nr. 83. ----- = Haenisch B 12.
2. Ch(inesisch) / U(igurisch) 6532b + Ch(inesisch) / U(igurisch) 7552b
3. T II 1076a (= U. 5526a.) 14 satırlık afrodizyak reçete.
4. T I x 505 (= U. 5478a-b.)
5. T II Y 20 (= U. 247a-b.)
6. Y 18 = U. 5745 ve paralel metinleri T II Y 18 (= U. 5747) ile T II Y 14 (= U. 4983.)

1a ve 1b sıralı parçalar aynı yaprağın sonradan yırtılmış iki parçasıdır ve birleştirilerek okunmuştur 6. parça ise Arat'ın TT VII no 22'nin dipnotunda transkripsiyonunu verdiği T II Y 18 = U. 5745 işaretli metin ve bunu tamamlayan T II Y 18 = U. 5747 ve T II Y 14 = U. 4983 işaretli paralel metinlerdir.

4.6.1. (= Haenisch B 12 - BT XVI Nr. 83) + T II D 33 (= Haenisch B 11 = BT XVI Nr. 82) ⁱ

I. (1-4.satırlar):

ⁱ Buluntu yeri işareti yok.

[1] -ning içi yanga aş[ıgı ...]

[2] kısni mişkiç mayakı []si yılan kısıgı

[3] teke alın-ıntakı töz bo otlarığ soğup

[4] yışlağı ol öngedür kider edgü bolur

Çeviri

„ ... nin içi ..., fil [dişi], *kısni*, (misk) kedisi dışkısı, ..., yılan derisi, tekenin alnındaki boynuz: bu ilaçlar ezilip tütsü yapılır. İyileşir, geçer, iyi olur.”

II. (^a = 4-8. satırlar; ^b = 9-13. satırlarⁱ):

[4, 9] ^{ab}*p'lkwk-* [5]ke ^bem ^{ab}künçid ^{ab}yağın ^akün-te (^bkün-te) ^{ab}*p'lkwk-[10]* nüng ^{ab}yumağın-(6)ga ^aazu (^başu) ^ayavalmışinga (^baçınmış-ınga) ^atoğ[uz] (^btoğuz) [11]^{ab}elig ^akünün ([12]^bküni) ^{nur}^b*yangılmadin* ^{nurb}*türtgü* ^{nurb}*toğuz* ^{nur}^b*el[ig]* [12] ^{nurb}[*kün*]i ^atolmış-[7]ta (^btolmış)^{nur} ^bkwlkwk-tin ^{ab}iki ^bbölük (^abolük) ^{ab}kurt [13]^{ab}üner ^banta (^a[nt]a) ^{ab}song ^{ab}oğ ^{ab}edgü (8)^{ab}bolur ^asınamış (^bgramis) ^{ab}em ^{ab}ol

Çeviri

„ *p'lkwk*’a ilaç: Susam yağı her gün ^b*p'lkwk*’in yumru(?)suna veya neresi ağrıyorsa oraya, kırk dokuz gün aksatmadan sürülür. kırk dokuzuncu gün tamamlandığında, *kwlkwk*’ten (külden??) iki kısım kurt çıkar. Ondan sonra iyi olur. Bu sınanmış bir ilaçtır.”

III. (14-17 satırlar):

(14) *p'lkwk-i yr'sy* bolsar *sparsum*-nı alıp işiç (15)-[t]e kayınturup kovuğ bolmış- ta elig [kün] (16) türtgül yakılır anta basa oşakı yangça (17) künçit yağın türtgü'ol kırtı üner

„*p'lkwk yr'sy* (?) olana, *sparsum* (?) alınıp (bir) kapta kaynatılır. Kuruyunca (?), 50 (gün?) boyunca sürülür. Geçer. Bundan sonra, daha önceki gibi susam yağı ile sürülür. Kurtu kaybolur.”

IV. (18-20. satırlar):

ⁱ Burada sonradan yırtılmış iki parça birleştirildikten sonra birlikte okunmuştur. Bu nedenle satır sayıları değişik verilmiştir.

(18) grx tokı(n)mış kişi ıslağı (?) sadu[n] (19) tvğaç kamışı taş uruğı bo otlarığ yışlas[ar] (20) grx tokı(n)mış kider :

„İblisin çarptığı kişi tütsü yakmalır: eğer sarımsak, Çin kamışı, taş-kökü ilaçları ile tütsü yakarsa, iblis çarpması geçer."

4.6.2. Ch/U 6532; Ch/U 7552ⁱ

Arka yüzüⁱⁱ

- (1) [...] bağır kapığ[1...]
- (2) [...] ' isig küçi ol • bo [...]
- (3) [...] övke iglig ol - talak [...]
- (4) igleser talak iglig ol tip bilmiş [k(e)rek ...]
- (5) bögür tadığı açığ ol kulğak kapı[ğı ...]
- (6) ün kılıp bilgü ol •• bögür iglig ol t[i]p [...]
- (7) övke igsiz erser bögür küç birür • bögür
- (8) i[g]siz [erser] yürek küç birür yurek igsiz
- (9) [to]lp et'özke küç birür :: ı[la]ğ[u] kı[ız]l[ı]l [...]
- (10) [a]gar tagar sırğunç kara küşi ku[...]par [...]
- (11) [e]dgü ol yurüng çıntan takı [...]
- (12) [...]r bakır : bısığ singir k[...]
- (13) [...] -ka orun[...]
- (14)[...]

Karaciğerin kapısı [akciğerin (?)].sıcak gücüdür. Bu [...] akciğer hastadır. Dalak [...] hastası ise, dalak hastadır. –Böyle bilin[meli]. Böbrek hastadır.- [...] Böbreğin tadı acıdır. Kulak kapı[sı...] ses yapar. Böyle bilinmeli. Böbrek hasta. -[...]

ⁱ Buluntu yeri işareti yok.

ⁱⁱ Ön yüzü belirlenemedi

Akciğer hasta değilse, böbreğe güç verir. Böbrek has[ta...] değilse yüreğe güç verir. Yürek hasta değilse bü[tün] vücuda güç verir. [...] Yakmalı: ödağacı, kedi otu (*Valeriana wallichii* Dc), fesleğen, kara tütsü (*Balsamodendrum mukul*), ku[...].par [...], [i]yi olur. Beyaz sandal da [...].r bakır, kuru zencefil,-a [...] yer[...]."

4.6.3. T II 1076 (U 5526)

- (1) er epçi birle uz bolayın
- (2) tiser emi yurüntegi bo
- (3) uç (?) kusunung yungi (?)
- (4) [...] süglin kutruği bağa
- (5) buti kesilgü kutruği bo munça
- (6) -nı uvaşıp (?) er-ning kaşanmış
- (7) yirte saçşun uz bolğay
- (8) iki yiti kün m(e)ngisi [...]
- (9) tngirim-ke [...]
- (10) kılıp tapınzun uz bolğay

"Eğer bir erkek bir kadınla becerikli olarak birlikte olmak istiyorsa, ilacı: uç(?) kuşunun (?) tüyleri, [...], sülün kuyruğu, kurbağa bacağı, kertenkele kuyruğu: bunlar ufalanır, erkeğin işediği yere saçılır. iyi olur. [...] İki hafta sevinç [...] Tanrıma [...] kılıp tapınsın, iyi olur. "

4.6.4. T I x 505 (U 5478)

(arka yüzü ?)

- (2) [..ç] gurtı (?) -şudi
- (3) [... yoğun]rup içser tng
- (4) [... yürün]g küşi takıgu
- (5) [...]inge karını üze
- (6) [...] uşir bor sirke

(7) [...]i

(8) [...]s]uv-ka yoğurup

[...]

şudi [...] karıştırılıp içilirse, hemen (?) [...] beya]z tütsü, tavuk-[...] karnı üzerine
[...] *Andropogon*, şarap, sirke [...] su ile karıştırırsa [...]"

(ön yüzü ?)

[...] birle min-ke

(3) [...]b]o ikirer bakır

(4) [...]i]çser kider

(5) [...]tü]z ülüş kılıp

(6) [...]içser kider

(7) [...]kara küşi miye

„ [...] ile et suyu [karıştırılırsa, ...] her birinden ikişer bakır [...]i]çilirse, geçer.
[...]eşi]t miktarda [...]içilirse, geçer. [...] Kara tütsü (*Balsamodendrum mukul*), beyin (?)
[...]."

4.6.5. T II Y 20 (cam üstünde: 120.500) (U 247).

İki yüzü de yazılı kitap yaprağı, boyutları 8,4 x 16 cm.

(arka yüzü ?)

(2) [...]sa]r - özke bürtsr •• k[...]

(3) [...]tökser (tügser?) *• küñçit yağı" [...]

(4) [...]kaz] uyüri - bo munça ot[uğ] tü[z ülüş] (5) [kılıp inçge soğup l]alap "
yoğurup süt birle

(6) [...]tam [?] bolzun kü[ç]üm

(7) [...]ig yazılğay yok bolğay

(Bu satırdan sonra, yalnızca harfler mevcut.)

Çeviri

[Eğer...], kendine dokunursa, [...] sallar (veya parçalar?), (sonra?) susam yağı, [...beyaz] hardal: bu böyle drog[lar eşit ince parçalar şeklinde ezilir, parçalanır, karıştırılır ve süt ile [içilir (?) ...] olmalı[...]'dır! Tam (?) olsun benim gücüm [büyümeli(?)]... Hastalık geçer ve yok olur. "

(önyüzü ?)

(1) [...] tüpi yme entkekce atı v(a)st[i]

(2) [... bolur ...] tavğaçça p[...] bolur " p(i)tp(i)di " bışığ

(3) [singir ... bo munça] otl(a)rığ inçge soğup lalap

(4) [...içg]ü k(e)rek " suv süt [bir]le

(5) [... iç]zün ötrü kötür (?) bir[le]

(6) [...] suvı birle asazun mun[...]

Çeviri

“ [...] kökü ve Hintçe adı v(a)st[i] [...] olur ...] Çince p[...] bolur " darifülfül, kuru [zencefil ... bu] ilaçları iyice ezip, un haline getirip, [...içg]ilmelidir "su (veya) süt [i]le [...] iç]sin. Sonra *kötür* (?) i[le] [...] suyu ile yesin, böylece[...]"

4.6.6. Y 18 (U. 5745) ve T II Y 18 (U. 5747) ile T II Y 14 (U. 4983).

Arat'ın TT VII'de, 22.II numaralı dipnotunda işlediği metin parçası T II Y 18 (U 5745) aynı el yazısı ile yazılmış başka iki parça ile bir araya yerleştirilebilir. Bunlar 4.-6. satırları tamamlayan T II Y 18 (U 5747) işaretli ve alttaki 4.-8. satırları tamamlayan T II Y 14 (U 4983) işaretli parçalardır. Bu şekilde ortaya çıkan metin şöyledir:

(1) [...] bilgeli i[steser ...]

(2) [...]l[arı]n ayu bireli[m "... bir otuz yaşasar]

(3) [altınkı otra]kı iki tişi sarıg bolu[r iki otuz yaşasar altınkı]

(4) [otrağ]ı dört t[i]şi sarıg bolur " üç otuz yaş[asa]r [altınkı altı]

(5) tişi barça sarıg bolur dört otuz yaşasar üs[tünki otrağı]

(6) iki tişi sarıg bolur biş otuz yaşasar üstünki otrağı dört

(7) tişi [sar]ıg bolur " altı" otuz yaşasar üstünki altı tişi barça [sarıg]

(8) bolur - yiti otuz yaşasar altınkı otrağı iki tişi yine yurüng [bolur ••]

Çeviri

„[...] bilgili i[sterse ...] [...]l[ar]ı[n]ı söyleyeli[m "... Yirmi bir yıl yaşarsa] [alttaki ortada] ki iki dişi sarı olu[r. Yirmi iki yıl yaşarsa alttaki] [ortadak]i dört d[i]şi sarı olur ". Yirmi üç yıl yaş[a]r[sa] [alttaki altı] dişi hepsi sarı olur. Yirmi dört yıl yaşarsa, üs[tteki, ortadaki] iki dişi sarı olur. Yirmi beş yıl yaşarsa, üstteki, ortadaki dört dişi [sar]ı olur. Yirmi "altı" yıl yaşarsa, üstteki altı dişi hepsi [sar]ı olur – Yirmi yedi yıl yaşarsa, alttdaki, ortadaki iki dişi yine beyaz [olur ••]

4.7. Vāgbhata'nın *Astāṅgahrdayasamhitā* adlı eserinden çeviriler (Brahmi harfli)

4.7.1. U. 6871b

Arka yüzü

r2 [...]uma-k a[...]

r3 [...]tı la rıñ | ğ[...]

r4 [...]ş surtmiş çurnılar üz[e...]

r5 [...]g[...] , nibuşi, yötöl , isig i[g...]

r6 [...]y[]r bo monça iglig k(i)şi tal tañçula[...]

Ön yüzü

v1 [...]odmuş kerek . köznün ot mahabutı , leş[p...]

v2 [... k]ılmış kerek ll anta basa nete[g...]

v3 [...]šta öñre tambul atlag ot [...]

v4 [...] sarag igke | rukş [...]

v5 [... y]araşı e[rmez...]

(r4) [...] tozlarını sürerek

Çeviri

[...] (r5) [...] nefes darlığı, öksürük, ateş[...] (r6) [...] böyle hastalığı olan kişi filiz çiğne[me]meli [...]

(v1) [...] mış olmalı. Gözünün elementi ? ateş, balga[m...] (v2) [...] etmiş olmalı. Bundan sonra nasıl[...] (v3) [...] dan önce [...] *tāmbūla* adlı ilaç [...] (v4) [...] safra hastalığına, *rūksa* [...] (v5) [...] [f]ayda e[tmez...]

4.7.2. U. 6871c

AHS I (= Sūtrasthāna) 2, 8–16

Arka yüzü (recto)

2 [...]yinki [...]

3 [...] ...,| işke küçke [...]

4 [...]l söñöki or ya<r>p bo[lmak ...]

5 [...] tevşig iş yime küçlü[g ...]

6 [...]r monta öñi ritu üdlerte arıtı [...]

Ön yüzü (verso)

1 [...]In || artok tevşimekte ödgürü | suvsa[lık ...]

2 [...] öre kelir | kayu k(i)şi artok te[vşimek ...]

3 [...] üküş sözlemekke öK[...]

4 [...] se]ziksiz isig ö[z ...]

5 [...] bi]rle kılı[r ...]

6 [...] i [...]

Çeviri

(r2) [...]inki [...] (r 3) [...] işe güce [...] (r 4) kemiği sağlam ol[mak ...] (r 5) ve yorucu iş [...] güçlü [kişiler ...] (r 6) mevsimler boyunca bundan tamamen farklı [...]

(v1) [...]... . aşırı çalışmaktan ötürü susa[ma...] (v2) [...] meydana çıkar. Kim aşırı ça[lışırsa] (v3) [...] çok fazla konuşmakla ... [...] (v4) [... kuş] kusuz [hayat]ını kaybeder...

(v5) [...ile] birlikte eder [... || 15 ||41 ...]

4.7.3. U. 6871a

AHS I (=Sūtrasthāna) 2, 17–24

Transkripsiyon

Arka yüzü (recto)

r3. [...] karnı ür[ülür ...]

r4. [...]er aç erken kirmi[ş gerek ...]

r5. [...] oñi işke yakmagulu[k ...]

r6. [...]nI kılmış gerek . nomta öñi meñig [bulmaz ...]

Ön yüzü (verso)

v1. [...] a]yagka tegimliglerig baştınkı köñöl [...]

v2. [...] ölot , ogurlamak , adın a[mrakın amranmak ...]

v3. [...] edgüsi]ñe küni kıvırkanmak , ö[pke ...]

v4. [...]k çgayla[rıg ...]

v5. [...]ek ... [...]

Çeviri

(r 3) [...] karnı şişkin[leşir ...] (r 4)[...]er aç erken gir[meli ...] (r5) [... başka bir işe anla[yışlı...] (r 6) [...] ...etmeli. *Darma* olmadan sevinç [olmaz]

(v 1) [...] [saygıya] lāyık olanlara mükemmel(? , lit. ilk) akıl [...] (v 2) [...] cinayet, hırsızlık, başkasını [sevmek] (v 3) [... başkasının] malını kıskanmak, ö[fke] (v 4) [...] yoksul olanı [...] (v 5) [. .]ek ... [...]

4.7.4. [T II S 49] Mainz 209

AHS I (= Sūtrasthāna) 3,75 46–54

Arka yüzü (recto) (= TT VIII I 19–24)

1 [...]teg yemiş gerek. odgurak çıvşagun şor yağlag kurug aşlar mırlıg [...]

2 [...]rKlele yaraşı ıçlagular üze işlemiş tonlarıg kedmiş [k]erek . x[...]

3 [...]K abag yerle<r>te yatmış gerek . ogran suvı çİp çar yogrot ... [...]

4 [...]g , kün çoğınta turmakag y(1)ratı tarkarmış gerek || || grişmakal [a] tla[g ...]

5 [...] küçin kün çoğı çomakta ödgürü sarıg terilur . küz rıtuta bulganur . [...]

6 [...] turmış tiktak yağ içürmüş gerek . söK içgu içürmüş gerek | kan kana[tmış gerek ...]

Çeviri

(r 1) [...] ... yemeli. Ekşi, tuzlu ve yağlı tadı olanlarla bal sürülmüş kuru gıdalar tüketmek gerekir [...]

(r 2) [...] ... işe yarar astarlı giysiler giymeleri gerekir [...]

(r 3) [...] çitlenmiş yerlerde yatmalı. Dere suyu,...yoğurt... [...]

(r 4) [...] sıcak güneş altında durmaktan kaçınmalı. Grışm akāla adındaki[...]

(r 5) [...] Güneşin sığağından duyulan ciddi ağrının sonucu oalrak safra birikir. Güz mevsiminde bozulur. [...]

(r 6) [...] ... tiktaka-yağı içirmeli [...]; müshil içirmeli[...] kanatmalı (kan almalı?)

Ön yüzü (verso) (=TT VIII I 13–18)

1 [...]şmaklag tuturkanlar burçaklar şeker [ı]mde patol mır sakatakı keyi[kler ...]

2 [... ö]dgürü , tünle sogık yelte tokımakta ödgürü tü<n>nün künnün tü[...]

3 [...öğü]zteki ögreteki , yultakı yulaktakı , suvlar agusuz arıg . çI[+] × ç[...]

4 [... noş suvsu]şka ogşatı alku suvsuşlarta yeg ustunki hansodak tegme bolurlar anı o[...]

5 [...] türtüngülar türtünüp yinçülüg morvandlar as(ı)nap y(i)viglig †itiiglig†[...]

6 [... la]rta ay teñri yarokı<n>? utrunu 'k? ertürmiş kerek . tozlug tupraklag keG[...]

Çeviri

(v 1) [...] ...pirinç taneleri, fasulyeler, şeker, *Phyllanthus emblica* , *Trichosanthes dioica*, bal, *saka*'daki vahşi hayvanlar [...]

(v 2) [...] ötürü [...] , gece soğuk yelden çarpılmaktan ötürü [...] gece,gündüz [...]

(v 3) [...] nehirdeki, derelerdeki, havuzlardaki (ve) küçük havuzlardaki sular zehirsiz (ve) temiz. . [...]

(v 4) [...] tüm içecekler arasında Ambrosia içeceği gibi en mükemmel olanı *hamşodaka* adındaki [...]

(v 5) [...] kokular sürünüp, inci gerdanlıklar takınıp, süslü

(v 6) [...] [saraylar] da

4.7.5. U.6866

AHS I (=Sūtrasthāna) 19,140 81–20, 1

Arka yüzü (recto)

1 tizin yokarı [...]

2 üç kün wasti kılmı[ş gerek ...]

3 ok anuwazan kılm[ış gerek ...]

4 yu yime yarı ... [...]

5 ta . karınta marım orun[larta ...]

6 [...] ... [...]

Çeviri

1. dizini yukarı

2. üç gün lavman yapıl[ması gerekir]

3. yağlı bir lavman uygulan[ması gerekir]

4. ve [...] ile [...]

5. ta. Karında, *marma* yer[lerde...]

6. [...] ... [...]

Ön yüzü (verso)

1 [...] ... u ... [...]

2 teGler neçe igler [... igleri]

3 g öritte[çi] kan b[u]lga[n- ...]

4 boluk tüke[di ...]

5 barçata ... [... ü]

6 stün bölük[t]e[k]i [...]

Çeviri

1. [...] ... u ... [...]

2. [...] ler nice hastalıklar.. . [...hastalıkları]

3. kanın sebep olduğu [hastalıkla]r

4. bölüm son[u]

5. hepsinde [...]

6. üst bölüm[d]e[k]i

4.7.6. Mz 187 (T II S 49) + U 6883 + U 6851

AHS III (= Nidānasthāna) 5,154 46-57

Transkripsiyon

Arka yüzü (recto)

r1 [...]mek kalir . til tubi , bogzı , öpkesi , tamgakı (,) suv öl ödüş altaçı tamarlar kurıp suvsala

r2 [k ...]k †buk† belgüleri montag bolor (:) agzı kurır (;) suv içip kanmaz (;) aşag aklar ; üni kısılır ; bogzı

r3 [...] agzıntın taşgaru üntürür (;) kogşar ; savıklar (;) köñli azar (;) suvsalık isirkenmek ugrıntakı ,

r4 [...] suvsalak bolsar (,) kogşak burkı bolor (;) tulunı sançar (;) başı titrer (;) yıd tuymaz (;) agzıña

r5 [...] ... t/p leşpi ; kulkakı yüz (,) usuz, küçsüz bolor . sogık suv içser (,) suvsalığı asılır . sarıg üzeki ö-

r6 [gsuz bolur; agzı a]çığ tatır (;) közi kızgıl bolur (;) uzatı kurımak isirkenmek buşmaklıg bolor . yel bulganıp lişpig suv öl ö-

Çeviri

r 1 [...] ... mek kalır. (hastanın) dil kökü, boğazı, akciğeri, damağı (ve) su (ve) nem taşıyan damarları kurur, susar

r 2 [hastalıklar oluşur. Ortak.] . belirtileri şunlardır: ağzı kurur; su içip kanmaz, yiyecekten nefret eder; sesi boğuk çıkar, boğazı

r 3 [, dudakları, dili kabalaşır, dili] ağzından dışarı sarkar; gevşer; sayıklar; hislerini kaybeder; susuzluk hastalığı [... hastalıkları] ateşe bağlıdır

r 4 susuzluk olduğunda [yelden olan], (hasta) gevşek (ve) kuru olur; şakakları sancır; başı titrer; koku duymaz; ağzına

r 5 [tad alamaz; ...] ... balgamı; kulağı sağırlaşır ; güçsüzleşir, soğuk su içerse susuzluğu artar. Safradan olan-

r 6 [gözüdür; ağzın a]cı tat [olur]; gözü kızarır; sürekli kurur, ateşlenir, nefesi daralır. Yel'i bozulup balgam su...

Ön yüzü (verso)

v1 [düş ...] akag yollarta solap kodor (.) ötrök ol leşp çanDık titig tag kurıyur (.) bogzınta kıltık olurur teg bolup u-

v2 [düyur; agzı tatıglıg tatı]r (;) karnı ürülür (;) başı tegzinür (;) udıklar (;) kusar (;) aşag yarsır (;) ermegü iği<n> keç bişer (.) bo lişp üze-

v3 [ki ...tö]zlüg suvsalık alko üç doş belgüleri tükel közönür . kidin örmüş suvsalık a-

v4 [...]ztIn bolor . isig kuyaşka emgenmiş k(i)şi küçeg buzlug yınlag içgu kunçuylar birle

v5 [...]zup sarıg tözlüg suvsalık kelir . borka begnike tokıtmış k(i)şi aş otı küçsüzke yakçırsar yağla-

v6 [g ... ya]glağ agar çıvşagun şor aştın leşp tözlüg suvsalık örer (.) bo suvsalıklar alko rasakşay tiKli-

Çeviri

v1 [...]yollarda depozit olur. Balgamı çamur gibi kurur. Boğazında kılçık varmış gibi olup,

v2 [uyur; ağzı tatlılanı]r, karnı yel (gaz) ile şişer; başı döner; uyuklar; kusar; yemeklerden tiksindir, hazımsızlık olur. Bu balgamdandır

v3 [ki... tö] susuzluk üç hılt bulgularının hepsi gözüdür. Hazımsızlıktan olan susuzluk hastalığında

v4 [...] dan olur [...] Güneş ışınlarının ısısından muzdarip bir kişi, soylu kadınlar ile birlikte güçlü buzlu içecekler içer

v5 [...] ...safradan olan susuzluk hastalığı görülür. Şarabla birayla etkilenmiş kişi, hazımsızlıktan muzdariptir, yaşlı

v6 [...] yağlı, ağır, ekşi ve tuzlu yemekten balgam kaynaklı susuzluk olur. Bu susuzluklar hepsi *rasaksa* ya- ...

4.7.7. U.6821

A yüzü

a [...] közi | gawmu[ş]t[i ...]

b [...] | boguzta ka[...]

B yüzü

a [...]g[]k çoğ su[...]

b [... s]öñöki kog[ş]a[k ...]

4.7.8. U.6905 d

A yüzü

4 [...]kte

5 [...] ... nI ün

6 [...] ... ş kukşi

B yüzü

1 [...] ... r ö-

2 [...]kılıg

3 [...]ş

4.8. Nāgārjuna'nın Yogaśataka adlı eserinden çeviriler (Brahmi harfli)

4.8.1. Mz. 204

Arka yüzü

r1. [ekhu]karnı karga tarmakı

r2 . [krmişa]tru vran

kalkah [...]

r3.	[...]	[...]lmIş
	krnın	kurt[larıg]

Cyperus rotundus, *Salvinia cucullata*, *Randia dumetorum*, Himalaya sediri ve *Moringa pterygosperma*'nın kaynamış suyu; *Piper longum* ve *Embelia ribes*'den yapılmış bir merhem ile birlikte, vücut yollarını (yani, ağız ve anüs) tutan, uzun süren, solucan ve solucana bağlı hastalıkları ortadan kaldırır

r4.	[e]le	sukşmir
	upaku[lyā]	[...]
r5.	[vr]şabho	isiz ıgaç

Ön yüzü

v1.	[...]	aşvajatu taş
v2.	[mutra]krcchre	gaumuşti tarumı[ş ...]

Böbrek ve mesane taşlarına bağlı idrar zorluklarında *Elettaria cardamomum*, *Piper longum*, *Glycyrrhiza glabra*, *Selaginella imbricata*, *Piper aurantiacum*, *Tribulus terrestris*, [vf]şabha, hint yağı ve en önemli katkı maddesi olarak *bitum* ile birlikte kaynatılarak, içilmelidir.

v3.	[pesena]bhedaka	paşanabe[dak]
v4	[...]	içürmiş kergek
v5	saruje	agrıg

Ateş ve kolik renal ile seyreden idrar zorluğunda ve kabızlıkta *Terminalia chebula*, *Tribulus terrestris*, *Cassia fistula*, *Selaginella Imbricata* ve *Alhagi maurorum* birlikte kaynatılarak bal ile karıştırılarak içilmelidir.

4.8.2. TM 319 = Mz. 192

Arka yüzü

1.	atha dād[i]m[am]	vā azu na[ra ...]
2.	[...]	a[r]şa igke
	varccovibandhe[şu]	[...]

Sindirim bozukluğu hazımsızlık, basur ve kabızlık durumunda, pekmez ile kurutulmuş zencefil veya *Piper longum*, ayrıca üçüncü olarak *Terminalia chebula* veya nar düzenli olarak yenmelidir.

3.	[ha]rıtakı	arire
	nā[gara]	[...]
4.	[...]	[bi]rle
	idam	bolarnı
5.	[āsyā-]	[a]g[ı]zta
	vidhāritā	tutma[k ...]

Ön yüzü

1.	[prabala]n ca	küçlög [yme]
	kāsam	yötü[l]

Kurutulmuş zencefil, *Terminalia chebula* tozu ve *Cyperus rotundus* pekmez ile hap haline getirilir, ağızda tutulursa genellikle ağır bronşit ve şiddetli öksürüğü iyileştirir.

2.	kapittha	m(u)rutnu
	amblarase[n]	[...]
3.	[lājai]	[...] birle
	samānşai[r]	[t]üz
4.	[prasaktām]	[uza]tmış erser [...]
	asakrn	[...]

Realgar tozu, *Piper longum* ve *Piper nigrum*; *Feronia elephantum*'un ekşi suyu ile birlikte, eşit miktarda “şişmiş”ⁱ pirinç ile karıştırılıp, üzerine bal sürülerek yenir, müzmin kusmalara genellikle iyi gelir.

5.	[...]	[...]nl

ⁱ Basınçlı buhar ile hacmi arttırılmış pirinç- *Puffreis*

mākṣikena	mir birle
yu[kta]	[...]

4.8.3. Mz. 202 (Yogaṣataka 10b-13c)

Arka yüzü

r1	[...]	[top]olgak
	[kr]ta(h) ka[ṣāyah]	[...]
r2	[...]	[...]m[I]ṣ
	hito	edgü o[l]
	atisāre	sökmekke

Holarrhena antidysenterica, *Aconitum heterophyllum*, *Aegle marmelos*, *Cyperus rotundus* *Pavonia odorata* kaynatılarak hazırlanan bu ilaç, uzun sürse bile, hazımsızlık, kolik ve kan ile ilişkili ishallerde yararlıdır.

	ṣunthī[m]	bıṣıg s[iṇir]
r3	[gudü]cım	kroç
	pibej jale(na)	içürmis ker(g)ek suv [b]irle
	kva[thitām]	[...]
r4	[mandānalatve]	[...ml]ṣ otlarka
	satatāmatāyā[m]	uzatı [ç]ı[g] bolmakka
	āmānu[bandhe]	[...]
r5	[...]	[...le]rke
	punarnavā	yoronçga tübi
	dāru	deva[dar]

Eşit miktarda *Cyperus rotundus*, *Aconitum heterophyllum* ve *Tinospora cordifolia* ile kuru zencefil, su ile kaynatılır ve içilirse, sindirim, müzmin hazımsızlık ve sindirim bozukluğu ile ilişkili müzmin ishale iyi gelir.

Ön yüzü

v1	[samu]trām	ud siki birle
	mahiṣākṣayuktām	kara kuşi ... [...]
v2	[udara]	karın igke

	pānduroga	tuprak önlüg [igke]
	sthaulya	yogo[n...]
v3	[urdhva]	[ö]ñdün bölükteki
	kaphāmayeşu	leşp tözlüg igke
	mus[ta]	[topolgak]
v4	[dāru]	[de]vadar
	şigru	yürün bil
	kvātha(h)	kayınturup
	sa[k]rsnā	padpidi [birle]
v5	[mārgadvayena]	iki yolla[r ...]
	cirapravrt[t]ām	keç[?]i...

Boerhaavia diffusa (kökü), Himalaya sediri, *Terminalia chebula* (ve) *Tinospora cordifolia* ve *Balsamodendron Mukul* inek idrarı ile içilirse cilt hastalığı, tümörler, mide hastalıkları, anemi, şişmanlık, marazi mukus ifrazatı (ve) *balgam*’dan kaynaklanan hastalıkların ön planda bulunduğu durumlarda faydalıdır.

4.9. Ravigupta'nın Siddhasāra adlı eserinden çeviriler (Brahmi harfli)

4.9.1. [T II S] 49 (Siddh. 31/1-9a) S 49 = Mz. 208

Transkripsiyon

[1]

r1	1. [amlavyāyā]	[...]sar
	2. rase(h) pamca	bes tö[r]lüg tatıglar
r2	3. [dravyayogāt]	[...bi]rle yaratmaktın
	4. tridoşajit	üç doşlarıg u[tar]

Eğer asitleri göz ardı edilirse, sarımsakta beş tat bir arada bulunmaktadır. Bu, genellikle, yel ve balgamı bertaraf eder ve (diğer) uygun ilaçlar ile hazırlandığında, üç hıltı da bertaraf eder.

[2]

r3	5.[icchatā]	[...]r üze
	6. roginā ca	iglig [...]

Caitra ayında güçlü olmak isteyen sağlıklı bir kişi tarafından uygulanmalıdır. Olgun ve kalite ile donatılmış olduğunda, bir hasta da tadını çıkartabilir.

[3]

r4.	7. [svarasam]	öz tatığın
	8. pibet	içzün
r5.	9. [ma]dhya	ortonk1
	10. utamā	baştınk1
	11. s[mrtā]	[...]

Kuralına göre, her seferinde bir Karsa daha fazla olmak üzere, saf suyu içilmelidir. İki, (veya) dört, (veya) altı Pala; düşük (veya) orta, (veya) en yüksek dozlar olarak kabul edilir.

[4]

r6.	12. [suredibhih]	[beg]nite ulatılarıg
	13. kalpa[yet]	[...]

Hekim ayrıca balgam ve yel'den kaynaklanan (hastalıklarda) mayalanmış (bira vs.); safradan kaynaklanan (hastalıklarda) ise süt ve tatlı su içeren bir sıvı içecek hazırlamalıdır.

[5]

r7.	14. [godhümavikrtir]	b[u]g[d]ay meni üzeki
-----	----------------------	-----------------------

Ön yüzü

v1.	15. [maithuna]	amnramakıg
	16 [khe]da	tI[...]

Bir buğday (unun)dan oluşan yemek verilmeli ve yabani hayvan etinin suyu, öfke, cinsel ilişki, kaza, vb. ve sindirim yetmezliği gibi etkenlerden kaçınmalıdır

v2.	17. [madhyamo]	[o]rt[on]kısı
	18. dvinunam tu tat	[...]
v3	19. [kriyāvidhih]	em ot kezigi üye

Bu tedavi en az bir hafta, ortalama iki hafta ve en çok üç hafta süresince geçerli kabul edilmelidir.

(7)

	20. p[itta]	[...]
v4.	21. [kaphavetanu]t	leşp yelig tarkartaçı
v5.	22. [prabpnhanam]	[...]nteçi erür

(Sarımsak), tereyağı birlikte ile safrayı; yağ ile birlikte balgam (ve) yel'i bertaraf eder ; domuz yağı ve ilik ile birlikte (göğüs) yaralanması ve bitkinlikten muzdarip olanları güçlendirir.

[8]

	23. kşîrena	sü[t birle]
v6.	24. [raktapi]ttetura(h)	kan sarıg tözlüg igliglerke

Kandaki safradan hastalanan kişi ezilmiş, sütte haşlanmış ve şeker ile karıştırarak içmeli (sarımsak) ve ayrıca ilacı sindirdikten sonra süt ve et suyu içmelidir.

[9]

v7.	25. [ga]ra	etme agu içmişke
	26. unmeda	[...]

Yel hastalığı, zehirlenme, Ekphronie, astım, epilepsi, öksürük, kemik kırılması, kolik, solucanlar, erkek veya kadının kısırlığından muzdarip olanlara (sarımsak) tavsiye edilir.

4.9.2. T III 114 Mz. 190

Transkripsiyon

A yüzü

1. [...] l(ı)vaŋ | nagapuşp arire | ımta +
2. [...]a çurnı kılmış ke(r)gek
3. [...]ü[g] ötü/ | yürek iglig e
4. [rser ...] bolur ... [...]zl taŋıg e[rser]

B yüzü

-5. [...] ...

-4. [...]tsalık bols[a]r bil yumgak

-3. [...] gasni ekir kadız

-2. [...] suv bi(r)le azu mün azu yogrotnuñ

-1. [...] çen aç kurum yumgak ...

4.9.3. Estrangelo / Süryani harfli metin

M 152 a (?)

1. (i) kart eml myğ k...

2. (2) b'/k em .. kart emi bo irür

3. (3) ' ... ğs'k bo tķw/// yijili bolsar amru xy tilenser

4. (4) t _y"///wx _s'r bo tķw' tözlüg kart

5. (5) //z wy' bo zyķIyķ ' _wnç ķwynn" _biz m///tir ķ wynğ

6. (6) ikinti [kim]niñ it üze '///' çyxmy b

M 152 b (?)

1. (7) *kart* ol sarıg tözlüg kart o[I] *bir kolu* /// yitür ///

2. (8) //' dur tokuzıncı kimniñ *bir kolu* ///çp///ser öñsüz

3. (9) /////[a]ş aşanıp // siñmeser katur u// [i]ç[ür]ser:

4. (IO) /// .. öñi ünki bal(ı)g yigleser bilgülük bo[lmaz]

5. (I I) /// kart ol sarıg tözlüg közterzün öñedür

6. (I2) kimniñ yme s[ol] kolı ///kart 'nyğ s/// pw///

7. (I3)bo yiglig ///// itin yitürmi[ş] //

Çeviri

(...) 6. ikinci kimin it (...) 7. yara, safradan olan yaradır (bir) yaradır, bir defa geçir... (8) dokuzuncu, kimin bir defa se, ... (9) yemek yiyip sindiremese, karıştırıp içirirse (IO) ayrıca (?) yara ortaya çıksa belli olmaz. (II) yara, safradan

olduğunu gösterebilir, iyileşir. (12) Yine kimin sol kolu yara (13) bu hastalık yitirmiş.....

4.10. Bitkisel kökenli droglar

4.10.1. acır

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Asnam inciri** (Bed.) Bilimsel adı: *Ficus religiosa* L. Diğer dillerde, *udumbara* (Skr.) Bo inciri (Bedevian) *botree*, *peepultree*, *sacred fig* (İng.)

Özellikleri: Güney ve Doğu Asya ülkelerine özgü bir incir türüdür. Bazı kurak geçen mevsimler dışında, yaprakları yeşildir ve dökülmez. Yüksekliği 30 m'ye ve gövde çapı 3 m'ye kadar ulaşabilir. Yaprakları 10-17 cm uzunluğunda ve 8-12 cm genişliğinde, belirgin bir kalp şeklinde olup, sapları 6-10 cm uzunluğundadır. Meyveleri 1-1.5 cm çapında küçük incirlerdir. Bu ağaç Hindular ve Budacılar tarafından kutsal olarak kabul edildiğinden, yetiştiği yörelerde “kutsal incir” olarak anılmaktadır. Söylencelere göre Siddhartha Gautama (Buda) böyle bir ağaç altında oturarak aydınlanmaya (nirvana) ulaşmıştır.

Kısa kökleri olan, yapraklarını döken, büyük bir ağaç türüdür. Kabuğu gri veya kırmızı kahverengi ve düzgündür. Geleneksel Hint tıbbında kökleri süt arttırıcı; ham meyveleri kan temizleyici ve ishal durdurucu ve susuzluk giderici; hafif olgun meyveleri ise kusmaya, kanamaya ve menorajiye karşı ilaç olarak kullanılır. Elimizdeki Sanskritçeden çevrilmiş bir Uygur metninde bu sözcük bir deri lezyonunu tanımlamak için kullanılmıştır. Ancak geleneksel Hint tıbbında meyve ve yaprakları şifa amaçlı kullanılmaktadır.

4.10.2. agaru

Türkçe'de **ödağacı**, kust-i bahri gibi isimlerle bilinir. Bilimsel adı: *Aquilaria agallocha* Eş anlamlılar: *Aloexylum agallochum*, *Agallochum officinale*, *Agallochi verum*, Diğer dillerdeki karşılıkları: *akaru* (Toh.), *aguru* (Skr.)

Özellikleri: Hindistan gibi tropik bölgelerde yetişen, yanarken güzel koku veren, odunu ve kabuğu hoş kokulu bir ağaç. Dini törenlerde tütsü olarak yakılır, hastalar dumanına tutulur böylece hastalıkların iyileşeceğine inanılır. XVII. yüzyılda Salih Bin Nasrullah bu drogdan “tıkanmaları açar, gazları giderir, sinirlere ve kalbe kuvvet verir,

sibidirimr iyi gelir, buharı balgamı giderir” diye söz etmiştir. XIX. yüzyılda Şanizade Ataullah ise, midevi olduğundan bahsetmiştir⁴³.

4.10.3. amra

Ülkemizde **mango** olarak bilinmektedir. Bilimsel adı: *Mangifera indica* L. Eş anlamlılar: *Mangifera domestica* Gaertn. Diğer dillerdeki karşılıkları: *amra* (Skr.) *sing lcang-go* (Tib.) *mango* (İng.)

Özellikleri: Mango ağaçları tropikal bölgelerde yetişen, 35-40 m. boyuna ve 10 m. çapına ulaşan, 300 yıla varan uzun ömürlü ağaçlardır. Uygur metinlerinde kanlı ishale karşı hazırlanan mürekkep müstahzarlarda kullanılmaktadır. Geleneksel Hint tıbbında dalak büyümesi, dizanteri ve ishal durumlarında kullanıldığı bilinmektedir

4.10.4. ankabuş

Günümüz Türkçesinde karşılıkları: **Şeytintersi**, hiltit, şeytanboku, şeytanpisliği, şeytantanesi, şeytanotu, baldırgan, haltis, hıthit, kadı ağacı, kasnı ağacı. (Hauens.) Bilimsel adı: *Ferula assa-foetida* L. Eş anlamlılar: *Ferula foetida* (Burige) Regel., *Ferula assafoetida* auct., non L., *Ferula koelzii* Rech.f. & Riedl., *Scorodosma foetidum* Bunge. Diğer dillerdeki karşılıkları: *ankwaş ankwaş* (Toh.), *hing* (Hint.). *agudagandhu*, *badhika*, *hingu*. (Skr.)

Özellikleri: 1-3 m boyunda dikine yükselen, yuvarlak ve yeşil renkli gövdesinin üst kısımları çatallaşır. Yaprakları 40-70 cm uzunluğunda 20-35 cm eninde bileşik yapraklardır. Çok küçük olan ve şemsiye şeklindeki demetlerden oluşan çiçeklerinin taç yaprakları daha da küçük ve beyaz renkte, ortadaki döllenme tozlukları ise altın sarısı rengindedir. Şeytintersinin asıl yetiştiği bölgeler İran, Hindistan ve Batı Afganistan olmakla beraber, Anadolu'da da rastlanmaktadır.

4.10.5. arçun

Bilimsel adı: *Terminalia arjuna* (Roxb. ex DC.) Wight & Arn. Eş anlamlılar: *Pentaptera angustifolia* Roxb., *Pentaptera arjuna* Roxb. Ex DC., *Pentaptera glabra* Roxb., *Terminalia berryi* Wight & Arn., *Terminalia glabra* Wight & Arn., *Terminalia ovalifolia* Rottl. Ex C.B. Clarke. Diğer dillerdeki karşılıkları: *Arjuna-tvak* (Skr.) *arjuna* (Tib.)

İncelediğimiz metinlerde kanlı ishali durduran bir terkip içerisinde adı geçmektedir.

4.10.6. ardun (artun)

Ülkemizde **nanahan** adıyla bilinmektedir. Bilimsel adı: *Trachyspermum ammi* L. Eş anlamlılar: *Ammi copticum* Bois., *Ammi copticum* L., *Bunium copticum* Spreng., *Carum ajowan* ined., *Carum copticum* L. C.B. Clarke, *Carum copticum* L. Hiern, *Sison ammi* L. , *Sison ammi* Jacq., *Trachyspermum copticum* L. Link. Diğer dillerdeki karşılıkları: *yavani*, *yawani* (Skr.), *la la bud* (Tib.) (Dash.) *Bishop's weed* (İng), *Kümmel*, *Indischer Kümmel* (Alm.), *Ajwân* (Arp.),

Özellikleri: 10-70 cm yükseklikte, bir yıllık, otsu ve beyaz çiçekli bir bitki. Urfa bölgesinde yetiştirilir .Kullanımı: Meyveleri, gaz söktürücü ve süt artırıcı olarak kullanılır.

4.10.7. arırı (arurı)

Günümüz Türkçesindeki karşılığı **kara halile**dir. Bilimsel adı: *Terminalia chebula* Retz. Eş anlamlılar: *Myrobalanus chebula* Gaertn., *Myrobalanus gangetica* Kostel., *Terminalia acuta* Walp., *Terminalia gangetica* Roxb., *Terminalia parviflora* Thwaites, *Terminalia reticulata* Roth , *Terminalia zeylanica* Heurck & Muell. Arg. Diğer dillerdeki karşılıkları: *arirek* (Toh.), *harıta* (Skr.) *arura* (Tib.) (Arat).

Özellikleri: Güney Asya, Hindistan, Nepal, Güney-batı Çin, Güney Sri Lanka, Malezya ve Vietnam'da yaygın olarak yetişir. Herdem yeşil bir ağaçtır, 30 m'ye kadar uzayabilir. Gövde kalınlığı 1 m'yi bulabilir. Meyvesi 2-4.5 cm uzunluğunda, 1,2-2,5 cm genişliğinde siyahımsı renkli ve üzeri boylamasına çizgiler şeklinde girintilidir.

Uygur metinlerinde uyku getirici olarak ve yaralara, şişliklere ve kanlı ishale karşı hazırlanan bileşimlerde adı geçmektedir. Ham meyvesi olgunlaşmadan önce toplanıp kurutulur, toz halinde veya haşlanarak suyu kullanılır.

Demlenmesiyle elde edilen sıvı, cerrahi sonrası yaraların daha kısa sürede kapanması amacıyla, aynı zamanda basur tedavisinde lokal olarak, diş eti hastalıklarında ve ağız içi yaralarda gargara şeklinde kullanılmaktadır. Yüzeyel kullanımının antiseptik, ağrı kesici, ve yara iyileştirici olduğu bilinmektedir. sindirimi düzenleyici, gaz giderici etkisi mevcuttur.

Ayurvedik tıpta sık ve yaygın kullanılan bir drog olarak, geçmeyen ishallerde, dışkıda kan görülmesi durumlarında, uterusun atonisinde, vajinal akıntılarda, kronik öksürük, boğaz yanması ve astımda, böbrek taşı, ağrılı idrar yapma, idrar tutukluğu, ürtiker ve eritematöz deri hastalıklarında kullanılmaktadır. Dinmeyen uzun süreli ateşte destekleyicidir.

4.10.8. artuç

Günümüz Türkçe'sindeki karşılığı ile **ardıç**, *Cupressaceae* ailesinin *Juniperus* türlerine verilen genel addır. Diğer dillerdeki karşılıkları: *hapuşa* (Skr.) *spa mai bras bu* (Tib.) *Juniper* (İng.), *Wacholder* (Alm.).

Özellikleri: Sürüngen çalılardan büyük ağaçlara kadar çok çeşitli türleri olan ardıç, hemen hemen bütün bölgelerimiz yüksek dağlık kesimlerinde doğal yayılış gösterir. Bazıları servi gibi pul yapraklara, bazıları da batıcı iğne yapraklara sahiptir.

Juniperus drupacea Lab. cinsi ardıçların andız olarak bilinen odunundan ardıç katranı elde edilir. Bu drog antiseptik olarak kullanılır⁴⁷. *Juniperus communis* cinsinin toz haline getirilmiş kuru meyvaları ise idrar söktürücü ve terletici özelliği sebebi ile soğuk algınlığı, kalp yetmezliği gibi hastalıklarda kullanılabilir.

Ardıç tohumundan elde edilen şurup iştahsızlığa, akciğer problemlerine, hatta akciğer tüberkülozuna karşı oldukça etkilidir. Mide ve damar hastalıkları, şeker hastalığı, solunum yolu hastalıklarında ve vücudun direncini arttırmada ardıç tohumu çayının faydalı olduğu belirtilmektedir. Öğütülmüş ardıç tohumları bal ile karıştırılarak da kullanılır.⁵² kaynak 53

4.10.9. badiyan

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Badiyani, Yıldız anasonu, Çin Anasonu**³³

Bilimsel adı: *Illicium verum* Hook f. Eş anlamlılar: *Badianifera officinarum* Kuntze, *Illicium anisatum* Lour. Diğer dillerdeki karşılıkları: *Badayan* (Hint.), *Star Anise* (İng.), *Sternanis* (Alm.)

Özellikleri: Ana vatanı Güney Batı Çin olan, 3-5 m yükseklikte ve beyaz çiçekli bir bitkidir. Tadı anasona benzeyen meyvesi 6-9 parçadan yapılmış ve yıldız biçiminde olup, her bir parça kayak şeklinde, 12-17 mm uzunlukta, esmer kırmızı renkli, tek

tohumlu ve anason kokuludur. Büyük ölçüde *anetol* dan oluşan uçucu bir yağ (% 4-5) içerir.

Eski Uygur metinlerinde cüzzam tedavisinde kullanıldığı belirtilmektedir. Günümüzde kurutulmuş meyvelerinden hazırlanan çay gaz söktürücü, midevi ve süt arttırıcı olarak kullanılır. İçerdiği *şikimik* asit, antiviral etkisi nedeniyle viral enfeksiyonların tedavisinde veya koruyucu olarak kullanılan müstahzarların etkin maddelerindendir.

4.10.10. bat

Bilimsel adı: *Cissampelos pareira* L. Eş anlamlılar: *Cissampelos hernandifolia* ing. N . Diğer dillerdeki karşılıkları: *pathe* (Skr.) *pa tha* (Tib.) Dash. Velvetleaf (İng.)

Özellikleri: Yağış mevsiminde açan küçük yeşilimsi çiçekleri ve yumurta şeklinde, kırmızı, sert çekirdekli meyveleri olan, sık yapraklı, tırmanıcı bir çalıdır.

Uygur metinlerinde kusmaya ve ishale karşı yazılması önerilen reçetelerde yer almaktadır. Geleneksel Hint tıbbında ateş düşürücü, anne sütünü arttırıcı, ishal durdurucu ve bazı yerlerde spermatogenezi önleyici etkisi nedeniyle gebelikten koruyucu olarak kullanılır⁵⁴.

4.10.11. bışığ singir

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **kurutulmuş zencefil köküdür**. Bilimsel adı: *Rhizomes Zingiber officinale* Rosc. (Zingiberaceae) Eş anlamlılar: *Rhizomes Amomum angustifolium* Salisb., *Rhizomes Amomum zingiber* L. Diğer dillerdeki karşılıkları: *Şunthi* (Skr.) *bcah 'sga* (Tib.) *Ginger root* (İng.), *Srngaveram* (Hint.)

Özellikleri: Zencefil (*Zingiber officinale*) bitkisi, zencefigiller familyasından bir metre boyuna kadar ulaşabilen, yaprakları ince ve uzun, çiçekleri sarı ve kırmızı renklerde açan bir bitkidir. Başta Çin olmak üzere, Hindistan, Endonezya, Vietnam, Japonya gibi tropik ya da yarı tropik iklimlerde yetişir. Kökleri (Rizom) 7-15 cm uzunluk ve 1-1.5 cm kalınlıkta, dallı, yassı ve soluk sarımsı, esmer gri renkli parçalardır. Kokusu kuvvetli ve hoş, tadı ise batıcıdır.

Kullanımı: Uygur metinlerinde adı en sık geçen droglardan biri olan kuru zencefil, kalp rahatsızlıklarına, nefes darlığına, çeşitli ağrılara, içkiden kaynaklanan rahatsızlıklara, çeşitli ishallere ve kusmalara karşı önerilen mürekkep ilaçların içinde

yer almaktadır. Mutfaklarda baharat olarak tüketilmesinin yanı sıra , sindirimi ve dolaşımı düzenleyici etkisi nedeniyle geleneksel Hint ve Çin tıbbında da geniş kullanım alanına sahiptir.

4.10.12. bikl

Bilimsel adı: *Buchanania lanzan* Spreng. Eş anlamlılar: *Buchanania latifolia* Roxb., *Buchanania angustifolia* Roxb._ Diğer dillerdeki karşılıkları: *Priyala* (Sakr.), *Piyala* (Tib.), *chirauli-nut* (İng.)

Özellikleri: 1,3 cm. kalınlığında, derin çatlaklarla karelere bölünmüş, siyah renkli sert bir kabuğu, yeşilimsi-beyaz çiçekleri, sert çekirdekli siyah meyveleri olan, yaprak dökmeyen, orta boylu bir ağaçtır.

Kullanımı: Uygur metinlerinde ishal durdurucu droglardan biri olarak geçmektedir. Tohumlarının sindirimi zor olup, güç verdiği, besleyici ve laksatif etkileri olduğu, ayrıca ateşli hastalıklara, yakıcı ağrılara, susuzluğa, travmatik kökenli hastalıklara ve tüberküloza faydalı olduğu ve kökünün kanı temizlediği belirtilmektedir. (Anskl.)

4.10.13. bil

Bilimsel adı: *Aegle marmelos* (L.) Corrêa Eş anlamlılar: *Belou marmelos* (L.) A. Lyons, *Crataeva marmelos* L., *Crateva marmelos* L., *Cydonia indica* Spach., *Feronia pellucida* Roth. Diğer dillerdeki karşılıkları: *Bilva*, *Shivadrumaa*, *Shivaphala*, *Vilva*, *Vilvam* (Skr.), *Bi lwa* (Tib.), *Bael* (İng.)

Özellikleri: Yapraklarını döken, güçlü ve sivri dikenlere, ve mantarimsı , gri, bir kabuğa sahip bu ağaç Hindularca kutsal kabul edilmektedir.

Kullanımı: Eski Uygur reçeteleri arasında kusmaya ve ishale karşı ilaç olarak kullanılmıştır. Geleneksel Hint tıbbında kökleri kusma, kolik ve dizüriye, ham meyveleri, çiçekleri ve yaprakları ishale karşı ilaç olarak kullanılır.

4.10.14. bitmul

Darifülfül kökü bk. → Darifülfül

4.10.15. boduğ

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Çivit ağacı**ⁱ. Bilimsel adı: *Indigofera tinctoria* L. Eş anlamlılar: *Indigofera anil* L. var. *orthocarpa* DC, *Indigofera argentea* L., non Burm.f., *Indigofera Bergii* Vatke, *Indigofera cinerascens* DC, *Indigofera houer* Forssk., *Indigofera indica* Lam., *Indigofera sumatrana* Gaertn, *Indigofera ornithopodioides* Schum., *Indigofera orthocarpa* (DC.) Berg, Diğer dillerdeki karşılıkları: *nila*, *nilini* (Skr.), *ni la* (Tib.), *indigo* (İng., Alm.)

Özellikleri: İndigo adlı doğal boyanın elde edildiği bu bitki 2 m kadar yükseklikte bir ağaççıktır.

Kullanımı: Eski Uygur metinlerinde kulakla ilgili rahatsızlıklarda kullanılmaktadır. Geleneksel tıpta çocuklardaki ağız yaralarının tedavisinde kullanıldığı bilinmektedir.

4.10.16. bor, üzüm

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Üzüm**. Bilimsel adı: *Vitis vinifera* L.. Diğer dillerdeki karşılıkları: *drakşa* (Skr.), *rgun 'bru* (Tib.), *grape* (İng.)

Özellikleri: Karmaşık yapılı, kahverengi gövdeli, yarı odunsu bir bitki olan asmanın meyvelerine verilen genel isimdir. Diğer meyvelerle kıyaslandığında en fazla çeşide sahip olan türlerden biridir. 10.000'nin üzerinde üzüm çeşidi bulunduğu tahmin edilmektedir.

Kullanımı: Eski Türkçe metinlerde her iki isim de (üzüm, bor) geçmekle birlikte bor aynı zamanda şarap karşılığında kullanılmaktadır. Metinlerde üzüm kökü (asma kökü), üzüm sirkesi, kuru üzüm şeklinde kullanımları vardır. Çeşitli biçimlerde, ama genellikle şarap veya üzüm sirkesi olarak, diş ağrısına, kanamalara, yaralara, kusmalara, nefes darlığına karşı ve doğum, düşük gibi konularda çeşitli droglarla karıştırılarak kullanılmaktadır.

4.10.17. buda

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Meyan**. Bilimsel adı: *Glycyrrhiza glabra* L., . Diğer dillerdeki karşılıkları: *madhuka* (Skr.), *şin mnar* (Tib.) *licorice* (İng.)

ⁱ çivitotundan farklı bir türdür.

Özellikleri: Ortalama 30-60 cm. boylarında, küçük, mavimsi, mor çiçekleri büyük boyutlu rizomları olan çok yıllık bir çalimsı bitkidir. Kökü meyan kökü olarak bilinir, içecek haline getirilerek veya ilaç olarak kullanılır.

Kullanımı: Eski metinlerde kökü ses kısıklığına, ishale, safradan kaynaklanan kulak ağrılarına, kan kusmasına, ishallere karşı önerilen ilaçlarda adı geçmektedir. İbn Sina'nın Kanun'unda öksürük, soğuk algınlığı tevasi için verdiği formüllerde meyan balından bahsedilir. Geleneksel halk tıbbında ve modern tıpta türevleri kullanılmaktadır.

4.10.18. çından (yürüng)

4.10.19. çmlu

Bilimsel adı: *Syzygium cumini* L. Eş anlamlılar: *Consolida major* Gilib., *Eugenia cumini* (L.) Druce, *Eugenia jambolana* Lam., *Eugenia djouat* Perr., *Myrtus cumini* L., *Calyptanthus jambolana* Willd., *Syzygium jambolanum* DC., *Syzygium jambolana* DC .Diğer dillerdeki karşılıkları: *Jambu*, *Rajajambu*, *Mahajambu* (Skr.) *dza mbu* (Tib.) *Jambolan*, *Black plum*, *Damson plum*, *Duhat plum*, , *Jambolan plum*, *Java plum*, *Malabar plum*, *Portuguese plum Jaman*, (İng.), , *Wachs jambuse* (Alm.)

Özellikleri: büyük, yaprak dökmeyen, koyu renk gövdeli, parlak yeşil yapraklı, düzgün, gri kabuklu bir ağaçtır. Çiçekleri kirli beyaz kokulu, meyveleri koyu mor, siyah arası renkte, düzgün ve parlaktır.

Kullanımı: Eski metinlerde ishal durdurucu droglar arasında yer almaktadır. Meyvelerinden hazırlanan bir müstahzar astıma karşı kullanılmaktadır. Ayrıca tohumlarının hipoglisemik. anti-inflamatuar, anti-romatizmal ve antipiretik etkileri olduğu ileri sürülmektedir⁵⁵. Deneysel çalışmalarda *diabetes mellitus* üzerine etkili bulunmuştur⁵⁶.

4.10.20. çmrasti

bk. → çmlu

4.10.21. çubağan

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Hünnap**. Bilimsel adı: *Zizyphus jujuba* Mill. Eş anlamlılar: *Zizyphus vulgaris* Lam., nom. illeg., *Zizyphus zizyphus* (L.) Meikle Diğer dillerdeki karşılıkları: *badara* (Skr.) *rgya şug* (Tib.), *jujube* (İng.)

Özellikleri: Yaprak döken bu küçük ağaç genellikle 5-10 m yüksekliğe ulaşmaktadır. 2-7-cm genişliğindeki kenarları ince tırtıklı yaprakları parlak yeşildir, tabanlarında üç belirgin damar bulunur. Çiçekleri 5-mm genişliğinde, meyveleri oval ve sert çekirdeklidir, yenilebilir. 1,5-3 cm boylarındaki olgun meyveleri, koyu kırmızı-siyah renklerde olup yüzeyleri kırıktır.

Kullanımı: Eski metinlerde içkiden kaynaklanan rahatsızlıklara karşı reçetelerde adı geçmektedir. Geleneksel Hint tıbbında meyveleri laksatif olarak, yapraklarında hazırlanan bir merhem ateşe ve yanıklara, tohumları göz hastalıklarına karşı kullanılır.

4.10.22. çüsüm

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Dut**. Bilimsel adı: *Morus alba* L. Eş anlamlılar: *Morus atropurpurea* Roxb., *Morus indica* L., *Morus macrophylla* Moretti, *Morus morettiana* Jacq. ex Burr., *Morus multicaulis* Perr., *Morus nervosa* Deless. ex Spach. Diğer dillerdeki karşılıkları: *Tuda* (Skr.), *su la'o sa* (Tib.), *mulberry* (İng.)

Özellikleri: Kalın dallı, geniş tepeli bir ağaçtır. Yaprakları genç ağaçlarda, loplu ve yuvarlak, yaşlılarda ise kalp şeklinde, tabanı asimetric, kenarları testere dişlidir. Meyveleri 2-3 cm. uzunluğunda beyazdır.

Kullanımı: Eski metinlerde meyvesinin suyunun ishale, kabuğundan hazırlanan ilacın yaralara iyi geldiği belirtilir. Anadolu'da beyaz dut ve yapraklarının bazı iltihaplı hastalıklara karşı kullanıldığı Osmanlı'dan beri bilinmektedir.

4.10.23. çüvit

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Çivitotu**. Bilimsel adı: *Isatis tinctoria* L. Diğer dillerdeki karşılıkları: *dyer's woad* (İng.), *Farberwaid* (Alm.)

Özellikleri: *Brassicaceae* familyasından köklerinden "çivit mavisi" (indigo) olarak adlandırılan boya elde edilen bir bitki türü. Anavatanı Avrasya, Kafkasya civarlarıdır. Eski Uygur metinlerinde görme bozukluklarında kullanımı anlatılır. Geleneksel Çin tıbbında, köklerinden elde edilen ilaçların geniş kullanım alanı vardır. Hindistan ve yakın çevresinde "indigo kırmızısı" adlı boyanın elde edildiği farklı bir bitkinin bilimsel adı *Indigofera tinctoria* olup, ülkemizde "çivit ağacı" olarak bilinmektedir. Her iki bitki de ilaç olarak kullanılmaktadır. Çivitotunun özellikle yaraların tedavisinde etkili olduğu bildirilmektedir.

4.10.24. ekir

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Eğir otu**. Bilimsel adı: *Acorus calamus* L. Diğer dillerdeki karşılıkları: *vaca* (Skr.) *şu dag* (Tib.), *Flag root*, *Myrtle flag*, *Myrtle grass*, *Sweet calamus*, *Sweet-flag*, *Sweetroot* (İng.)

Özellikleri: 50-125 cm yüksekliğinde, çok yıllık, otsu bir bitkidir. Yaprakları şerit biçimde, kokulu ve boyuna çizgilidir. Çiçekleri 5-9 cm boyunda bir başakta toplanmıştır.

Kullanımı: Dere boylarında yetişir. Rizomları gaz söktürücü, terletici ve antispazmodik olarak haricen de deri hastalıklarında kullanılmaktadır. Eski metinlerde diş çürümesine karşı kullanılmıştır. Yapılan bilimsel araştırmalarda iltihabı önleyici etkisi olduğu saptanmıştır⁵⁷.

4.10.25. enetkek artunı

→bk. artun

4.10.26. enetkek burçakı

bk. → **künçi**

4.10.27. imiti

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Çin alıcı** Bilimsel adı: *Crataegus pinnatifida* Bunge Eş anlamlılar: *Crataegus cuneata* Siebold & Zucc. Diğer dillerdeki karşılıkları: *chinese hawthorn* (İng.), *Weißdorn* (Alm.) *shānzhā* (Çin.)

Özellikleri: Küçük-orta boylu, 4-5 cm. boyunda, parlak kırmızı meyveleri olan bir alıç cinsidir. Eski Uygur metinlerinde yaralara, kusmaya karşı hazırlanan mürekkep ilaçları arasında yer almaktadır. Geleneksel Çin tıbbında kullanımı yaygın olan drogun, koroner dolaşımı güçlendirici ve kanda kolesterol düzeyini düşürücü etkisi olduğu bildirilmektedir.⁵⁸

4.10.28. issiz

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Deve dikenî**ⁱ ⁴⁴ Bilimsel adı: *Alhagi maurorum*,ⁱⁱ (Bail.) Eş anlamlılar: *Alhagi camelorum* Fisch. *Alhagi pseudalhagi* (M. Bieb.) Desv. ex B. Keller & Shap. Diğer dillerdeki karşılıkları: *durālābhā*, *dhanvayavāsa* ⁱⁱⁱ (Skr.), *camelthorn* (İng.)

Özellikleri: 30-100 cm. yükseklikte, dikenli, pembe çiçekli ve çok yıllık bir bitkidir. Acem kudret helvası denilen bir ilaç elde edilir. Eski Uygur metinlerinde kanlı ishal ve yaralara karşı kullanımı önerilmiştir. Ayurvedik tıp kaynaklarında kabızlık giderici, idrar ve balgam söktürücü etkileri bildirilmektedir.

4.10.29. it burnunu

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Kuşburnu**, itburnu, yabani gül ⁴⁴ Bilimsel adı: *Rosa canina* L. Diğer dillerdeki karşılıkları: *dog rose* (İng.) *Hund-rose* (Alm.)

Özellikleri: 1,5-3,5 m. yükseklikte, dalları sarkık, çalı görünümünde, dikenli bir ağaççıktır. Çiçekleri pembedir; meyveleri yaş veya kuru yenilebilir. Kullanımı: Uygur metinlerinde ishale karşı ilaç olarak geçmektedir. Halk arasında kum dökücü, idrar söktürücü, ishal ve kanlı basur kesici olarak kullanılmaktadır ⁴³

4.10.30. it üzümü

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Köpek üzümü**, it üzümü⁴⁴, Bilimsel adı: *Solanum nigrum* L. Eş anlamlılar: *Solanum nigrum* L. var. *vulgare* L. Diğer dillerdeki karşılıkları: kaka macı (Skr.) *Smon sne'u dmar po* (Tib.) *black nightshade* (İng.), *schwarzer Nachtschatten* (Alm.),

Özellikleri: 20-50 cm. yükseklikte, bir yıllık, otsu ve beyaz çiçekli bir bitkidir. Yaprakları saplı, tüylü, dişli ve dalgalı kenarlıdır. Olgun meyveleri koyu kırmızı-siyah renktedir. Halk arasında sinir yatıştırıcı ve ağrı kesici olarak kullanılmaktadır.

ⁱ Baytop *Alhagi pseudalhagi* karşılığını “deve dikenî”, *Slybum marianum* karşılığını ise “meryemana dikenî” olarak belirtmiştir. Ancak Hauenschild *Slybum marianum* karşılığında her ikisini de (deve dikenî ve meryemana dikenî) eş anlamlı olarak vermiştir.

ⁱⁱ Dash *durālābhā* karşılığında *Tragia involucrata* *Fagonia cretica* L. (*F. indica*) vermektedir.

ⁱⁱⁱ Dutt,

4.10.31. kabak

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Kabak**. Bilimsel adı: *Cucurbita* L. Diğer dillerdeki karşılıkları: bum şa (Tib.), *kuşmandaka* (Skr.), *zucchini*, *pumpkin*, *marrow*, (İng.), *Kürbis* (Alm.)

Özellikleri: Başlıca türleri balkabağı (*Cucurbita moschata*), helvacıkabağı (*Cucurbita maxima*) ve sakızkabağıdır (*Cucurbita pepo*) arasında geleneksel tıp açısından en önemli olanı sakız kabağıdır. Sakızkabağı, silindir ya da yumurtamsı biçimlerde ve 20-30 cm. uzunluğunda olur. Sapı vardır. Kabuğu kalın ve serttir. Eti beyazdır. Çok tohumludur ve olgunlaştığında açılmayan üzüksü tipte meyvedir. Sıcak ve ılıman iklimlerde yetişir.

Kullanımı: Sakızkabağının tohum içeren kısmı barsak parazitlerinin düşürülmesi için kullanılır. Elimizdeki Uygur metinlerinde kabak çiçeği anlamına gelen “kabak kuası” ve kabak çeçeki” şeklinde kulak uğuldaması, kulak ağrısı, gibi şikayetlere verilen reçetelerde geçmektedir. Günümüzde yapılan araştırmalarda kabak çiçeğinden elde edilen etki maddelerin ilaç olarak kullanılabileceği bildirilmektedir⁵⁹.

4.10.32. kadız

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Tarçın** kabuğu, darçın. Bilimsel adı: *Cortex Cinnamomi* L. Diğer dillerdeki karşılıkları (*Cinnamomi aromaticum* için): *coca* (Skr.), *twa dza* (Tib.) *cinnamon* (İng.)

Özellikleri: Defnegiller familyasından Anavatanı Güney ve Güneydoğu Asya olan, yaprak dökmeyen aromatik kokulu bazı *Cinnamomum* türlerinin kabuklarına verilen genelde tarçın olarak bilinir. Özellikle Çin tarçını *Cortex Cinnamomi aromaticum* Nees ve Seylan tarçını *Cortex Cinnamomi verum* J. Pressl baharat ve ilaç olarak kullanılmaktadır. Tarçın, *cinnamomum* ağacının gövde ve dal kabuklarının dış kısmı sıyrıldıktan sonra kalan iç kabuğundan elde edilir. Kokusu kuvvetli, keskin ve kalıcı; tadı ise yakıcı ve tatlımsıdır.

Kullanımı: Eski Uygur metinlerinde *yel*'den kaynaklanan hastalıklara, ağrı, safradan kaynaklanan kanlı ishale karşı, ayrıca doğumu kolaylaştırmak ve ateş düşürmek için kullanılmıştır. Halk arasında ishale karşı, gaz giderici ve antiseptik olarak kullanımı bildirilmiştir.

4.10.33. kakula

Günümüz Türkçesinde karşılığı: *kakule*ⁱ Bilimsel adı: *Amomum medium* (Arat)ⁱⁱ. Eş anlamlıları: *Elettaria cardamomum* L. Maton., *E. cardamomum* White & Maton, *Alpinia cardamomum* Roxb., *A. cardamomum* L., *A. cardamomum* White, *A. repans* Sonner, *E. repens* Sonn. Baillon. Diğer dillerdeki karşılıkları: *upakunchika*, *brihatupakunchika*, *brhad ela* (Skr.), *kakola*, *pa tra e la* (Tib.) *Indian cardamon*, *black cardamom* (İng.)

Özellikleri: Batı ve Güney Hindistan, Güneydoğu Asya'nın sıcak bölgelerinde yetişen, 4-5 m boyunda, büyük yapraklı çok yıllık bir bitki cinsi olan kakule, yetiştiği yere göre Seyhan kakulesi, Malabar kakulesi, Siyam kakulesi gibi isimler alır. Çin siyah kakülesinin (*A. Medium*) tohum zarfı boyutu 5 cm'ye ulaşmaktadır. Kakule adı *Elettaria* ve *Amomum* türlerini birlikte kapsamakta ise de, Türkiye'de yalnızca *Elettaria* cinsleri temin edilebilmektedir.

Kullanımı: *Heilkunde II*'de ağrı kesici bir terkip içinde yer almaktadır. Geleneksel tıpta ağız kokusunu giderici, midevi ve gaz giderici olarak kullanımı bildirilmektedir⁴³.

4.10.34. kantikari (kntakari)

Bilimsel adı: *Solanum xanthocarpum* Schrad. Eş anlamlılar: *Solanum virginianum* L., *Solanum surattense* Burm. L. Diğer dillerdeki karşılıkları: *Kantakari* (Skr.), *Yellow-berried nightshade*, *Indian nightshade* (İng.)

Özellikleri: Patlıcangiller (*Solanaceae*) familyasından derinlere ulaşan odunsu köklü, dalları zemine yakın, kısa ve yaygın, uzun sarı dikenleri olan bir bitkidir. Mavi-mor çilekimsi meyveleri vardır. Yabani patlıcan olarak da bilinir.

Kullanımı: Uygur metinlerinde, geçmeyen ateşe, *yel*'den oluşan ishale, nefes darlığına karşı terkiplerde yer alan drogün özellikle köklerinin geleneksel Hint

ⁱKakule, günümüz Türkçesinde, zencefilgiller ailesinden *Elettaria* ve *Amomum* cinslerini kapsayan bitkilere verilen genel addır.

http://www-ang.kfunigraz.ac.at/~katzer/engl/spice_welcome.html

ⁱⁱ Arat HEİLKUNDE II 'de *A. Medium* ve "Grand Cardamone" karşılıklarını not düşmüştür. Bölgede kullanılan cinslerin kaynağı göz önüne alınınca, *A. Medium*' un güncel taksonomik literatürde *A. subulatum* olarak geçen cins ile uyumlu olması muhtemeldir.

tıbbında, laksatif, iştah açıcı, hazmettirici, ağrı kesici vb. gibi şikayetlerde geniş kullanım alanı vardır.

4.10.35. **ğarağaç ıgaç**

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Kara ağaç**⁴ Bilimsel adı: *Ulmus L.*ⁱ Diğer dillerdeki karşılıkları: *elm* (İng.)

Özellikleri: Dünya üzerinde ılıman iklim bölgelerinde yetişen, yaprak döken uzun ömürlü orman ağaçlarıdır. sarmal dizilimli çok sayıdaki pullu tomurcukları ve yumurtamsı konik şekilde olan, kenarları çift dişli, tabanı asimetrik yaprakları vardır. Kolayca soyulur kabukları kalın ve boyuna çatlaklıdır.

Kullanımı: *U. fulva* (*U. Rubra* olarak da bilinir)ve *U. minör* cinslerinin kabukları geleneksel tıpta uygulamalarında kullanılırlar. Göz rahatsızlıkları, deri hastalıkları ve ishal durdurucu olarak kullanılırlar⁴⁴. *Heilkunde I* de, göz ağrısına karşı bir terkip içinde önerilmiştir.

4.10.36. **ğara küşi**ⁱⁱ

Bilimsel adı: *Commiphora wightii* Arn. Bhandari. Eş anlamlılar: *Balsamodendrum mukul* Hook. ex Stocks, *B. wightii* Arn., *C. mukul* (Hook. Ex Stocks) Engl. Diğer dillerdeki karşılıkları: *guggulu* (Skr.),

Özellikleri: küçük, reçineli, dikenli 2m. yeşilimsi sarı kabuğu düzgün kenarlı küçük kırmızı çiçekleri olan bir ağaçtır türüdür. Eski Uygurlar bu drogu çocuk düşürmek için ve kulak ağrısına karşı terkipin içinde kullanmışlardır. Hint tıbbında, laksatif, iştah açıcı, hazmettirici, yaraları iyileştirici, afrodizyak olarak ve ayrıca hemoroid tedavisinde kullanılmaktadır.

4.10.37. **karguçıgun**

bk. → tagar

ⁱ karaağaçgiller (*Ulmaceae*) familyasının *Ulmus* cinsinden ağaç türlerine verilen ad.

ⁱⁱ *küşî*: tütüsü (Arat)

4.10.38. **kaşak**ⁱ

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Halfa**³⁰, Bilimsel adı: *Stipa tenacissima* Loefl. ex L. Eş anlamlılar: *Macrochloa tenacissima* (Loefl. ex L.) Kunth. Diğer dillerdeki karşılıkları: *alfe* (Arp.) *alfa grass* (İng.)

Özellikleri: Buğdaygillerden, lifleri ip, çuval ve kâğıt yapımında kullanılan bir bitkidir. Kullanımı: Halfa kökü (*kaşak yıltızı*) Uygur metinlerinde ilaç olarak yaraların tedavisinde kullanılan bir terkipte geçmektedir.

4.10.39. **kekre odı**

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Kekre otu**. Bilimsel adı: *Acroptilon repens* L. Eş anlamlılar: *Rhaponticum repens* (L.) Hidalgo Diğer dillerdeki karşılıkları: *hardheads*, *Russian knapweed* (İng.),

Özellikleri: Dikensiz, çok yıllık ve otsu bir bitkidir. Çiçekleri pembe, kırmızı ve nadiren beyaz renklidir. Tarım bitkilerine zarar verdiği için ayırkotu olarak da bilinir. Eski Uygur metinlerinde ateş düşürücü terkiplerin içinde yer almaktadır.

4.10.40. **kentir (kendir)**

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Kenevir**, kendir. Bilimsel adı: *Cannabis sativa* L. Diğer dillerdeki karşılıkları: *hemp* (İng.) *Hanf* (Alm.)

Özellikleri: 20-100 cm. yüksekliğe ulaşan, dikenli, çok yıllık, sütlü ve otsu bir bitkidir. Çiçeklerinden esrar adı verilen uyuşturucu madde elde edildiğinden üretimi denetime tâbidir. Yurdumuz lifleri ve tohumları için üretilmektedir.

Kullanımı: Eski Uygur yazmalarında kenevir çiçeği kusmaya karşı verilen bir reçetede ve kadının cinsel bölge ağrıları için önerilen terkip içinde yer almaktadır. Geleneksel tıpta yaprakları haşlanarak romatizmal ağrılara karşı kullanılmıştır. Halk arasında tohumlarının idrar söktürücü etkisi nedeniyle kullanımı söz konusudur⁴³

4.10.41. **kışıl çından**

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Kızıl sandal ağacı**. Bilimsel adı: *Pterocarpus santalinus* L.f. Eş anlamlılar: *Lingoum santalinum* (L.f.) Kuntze, *Pterocarpus*

ⁱ *kaşak*: halfa (Divanül Lugatit Türk)

santalinus L. f. Diğer dillerdeki karşılıkları: *rakta candana* (Skr.) *tsa nda na dmar po* (Tib.) *red sandalwood* (İng)

Özellikleri: Işık isteyen bu küçük ağaç, 8 metre boyunda 50-150 cm çapında bir gövdesi vardır. Erken dönemde hızlı büyür ve üç yılda içinde 5 m. boyuna ulaşır. Soğuğa dayanıklılığı zayıftır. Karşılıklı yerleşim gösteren, 3-9 cm uzunluğunda yaprakları vardır. Meyveleri 6-9 cm uzunluğunda olup bir veya iki çekirdek içerirler.

Kullanımı: Eski Uygur metinlerinde baş ağrısına karşı diğer bazı droglarla birlikte kullanılması önerilir. Gövde odunu ve meyvelerinden hazırlanan merhemler yanma hissini ve ödemi azaltır, kanamaları durdurur, çeşitli cilt bozukluklarını düzeltir, baş ağrısı ve dermatozlara iyi gelir.

4.10.42. kpra

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Ahududu (ağaç çileği)**. Bilimsel adı: *Rubus idaeus* L. (Arat). Diğer dillerdeki karşılıkları: *gauriphal* (Skr.), *raspberry* (İng.)

Özellikleri: *Rosaceae* familyasından 1 m. kadar yüksekliğe erişebilen, beyaz çiçekli ve çok yıllık bir bitkidir. Yaz ve sonbahar mevsiminde kırmızı renkli ve tatlı yenilebilir meyveleri verir. *Heilkunde II*'de şaraptan olan hastalıkların tedavisinde kullanımından bahsedilmektedir. Geleneksel tıpta besleyici, kurt düşürücü, kanı temizleyici, kanşekerini düşürücü ve idrar söktürücü olarak kullanılır.

4.10.43. ktpl (katpal)

Bilimsel adı: *Myrica nagi* Thunb. Eş anlamlılar: *Myricaesculenta* Buch. & Ham, *M. sapida* Wall, *M. farquhariana* Wall. Diğer dillerdeki karşılıkları: *kathpala* (Skr.), *ka da pha la* (Tib.), *box myrtle* (İng.)

Özellikleri: Himalaya'larda, 1200-2000 m. yükseklikte yaşayan, 12-15 m. yüksekliğe ulaşan, yapraklarını dökmeyen, siyah-kahverengi renkli kabukları olan orta büyüklükte, odunsu bir ağaçtır. Dalların sonuna doğru sıklaşan yaprakları, mızrak şeklinde, 9,2 cm uzunluğunda, 3.2 cm genişliğinde; alt yüzeyi, açık yeşil, üst yüzeyi, koyu yeşil renklidir. 1-1,5 cm. boyunda, sert çekirdekli kırmızı renkli meyveler vardır.

Kullanımı: Eski Uygur metinlerinde ishal durdurucu reçetelerde yer almaktadır. Geleneksel Hint tıbbında ateş, boğaz rahatsızlıkları ve öksürük tedavisinde kullanılmaktadır⁶⁰.

4.10.44. kuma yağı

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Keten tohumu yağı** (Keten bitkisinin tohumlarından çıkarılan yağ) Keten bitkisinin bilimsel adı: *Linum usitatissimum* L. Eş anlamlıları: *L. crepitans* (Boenn.) Dumort., *L. humile* Mill., *L. usitatissimum* L. var. *humile* (Mill.) Pers., *L. usitatissimum* L. subsp. *transitorium* Vavilov & Elladi Diğer dillerde: *Common flax*, *Flax*, *Flaxseed*, *Linseed*, *Linseed flax* (İng.).

Özellikleri: Keten bitkisi 15-60 cm boylarında yazın ipek gibi, mavimsi veya sarı renkli çiçekler açan bir bitkidir. Yaprakları sapsız, grimsi-yeşil renkli, dik veya yatık gövde üzerinde sıralanmışlardır. Sapların lif ve kağıt, tohumundan yağ ve küspesi hayvan yemi olarak değerlendirilir. Keten tohumu özellikle Omega 3'den zengindir. Kan kolesterol ve trigliserit oranlarını düşürür. Akciğer hastalıkları bronşit ve soğuk algınlığında faydalıdır. Lavman olarak kullanılırsa kabızlığı giderir. Müzmin öksürüğü keser. Dolama, köpekmemeleri ve her türlü çıbanın tedavisinde faydalıdır. Eski metinlerde göz puslanmasında ve kuduz köpek ısırığının tedavisinde kullanılmıştır.

4.10.45. kuruğ üşüm suyu

kuru üzüm suyu (bk. → Üzüm)

4.10.46. kuşdi (kuşti, küşti)

Bilimsel adı: *Saussurea lappa* (Decne.) C. B. Clarke. Eş anlamlılar: *Aplotaxis lappa* Decne., *Aucklandia costus* Falc., *A. auriculata* DC, *S. costus* (Falc.) Lipsch. *S. auriculata*ⁱ (Arat) Diğer dillerdeki karşılıkları: *kushta* (Skr.), *ru rta* (Tib.), *costus* (İng.)

Özellikleri: Hindistan'ın Kaşmir bölesinde yetişen, 1-2 m. yüksekliğe ulaşabilen sağlam gövdesi ve iki parçalı sağlam kökü olan çok yıllık bir bitkidir. Yaprakları membransı ve düzensiz dişli kenarlı olup bazal yaprağı çok büyüktür. Eski Uygur tıbbında, baş ağrılarına karşı ve uyku getirici terkiplerin içinde yer almaktadır. Kökü (*Radix Costi amari*) geleneksel Hint tıbbında, çeşitli deri hastalıklarının, öksürük ve nefes darlığının, ateşin ve kusmanın tedavisinde kullanılmaktadır.

ⁱ Arat tarafından aktarılan bu tanıma güncel kaynaklarda rastlanmamaktadır.

4.10.47. künçi

Bilimsel adı: *Abrus precatorius* L. Eş anlamlılar: *A. abrus* (L.) W. Wight. Diğer dillerdeki karşılıkları: *guñjā* (Skr.), *'ol mas e dkar po* (Tib.), *Indian liquorice* (İng.)

Özellikleri: *Fabaceae* (baklagiller) familyasından, Tropik bölgelerde yetişen, ince saplı, beyaz ya da pembe küçük çiçekli, derin kökleri olan, tırmanıcı bir çok yıllık ağaççık türü. Tespih tanesi şeklinde parlak kırmızı ve siyah renkli zehirli meyveleri süs olarak da kullanılır. *A. precatorius*'un kökleri hafif meyanköku tadındadır; büyük kara benekli, parlak kırmızı, pürüzsüz tohumları tespih ve kolye yapımında kullanılır, ama zehirlidir. Eski Uygur metinlerinde yalnızca yaraları iyileştirmek için önerilen bir terkip içerisinde adı geçmektedir. Geleneksel Hint tıbbında cilt ve saç hastalıklarında, yaraların tedavisinde, bağırsak kurtlarının düşürülmesinde ve ateş kesici olarak kullanılmaktadır.

4.10.48. künçit

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Susam**, Bilimsel adı: *Sesamum indicum* L. Eş anlamlılar: *S. orientale* L. Diğer dillerdeki karşılıkları: *tila* (Skr.), *sessame* (İng.)

Özellikleri: 50-100 cm uzunluğuna erişebilen, karşılıklı yerleşimli geniş mızrak şeklinde 14 cm.ye varan uzun yaprakları olan yıllık bitkidir. Çiçekleri, 3-5 cm uzunluğunda, tübüler, mor ve beyazdır. Asya, Avrupa ve Türkiye'nin sıcak bölgelerinde tarımı yapılmaktadır. Meyve kapsüllerinin içinde çok sayıda tohum bulunur .

Kullanımı: Susam, ülkemizde tahin yapımında kullanılan esas maddedir. Tohumların %50'si yağdan oluşur. Yağından yemeklik yağ olarak yararlanıldığı gibi, küspesi de hayvan yemi olarak kullanılır. Susam yağı, soluk sarı renkli, kokusuz, eter ve petrol eterinde kolayca çözünen bir sıvıdır. Susam yağı eski Uygur tıbbında baş, diş ve ayak ağrılarına, burun kanamalarına karşı ve çocuk düşürmek için önerilen terkiplerde kullanılmaktadır.

4.10.49. kürküm

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Safran** Bilimsel adı: *Crocus sativus* L. Eş anlamlılar: *C. officinalis* Honck. Diğer dillerdeki karşılıkları: *kesara* (Skr.), *gur gum* (Tib.), *saffron* (İng.)

Özellikleri: Süsengiller (Iridaceae) familyasından, sonbaharda mor çiçekler veren, 20-30 cm boyunda, soğanlı bir kültür bitkisi ve bu bitkiden elde edilen baharat. Bitkinin yaprakları şeritimsi, mor çiçekleri üç tepeciklidir.

Kullanımı: Çiçeği ve tepecikleri bitkiye bağlayan yaprak sapı da dahil olmak üzere erkek organları kurutularak özellikle gıda boyası ve tad verici olarak kullanılır. Halk arasında kalp çarpıntısına karşı ferahlık verici ve yatıştırıcı, iştah açıcı ve adet söktürücü etkisi nedeniyle kullanılır. Uygur metinlerinde yaraların ve kadınlarda *kırdı kiçirir?* hastalığının ve burun hastalıklarının tedavisinde, ayrıca kiri *yiç?* akan kişilerde kullanıldığı belirtilmektedir.

4.10.50. İvang

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Karanfil**ⁱ Bilimsel adı: *Syzygium aromaticum* (L.) Merr. & L. M. Perry Eş anlamlılar: *Eugenia aromatica* (L.) Baill., *Caryophyllus aromaticus* L., *E. caryophyllata* Thunb., *E. caryophyllus* (Spreng.) Bullock & S. G. Harrison *E. caryophyllus* (Spreng.) Bull. & Harr. Diğer dillerdeki karşılıkları: *lavanga* (Skr.), *l işi* (Tib.) *clove* (İng.)

Özellikleri: Yapraklarını dökmeyen, 10-20 m. kadar boyunda, sarı-yeşil yumuşak bir kabuğu, koyu yeşil aromatik yaprakları olan bir ağaç türüdür. 1,5-2 cm.lik tohumlarının toplanarak kurutulması ile elde edilen çivi görünümünde baharata da karanfil adı verilir.

Kullanımı: Eski Uygur metinlerinde burun kanamasına karşı verilen bir terkip içerisinde adı geçmektedir. Geleneksel Hint tıbbında kanı temizleyici, kalbi güçlendirici, iştah açıcı olarak kullanılır. Halk arasında diş ağrıları, ağız yaraları, ağız kokusu, gaz giderici olarak kullanıldığı bildirilmiştir.

4.10.51. İodur

Bilimsel adı: *Symplocos racemosa* Roxb. Diğer dillerdeki karşılıkları: *lodhra* (Skr.), *şa ba ra*, *gsen phram* (Tib.) *lodhtree* (İng.)

ⁱ Baharat anlam

ında (sesteşi olan “karanfil çiçeği”nden farklı).

Özellikleri: Yapraklarını dökmeyen, açık gri ince, kolayca ufalan bir kabuğu olan, küçük bir ağaçtır. Parlak yeşil, sık, derimsi yaprakları; küçük beyaz çiçekleri vardır. Eski Uygur tıp metinlerinde uyku getirici ve ishal durdurucu terkipler içerisinde adı geçmektedir. Geleneksel Hint tıbbında iç organ kanamaları ve ishal durdurucu, yaraları iyileştirici olarak kullanılır.

4.10.52. mana

Bilimsel adı: *Alocasia macrorrhizos* L. G. Don . Eş anlamlılar: *A. Indica* (Lour.) Spach, *A. alba* Schott, *A. indica* (Lour.) Spach, *A. macrorrhiza* Schott., *Arum indicum* Lour., *Arum macrorrhizon* L., *Arum macrorrhizum* L., *Colocasia indica* (Lour.) Kunth Diğer dillerdeki karşılıkları: *manaka* (Skr.), *Giant alocasia* (İng.), *Alokasie* (Alm.)

Özellikleri: Doğu Hindistan'da ve Güneybatı Asya'da yetişen, 10-15 cm. eninde dolgun saplı, uzun boylu bir bitkidir. İri kökleri yerel besin maddesi olarak kullanılır. Eski tıp metinlerinde şişkinlik ve iç organ kanamalarında kullanıldığı ifade edilmektedir

4.10.53. mantal

Bilimsel tanımı: *Nymphaea lotus* bitkisinin sapı. Eş anlamlılar: Linn., *N. Rubra*, *N. stellata*, Willd. Diğer dillerdeki karşılıkları: *mrnâla* (Skr.) (Bail.) *pa dma's rtsa ba* (Tib)

Özellikleri: Lotus bitkisinin sapındaki yenilebilir HEİLKUNDE II 'de ishal durdurucu terkipler içerisinde yer almaktadır., Geleneksel Hint ve Tibet tıbbında ishal durdurucu etkisi yanı sıra hazmettirici ve süt arttırıcı olarak da kullanımı mevcuttur

4.10.54. matulung

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Ağaç kavunu** Bilimsel adı: *Citrus medica* L. Diğer dillerdeki karşılıkları: *matulunga* (Skr.) *citron* (İng.)

Özellikleri: Yaklaşık 3 m boyunda, kısa ve sert dikenleri olan küçük bir ağaçtır. Yapraklarının kenarları tırtıklıdır. İçi beyaz dışı pembe 4 cm. çapında çiçekleri ve boyunda meyveleri vardır. Meyveleri 15-20 cm. boyunda çok kalın ve buruşuk kabuklu, içi küçük ve az suludur. Eski Hint tıbbında olduğu gibi eski Uygur hekimlerince şarap içme ile ilgili hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır.

4.10.55. mırçⁱ

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Kara biber**. Bilimsel adı: *Piper nigrum* L. Eş anlamlılar: *Piper aromaticum* Lam. Diğer dillerdeki karşılıkları: *marica* (Skr.), *na le şam* (Tib.), *black pepper* (İng.)

Özellikleri: Karabiber bitkisi boyu 10m'ye ulaşabilen bir sarmaşıktır. Yaprakları 8-16 cm. uzunluğunda, 5-10 cm. genişliğinde, oval veya kalp şeklinde; üst yüzeyi koyu, alt yüzeyi açık yeşil renkte olup, üzerlerinde paralel beş damar mevcuttur. Çiçekleri küçük ve beyaz renkli olup, onlarcası yaklaşık 15 cm. uzunluğunda, başak şeklinde bir koçanın üzerinde dizilidir. Meyveleri 5 mm. kadar çapında küreler şeklindedir. Sırasıyla önce yeşil sonra kırmızı ve olgunlaşınca sarı renk alırlar. Meyvelerinden, olgunlaşmadan önce toplanıp kurutulursa karabiber, olgunlaştıktan sonra kabukları soyularak kurutulursa beyaz biberⁱⁱ elde edilir. Her iki biber de baharat olarak ve geleneksel tıp uygulamalarında kullanılır.

Kullanımı: Çeşitli Uygun yazmalarında diş ve kulak ağrısı, kusma, şişlikler şaraptan kaynaklanan hastalıklar gibi rahatsızlıkların tedavisinde önerilen terkipler içerisinde sıklıkla kullanılmıştır. Halk arasında uyarıcı, mideyi, öksürük kesici, soğuk algınlığını giderici olarak kullanılır.

4.10.56. murut suyu

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Murt** (Mersin ağacı) meyvesinin suyu. Bitkinin bilimsel adı: *Myrtus communis* L. Eş anlamlılar: *M. communis* L. var. *romana* L., *M. italica* (L.) Mill. ex Steud., *M. mucronata* (L.) Pers. ex Steud. Diğer dillerdeki karşılıkları: *Myrtle* (İng.)

Özellikleri: Anavatanı Güney Avrupa ve ülkemiz olan bu herdem yeşil çalı 1.5-2 m yüksekliğe, 1.2 metre çapa ulaşabilir. görüntüsü yuvarlağa yakın olan bu yoğun dokulu bitki, normal bir hızla büyür. Aromatik özellikteki, parlak 5 cm uzunluğundaki yaprakları açık renklidir. Bitki bahar ve yaz aylarında 1 cm çapında krem rengi çiçekler açar. Çiçekleri çok gösterişli değildir. Bu dönemin ardından bitki 1 cm çapında morumsu mavimsi renkli top şeklinde meyveler üretir. Kullanımı: Halk tıbbında

ⁱ beyaz biber ile bir arada kullanıldığı terkiplerde *kara mırç* olarak geçmektedir.

ⁱⁱ beyaz biber: *yürüng mırç*

meyvelerinin demlenmesi ile elde edilen su kabızlığa karşı ve antiseptik ilaç olarak kullanılmaktadır. Tıp metinlerinde kusmaya karşı hazırlanan bir terkipte yer almaktadır.

4.10.57. nara

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Nar**. Bilimsel adı: *Punica granatum* L. Eş anlamlılar: *Granatum punicum* St.-Lag., *P. florida* Salisb., *P. multiflora* hort. ex Siebold & Voss, *P. nana* L., *P. spinosa* Lam. Diğer dillerdeki karşılıkları: *dadima* (Skr.), *se'u 'bru* (Tib.), *pomegranate* (İng.)

Özellikleri: Nar ağacı, iki ile beş metre boylarında, düzensiz gövdeli, yaz başında aylarında kırmızı renkli çiçekler açan, bir ağaççıktır. Karşılıklı yerleşen kısa saplı, ince-uzun yaprakları , parlak renkli ve kırmızı kenarlıdır. Meyveleri küre şeklinde ve ortalama 5-8 cm. büyüklüğünde, olgunlukta kırmızımsı renkte, derimsi kabuklu, çok tohumlu ve etlidir.

Kullanımı: Eski Uygur metinlerinde nar meyvelerinin kabuğu ve taneleri ishal yaralar ve çıbanlar, kalp rahatsızlıkları ve nefes darlığı , burun kanaması, kusma, şarap içme nedeniyle artmış olan *yel* hastalığı gibi durumlarda önerilen terkipler içerisinde yer almaktadır. **Nar ağacı kabuğu** eskiden beri barsak şeritlerinin düşürülmesi amacıyla kullanılmaktadır. Nar meyvesi kabuğu ve nar suyu ise ishale karşı etkilidir⁴⁴.

4.10.58. nilutpal

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Mavi lotus**. Bilimsel adı: *Nymphaea nouchali* Burm. f. Eş anlamlılar: *N. cyanea* Roxb., *N. malabarica* Poir., *N. minima* F., M. Bailey, *N. punctata* Edgew, *N. stellata* Willd, *N. stellata* Willd. var.albiflora F. Henkel et al, *N. stellata* Willd. var. cyanea (Roxb.) Hook. f. & Thomson, *N. stellata* Willd. var. parviflora Hook. f. & Thomson, *N. Stellata* Willd. var. versicolor (Sims) Hook. f. & Thomson, *N. versicolor* Sims .Diğer dillerdeki karşılıkları: *nilotpala* (Skr.), *u tpa la snon po* (Tib.), *blue lotus* (İng.)

Özellikleri: *N. nouchali* genellikle gündüzleri, kenarları kırmızımsı mor renk mavi güzel bir çiçek açan bir lotus türüdür. Yuvarlak yapraklarının üst yüzleri yeşil, altları ise koyu yeşil olup 20-23 cm. çapındadır.

Kullanımı: *Heilkunde II*'de ishal durdurucu terkipler içerisinde yer almaktadır. Geleneksel Hint tıbbında da benzer amaçla kullanımları mevcuttur.

4.10.59. öyürken

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Küstüm otu**. Bilimsel adı: *Mimosa pudica* L. Diğer dillerdeki karşılıkları: *samanga*, *lajjalu* (Skr.), *samam ga* (Tib.), *touch me not*, *sensitive-plant* (İng.)

Özellikleri: Günümüzde evlerde saksılarda yetiştirilen otsu bir salon süs bitkidir. Yazın pembe renkli, başcık şeklinde çiçek açar. Çift katlı, tüysü yapraklarının bir temas halinde. geçici bir süre kapanması nedeni ile Küstüm otu adı verilmiştir. Kumlu, geçirgen topraklarda iyi gelişme gösterir. Minimum sıcaklık isteği 15-16°'dir. Uygur metinlerinde ishali durdurmak için kullanılmıştır. Yapılan bir bilimsel araştırmada *Mimosa pudica* kökünün yara iyileştirici etkinliği olduğu bildirilmiştir⁶¹.

4.10.60. piriangu

Bilimsel adı: *Aglaia elaeagnoidea* (A. Juss.) Benth. Eş anlamlılar: *Aglaia roxburghiana* (Wight & Arn.) Miq.ⁱ, *Nemodra elaeagnoidea* A. Juss. (basionym) Diğer dillerdeki karşılıkları: *priyangu* (Skr.), *priyangu* (İng.)

Özellikleri: Yarı güneşli ortamları sever. *Priyangu* Hindistan'ın Batı Ghats bölgesindeki yoğun ve nemli ormanlarında bulunan, grimsi kahverengi bir kabuğu olan, yaprak dökmeyen bir ağaç türüdür. 10 m yüksekliğinde olup, yaprakları 10-20 cm uzunluğunda, karşılıklı yerleşimlidir. Eylül-Aralık arasında açan yuvarlakça sarı çiçekleri vardır.

Kullanımı: Eski Türkçe tıp metinlerinde yara iyileşmesinde ve kan kusmaya karşı ilaç olarak önerilmiştir. İçerdiği *butyrolactone* adlı maddenin bazı mantar türlerine karşı etkili olduğu bildirilmiştir⁶².

4.10.61. pitpidi

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Darifülfül**ⁱⁱ. Bilimsel adı: *Piper longum* L. Eş anlamlılar: *Chavica roxburghii* Miq., *Piper jaborandii* Vell. Diğer dillerdeki karşılıkları: *pippali* (Skr.), *long pepper* (İng.), *langer pfeffer* (Alm.)

ⁱ Arat, karşılığını Dutt'a atfen, *Aglaia roxburghiana* (Wight & Arn.) Miq. olarak vermiştir.

ⁱⁱ Uzun biber olarak da bilinmektedir.

Piperaceae familyasından çiçekli bir sarmaşık olup, genellikle kuru haliyle baharat olarak kullanılan meyvesi için yetiştirilen bir bitkidir. Özellikleri kara biber benzeyen, ancak tadı daha acı olan yeşil, siyah ve beyaz biberler elde edilen bitki çok erken dönemlerde Batı'ya ulaşmış ve Hipokrat döneminde bile ilaç olarak kullanılmıştır. Batı dillerinde ve Türkçedeki biber sözcüğü, darüfülfulün Sanskritçe karşılığı olan *pippali*'den türemiştir.

Kullanımı: Uygur metinlerinde adı en sık geçen droglardan biridir. Halk tıbbında öksürük kesici olarak kullanılmıştır. Geçmeyen ateşe, *yel*'den oluşan ishale, nefes darlığına, kusmaya, gece körlüğüne iyi geldiği yazılıdır.

4.10.62. ptmakiqr

Lotus çiçeğinin erkek organının sapçığı. Bilimsel adı: *Nelumbo nucifera* Gaertn. Eş anlamlılar: *Nelumbium luteum* Willd., *N. lutea* (Willd.) Pers., *N. nucifera* Gaertn. subsp. *lutea* (Willd.) Borsch & Barthlott, *N. nucifera* Gaertn. var. *lutea* Kuntze, *N. pentapetala* (Walter) Fernald, nom. inval., *N. pentapetala* (Walter) Willd., *Nymphaea pentapetala* Walter Diğer dillerdeki karşılıkları *ambuja-kesara* (Skr.) *padmahi bre ba*, *ptma kiqr* (Tib.). filament of lotus (İng.) (Bail.)

Kullanımı: Eski metinlerde ishal kesici reçetelerde yer almaktadır.

4.10.63. ptr

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Hünnap**. bk. → **çubağan** (Zieme lit)

4.10.64. saba qadızi (saba qayızı)

Holarrhena antidysenterica kabuğu. (*H. antidysenterica* sonradan *H. pubescens* Wall. ex G. Don. olarak düzeltilmiştir.) *H. pubescens*'in eş anlamlıları: *Chonemorpha antidysenterica* (Roxb. ex Fleming) G. Don, *Echites antidysenterica* Roxb. ex Flem., *E. antidysentericus* Roth, nom. illeg., *E. pubescens* Buch.-Ham., *H. antidysenterica* (L.) Wall. ex A. DC., *H. antidysenterica* (Roxb. ex Fleming) Wall. ex A. DC., *H. febrifuga* Klotzsch, *Nerium antidysentericum* L., *Wrightia antidysenterica* R. Br., *W. zeylanica* R. Br. Diğer dillerde: *kutaja* (Skr.) *dun-mo-yuns* (Tib.) (Dash) *conessi*, *tellicherry-bark* (İng.)

Özellikleri: yaprak döken, pul pul sert kahverengi kabuğu olan, yaprakları karşılıklı yerleşim gösteren, oval, beyaz çiçekli bir bitkidir. Yuvarlak kesecik

şeklindeki meyveleri içinde uçlarında ipeksi lifler bulunan çekirdekleri mevcuttur. Geleneksel Hint tıbbında kabuğu, çekirdekleri ve meyveleri, ishale, kanlı dışkılamamaya basura ve çeşitli deri lezyonları karşı ilaç olarak kullanılmaktadır. *Holarrhena antidysenterica* kabuğu Uygurca metinlerde de kanlı ishal tedavisi için önerilen bir çok reçetede yer almaktadır.

4.10.65. sadun

Günümüz Türkçesinde karşılığı **sarımsaktır**. Metinler içinde *sadun sakalı* (sarımsak kökü); *sadun suvı* (sarımsak suyu) olarak da geçmektedir. Bilimsel adı: *Allium sativum* L. Eş anlamlıları: *A. pekinense* Prokhanov. Diğer dillerde: *lašuna* (Skr.), *sgog skya* (Tib.) *garlic* (İng.)

Özellikleri: Anavatanı Asya olan çok yıllık bir bitkidir. Dikine yükselen, çatallaşmayan ve yarıya kadarı yapraklı olan gövdesi 30-80 cm boyuna ulaşır. Gövdesinin alt ucunda bir küre şeklindeki topaça, 10-25 adet, takriben 3-8 cm çapında ve birbirinden ince kabuklarla ayrılan, diş adı verilen parçalar bulunur. Ayrıca saçak şeklinde yan kökleri vardır. Uygur metinlerinde ezilerek *makivia?* hastalığında, ayrıca kökü burun içinde et çıkması ve burun kanaması durumlarında, diğer bazı droglarla birlikte kullanılmaktadır.

4.10.66. sakabir

sakabir, sngabir, şngabir. srngavera 'Ingwer'(Arat) Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Zencefil** (bk. → *bişik singir*)

4.10.67. sarıg arırı

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Sarı halile**. Bilimsel adı: *Terminalia citrina* (Gaertn) Roxb. ex Fleming Eş anlamlıları: *Combretum arboreum* Miq., *Embryogonia arborea* Teijsm. & Binn. ex Miq., *Myrobalanus citrina* Gaertn., *T. curtisii* Ridi., *T. multiflora* Merr., *T. teysmannii* K.&V. *abhayā, pathyā, pra-mathā* (Skr.). Diğer dillerdeki karşılıkları: *abhayā, pathya, pra-mathā* (Skr.), *Yellow myrobalan* (İng.).

Özellikleri: 20-30 m. yüksekliğinde bir ağaçtır. 2-6 cm genişliğinde, eliptik 3-14 cm uzunluğunda eliptik, dar eliptik veya dikdörtgen yaprakları vardır. Meyveleri erik biçiminde, 3-5 cm uzunlukta, sert çekirdekli, sert ve kokusuz tanelerdir, ham iken yeşilimsi olgunlaşınca mor renklidir. Ham meyveleri kurutularak, müşhil, ateş düşürücü

olarak ve anormal adet kanamaları, doğum sonrası kan zehirlenmesi gibi durumlarda kullanılmaktadır. Yüksek oranda tanen (% 20-40) ve müshil etkisi olan bir bileşik taşımaktadır. Bu nedenle alınan miktara bağlı olarak müshil veya kabız edici etki gösterir. Kabız edici etki için günde 2-4 gr toz veya hap-halinde alınmalıdır. Haricen yara iyi edici olarak %20 halile tozu taşıyan, merhemler kullanılmaktadır. Uygur metinlerinde yaraların tedavisinde önerilmiştir.

4.10.68. sarıg erük

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Kayısı** (zerdali = ham kayısı) *Prunus armeniaca* L. Eş anlamlıları: *Armeniaca communis* Bess., *Armeniaca vulgaris* Lam., *Amygdalus armeniaca* (L.) Dumort., *Prunus armeniaca* L. var. *vulgaris* Zabel. Diğer dillerde: *Apricot*, *Apricot tree* (İng.), *Aprikose* (Alm.)

Eski metinlerde, zerdali çekirdeğinin dövülüp ve üzüm sirkesi ile ağızda tutulması ile diş ağrısının geçeceği belirtilmektedir.

4.10.69. sarıg munga

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **maş fasulyesi**⁶³. Bilimsel adı: *Vigna radiata* (L.) R. Wilczek var. *radiata* Eş anlamlılar: *Azuki* *radiata* (L.) Ohwi, *Phaseolus aureus* Roxb., *P. mungo* auct., *P. radiatus* L., *P. radiatus* L. var. *aurea* Roxb., *P. radiatus* L. var. *typica* Matsum., *P. radiatus* L. var. *typicus* Prain, *Vigna aureus* (Roxb.) Hepper., *Vigna aureus* Piper. Diğer dillerdeki karşılıkları: *mudga* (Skr.) *mu dga* (Tib.) *golden gram* (İng.)

Özellikleri: Dik veya yarı dik çalı biçiminde (yüksekliği 30-75 cm) bir bitki olup, boğumlu gövdesinde tüylü ve yeşil renkli bileşik yaprakları ve yaprakların koltuğundan salkımlar hâlinde çıkan kelebeksi çiçekleri vardır. Meyveleri ortalama 6 cm. uzunluğunda bir kabuk içerisinde dizilidir.

Kullanımı: *Heilkunde I*'de sarı maş fasulyesi göz yaşarması, memede şişme ve ağrıya şikayetlerine karşı ilaç olarak önerilir. Geleneksel Hint tıbbında da *mudga* adıyla memedeki şişliklerin indirilmesi ve süt sekresyonunun düzenlenmesi amacıyla kullanılmaktadır³⁵.

4.10.70. sdavari

Asparagus racemosus Willd.. Eş anlamlıları: *A. rigidulus* Nakai (), *A. schoberioides* Kunth, *A. volubilis* Buch.-Ham., *Protasparagus racemosus* Willd. Oberm. Diğer dillerde: şatavari (Skr.) ne'u sin (Tib.), *Satavar* (İng.)

Özellikleri: Hindistan ve Himalayalar boyunca sık görülen 1-2 metre yüksekliğinde bir sarmaşık bir bitkidir. Tercihan 1.300 - 1.400 da.metre civarındaki yüksekliklerde, dağ eteklerindeki ovaların çakıllı, kayalık topraklarında kök salar. İğne yapraklı çamlara benzer parlak yeşil yaprakları vardır. Temmuz aylarında kısa dikensi sapları olan beyaz çiçekler açar. Eylül aylarında çilek benzeri siyahımsı mor, yuvarlak meyveler verir. 1 m boyuna ulaşan yüzlerce yumrulu kokü vardır. Geleneksel Hint tıbbında kökleri ağrı kesici, afrodizyak ve süt arttırıcı olarak kullanılır. Eski Uygur metinlerinde kanlı ishal tedavisi için kullanılmıştır.

4.10.71. sınçan (sırıcağan, sırcan)

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Teke diken**, *Lycium barbarum*, syn. *L. Halimifolium*. Goji Wolfberry (İng.) G:Bocksborn (Alm.)ⁱ

Özellikleri: *Solanaceae* ailesinden toksik bitki. Meyvelerinin yenmesi sonucu Yaban yasemini gibi zehirlenme belirtilerine (sindirim bozuklukları, midriyazis, baş dönmesi, deliryum, halüsinasyonlar ve konvülsiyonlar) yol açar. Halk arasında pürülan oftalmilere karşı bu bitkinin özü kullanılmıştır⁶⁴. Eski metinlerde, şarap içme nedeniyle artmış olan *yel* hastalığı, kalp rahatsızlıkları ve nefes darlığı, uzun süren ateş ve yara tedavilerinde kullanılan reçeteler içinde yer almaktadır.

4.10.72. sırğunç

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Fesleğen**. Bilimsel adı: *Ocimum basilicum* L. Eş anlamlıları: *O. americanum* Jacq., *O. barrelieri* Roth, *O. basilicum* L. var. *glabratum* Benth., *O. basilicum* L. var. *majus* Benth., *O. bullatum* Lam., *O. thyriflorum* L., *Plectranthus barrelieri*(Roth) Spreng. Diğer dillerde: *Basil*, *Common basil*, *Garden basil*, *Roman basil*, *Sweet basil*.(İng.)

ⁱ Arat *sırcan* karşılığında *L. europeum* karşılığını kullanmıştır. Ancak *L. Europeum* Avrupa'ya özgü bir tür olduğundan çalışmamızda karşılık olarak aynı cinsin Orta Asya'da rastlanabilecek olan türü tercih edilmiştir.

Özellikleri: Fesleğen *Lamiaceae* familyasından tek yıllık otsu bitki olup, 20 ile 60 cm arasında değişen boydadır. Sıcak ve kuru ortamları seven fesleğen genellikle ılıman bölgelerde yetişir. 1-5 cm arasında uzunlukta ve 1-3 cm arasında genişlikte, açık yeşilden koyu yeşile kadar değişen renklerde yumuşak yaprakları vardırⁱ.

4.10.73. sinsim

→bk. Susam

4.10.74. sirke (bor sirkesi)

→bk. üzüm sirkesi

4.10.75. soğan

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Soğan** *Alliaceae* familyasındaki *Alium* cinsine dahil tüm bitkilerin genel adıdır. Özellikle *Allium cepa* L., en yaygın olarak bilinen türüdür. Diğer dillerde: *palandu* (Skr.) *bo lan da* (Tib.), *onion* (İng.).

Özellikleri: İki yıllık bir bitki olup, dikine yükselen gövdesi 40-120 cm boyuna ulaşır. Gövdesinin iki yanında mavimsi yeşil içi boş uzun yapraklar ve tepesinde topuz gibi bir çiçek demeti bulunur. Soğan olarak bilinen kökleri küre veya yumurta şeklinde olup, sarımsı esmer veya kırmızımsı sarı renkte bir dış kabuğu vardır. Anavatanı Afganistan'ın Türkistan bölgesi ve Horasan olup dünyanın diğer bölgelerine buradan yayılmıştır. Antibiyotik, kan dolaşımını düzenleyici, safra artırıcı, kan şekerini düşürücü, idrar söktürücü, kramp önleyici, göğüs yumuşatıcı, balgam söktürücü, teskin edici ve kan yapıcı özelliklere sahiptir. Uygurca metinlerde idrarından kan gelen kişiye, bal ile pişmiş soğan önerilmektedir. Ayrıca burun içinde et çıkması ve burun kanaması durumlarında, diğer bazı droglarla birlikte soğan kökü kullanılmaktadır.

4.10.76. srig puğa

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Ferfelek**, halk arasında ferfiye, fufal adı ile de bilinir. ⁴³ Bilimsel adı: *Areca catechu* L. (Arat) Eş anlamlıları: *A. faufel* Gaertn., *A. hortensis* Lour. Diğer dillerde: *kramuka* (Skr.), *kra ma ka* (Tib.), *Areca nut palm* (İng.).

ⁱ Ch/U 6532 işaretli metinde sayılan ilaçlar arasında adı geçmektedir, ancak cümle eksik olduğundan, ne amaçla kullanıldığı belli değildir.

Özellikleri: Dik olarak büyüyen, 20 m boyunda, gövdesi 10-15cm çapında orta boylu zarif bir palmye türüdür. Çok sayıda uzantıları olan yaprakları 1,5-2 metre uzunluğuna ulaşır. Meyveleri 5-10 cm. boyutlarında olup kırmızı-turuncu renklidir. Kurutulmuş meyveleri sakız gibi çiğnenir, Toz halinde barsak parazitlerine, ishale, idrar rahatsızlıklarına karşı, dışarıdan tatbik ile cilt lezyonlarına ve yaralara karşı ilaç olarak kullanılmaktadır. *Heilkunde II*'de kanlı ishale karşı önerilen bir ilaç içinde adı geçmektedir.

4.10.77. şuğar kâmiş

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Şeker kâmiş**. *Saccharum officinarum* L. Eş anlamlıları: *Saccharum chinense* Roxb., *Saccharatum hybridum* hort., *S. officinale* Salisb., *Saccharatum violaceum* Tussac Diğer dillerde: *ikshava* (Skr.), *sugar cane* (İng.)

Özellikleri: *Poaceae* familyasından şeker elde edilen bir bitkidir. Sıcak bölgelerde yetişir. Şekerden zengin, eklemli, fibröz kalın sapı 2-6 m. yüksekliğe kadar büyüme gösterir. Reçetelerde tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılırsa kulak ağrısının geçeceği ifade edilmektedir.

4.10.78. suksumur (süksümir)

bk. → *kakula*

4.10.79. şbara lotr (şbara lotur)

bk lotur

4.10.80. şünük (şnük,snük, şenek) uruğı

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Zerdeçal**ⁱ (Bailey¹⁵) Bilimsel adı *Curcuma longa* L. Eş anlamlısı: *C. domestica* Diğer dillerde: *haridra* (Skr.) *ha ri ra dro* (Tib.), *Turmeric*, *Indian saffron* (İng.)

Özellikleri: *Zingiberaceae* familyasından sarı çiçekli, büyük yapraklı, çok yıllık otsu bir bitki cinsidir. Anavatanı Güney Asyadır. Hint safranı, zerdeçöp , safran kökü, sarıboya, zerdeçav olarak da bilinir. Koyu yeşil renkteki yaprakları 50-80 cm

ⁱ Arat Divanül Lugatit Türk'teki "çünük" sözcüğüne dayanarak "çınar" olarak çevirmiştir. Ancak Bailey Sanskritçe kaynaklardan doğru kaşılığını "zerdeçal" olarak saptamıştır.

uzunluğunda 20-40 cm eninde, oval şekilde, kenarları dalgalı olup, ortada ana damar ve ondan paralel olarak uzanan yan damarlardan oluşur. İki bölümden oluşan yaprak sapları 1 m uzunluğuna ulaşabilir. Kökleri ana ve yan köklerden oluşur. Ana kök yumru şeklindedir. Yer elmasına benzeyen yan kökleri parmak kalınlığında olup, dışları kahverengimsi içleri sarı veya kırmızımsı sarı renktedir.

Acımsı bir tadı vardır. Boyar madde ve baharat olarak kullanılır. Midevi gaz giderici ve safra arttırıcı etkileri vardır (Bytpted) Antiseptik ve antiinflamatuvar etkileri olduğuna dair ümit verici araştırma sonuçları elde edilmiştir⁶⁵. İncelediğimiz metinlerde kanlı ishale karşı reçetelerde yer almaktadır.

4.10.81. tagar

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Hint kedi otu**ⁱ. Bilimsel adı: *Valeriana wallichii* Dc *Valeriana jatamansi* Jones Eş anlamlıları: *Nardostachys jatamansi* (Jones) DC. , *Patrinia jatamansi* (Jones) D. Don, *Valeriana wallichii* DC. Diğer dillerde: *tagara* (Skr.), *Indian valerian* (İng.), *Indischer Baldrian* (Alm.)ⁱⁱ.

Özellikleri: Bitki kök 5 cm uzunluğunda ve çapları enine sırtlar ve yatak çok sayıda, belirgin, yuvarlak tüberküller ile işaretlenmiş olan 6-12 cm hakkında kısa, düzensiz parçalar halinde, bazıları altında yüzey üzerinde kalın rootlets bağlandıklarını ortaya çıkar. Üst yüzeyi yaprak kalıntıları taşımaktadır. Köksap sert ve dayanıklı iç, o yeşilimsi rengi kahverengi. Koku güçlü valerianaceous olduğunu

4.10.82. tivadar (divadar, devadar)

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Himalaya sediri**. Bilimsel adı *Cedrus deodara* (Roxb. Ex D. Don) G. Don. Eş anlamlıları: *C. deodora* f. *Aurea* (J. Nelson) Rehder, *C. indica* Chambray, *C. libani* A. Rich. subsp. *deodara* (Roxburgh) P. D. Sell, *Cedrus libani* A. Rich. var. *deodara* (Roxburgh) J. D. Hooker, *Pinus deodara* Roxb. Ex

ⁱ Sesteşi olan *Cardaria draba* L. ile karıştırılmamalıdır. Aynı cinsten olan ve Türkçe’de **kedi otu** olarak bilinen *Valeriana officinalis* L’den de **tür** olarak ayrılır.

ⁱⁱ Ch/U 6532 işaretli metinde sayılan ilaçlar arasında adı geçmektedir, ancak cümle eksik olduğundan, ne amaçla kullanıldığı belli değildir.

D. Don. Diğer dillerde: *deva daru* (Skr.) *han şın* (Tib.) *Deodar cedar*, *Deodar*, *Himalayan cedar* (İng.)

Özellikleri: 30- 40 m boy ve 3.5-4 m çapına ulaşan himalaya sedirinin doğal yetiştirme alanı Batı Himalaya'lardır. Sedir türleri arasında en hızlı gelişim gösteren tür olan himalaya sediri piramidal bir gövdeye sahip olup, dalları yatay olarak çıkar. Yeni sürgünler ve tepe kısmı sarkık bir yapıya sahiptir. Diğer sedir türlerinden farklı olarak aşağıya doğru sarkarak büyüyen 3-5 cm uzunluğundaki yaprakları açık mavi veya gri - yeşil renklidir. Kozalakları 6-10 cm uzunluğundadır. Gövde odunu aromatik olup tütsü yapmak için kullanılır. Odunundan elde edilen yağının (sedir yağı) böcek önleyici antifungal özellikleri vardır. Kabuğu ve kökleri Avurvedik tıpta antispazmodik, idrar söktürücü, terletici ve sindirim düzenleyici olarak sedef hastalığı, egzama gibi cilt bozuklukları ve öksürük, sindirim bozukluğu gibi hastalıkların tedavisinde kullanılır. İncelediğimiz metinlerde şişlik, tümör, kusma ve çeşitli yel kaynaklı hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır.

4.10.83. tobulğak

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Topalak** (Karatopalak). Bilimsel adı: *Cyperus rotundus* L. Eş anlamlıları: *C. olivaris* Targioni-Tozzetti, *C. tuberosus* Roxn., *Pycneus rotundus* (L.) Hayek Diğer dillerde: *Brown nut sedge*, *Coco-grass*, *Nut sedge*, *Nut-grass*, *Purple nut sedge*, *musta* (Skr.) *Red nut sedge* (İng.).

Özellikleri: 10-50 cm yükseklikte, gövdesi üç köşeli, çok yıllık otsu bir bitki olup, köklerindeki 10-15 mm uzunluğundaki zeytin tanesine benzer koyu renkli, yumrular nedeniyle karatopalak olarak da bilinmektedir.

Toz halindeyken sakız benzeri bir koku çıkaran kökleri idrar arttırıcı, midevi, adet söktürücü, terletici, kuvvet verici, gaz söktürücü etkileri nedeniyle şifa amaçlı kullanılır, haricen sürüldüğünde yara iyileşmesini hızlandırır⁶⁶. Uygur metinleri içerisinde *yel*'den kaynaklanan hastalıklar için kullanıldığı belirtilmektedir.

4.10.84. toğlım (turalım)

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Deve diken**i, **bk.** → **issiz** (Bail.)

4.10.85. toğrağ toğrağusu

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Kavak reçinesi**. Metinler içerisinde: Attan veya duvardan düşme veya kamçı darbeleriyle meydana gelen yaralanmalara ve kanamalara karşı ilaç olarak önerilmiştir.

4.10.86. trika tuk

trikatu (Skr.) ‘üç acılar’ (= zencefil, kara biber, ve darifülfül) (Dutt³⁶ s.253).

4.10.87. tripal

Hint tıbbında üç *myrobalan*’ın birlikte kullanımına verilen isim. *amalaki* (*Embllica officinalis*), *bibhilaki* (*Terminalia belerica*), *haritaki* (*Terminalia chebula*). Diğer dillerde karşılığı : *triphala* (Skr.) *bras bu gsum* (Tib.), *three myrobalans* (İng.)

4.10.88. turma

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **turp**. Bilimsel adı *Raphanus sativus* L. Diğer dillerde: *mulaka* (Skr.) *la phug* (Tib.) *radish* (İng.). *Rettich* (Alm.)

Özellikleri : Turp beyaz ya da mor çiçekler açan kazık köklü bir bitkidir. Bitki olgulaştıkça kökün üst bölümü yumru biçimini alarak tepesinden yapraklar çıkar. Yapraklar kaba, tüylü ve kenarları tırtıklıdır. Köklerinin biçim boyut ve renklerine göre değişik adlarla anılır. Dış kabukları farklı renklerde olsa da tümü beyaz etlidir. Eski reçetelerde kulak ağrısına karşı ilaç olarak kullanılmıştır.

4.10.89. tuturğan (tudurğan) suvı

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Pirinç suyu**. Eski metinlerde, kan kusmaya, kanlı ishale karşı hazırlanan reçetelerdeki ilaçların, pirinç suyu ile birlikte içirildiği anlatılmaktadır.

4.10.90. tülüg erük

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Şeftali**, *Rosaceae* familyasından bir yaz meyvesi. Bilimsel adı: *Prunus persica* L. Batsch Eş anlamlıları: *P. persica* L. Batsch var. *vulgaris* Maxim., *Persica vulgaris* Mill., *Amygdalus persica* L., *P. persica* L. Batsch var. *persica*. Diğer dillerde: *Peach* (İng.) *Pfirsich* (Skr.)

Özellikleri: Ilıman iklim bitkisidir. Ortalama ömrü 30 yıldır. Ağaç boyu genellikle 2 ve 2,5 metre olup yaz mevsiminde meyve verirler. Dona karşı dayanıksızdır.

Şeftalinin içinin geniş kullanım alanının dışında çekirdeği de yakıt olarak kullanılabilir. Çok sayıda olan ve ağacı örten yaprakları, sapında 2-5 adet balozu bezi bulunan kenarları dişli, yeşil renkli ve ok ucu biçimlidir. İlbaharda erkenden ve yaprağından önce açan pembe renkli çiçekleri yabani güle benzer. Türkiye'de en çok Bursa ve Akdeniz bölgelerinde tarımı yapılır. Meyvesi taze tüketildiği gibi suyu çıkarılarak meyve suyu yapılır. Bu meyvenin ekonomik değeri yüksek olup çok tüketilmektedir.

4.10.91. uskun

bk. → sadun

4.10.92. uşır

Bilimsel adı: *Chrysopogon zizanioides* (L.) Roberty, Eş anlamlısı: *Andropogon muricatus* Retz., *Vetiveria zizanioides* (L.) Nash, *Anatherum zizanioides* (L.) Hitchc. & Chase, *Andropogon muricatus* Retz. (Arat), *Andropogon odoratus* Steud., *Andropogon squarrosus* auct., *Andropogon zizanioides* (L.) Urb., *Phalaris zizanioides* L.. Diğer dillerde: *ushira*, *reshira*, *sugandhimula* (Skr.), *Vetiver*, *Khas-Khas*, *Khus-Khus* (İng.)

Özellikleri : Saz görünümlü bu bitkinin boyu uygun şartlarda 2 m'ye ulaşabilir. Saçak şeklinde yumak oluşturan kökleri uygun koşullarda 3 m derinliğe kadar inebilir. Kesici kenarları olan yaprakları ortalama 75 cm uzunluğunda, 8 mm genişliğinde, ince uzun görünümlü ve tüysüzdür. Erguvani-bordo renkli çiçekleri, çiçek sapının ucunda salkım şeklinde toplanmıştır. Rizomlarından elde edilen eterik yağ, cilt altı yağı dokusu harab olmuş, yaşlı, mat, kuru ve hassas ciltler için hazırlanan kremlerde kullanılır. Uygur metinlerinde kismaya, şişliklere, hazırlanan ilaçlar içerisinde yer almaktadır.

4.10.93. vada

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Hint inciri (Frenk inciri, dikenli incir** ya da halk ağzında **kaynanadili** adları da kullanılır). Bilimsel adı: *Opuntia ficus-indica* (L.) Mill. Eş anlamlıları: *Cactus decumanus* Willd., *Cactus ficus-indica* L., *Cactus opuntia* L., *O. cordobensis* Speg. , *O. decumana* (Willd.) Haw., *O. ficus-barbarica* A. Berger, *O. ficus-indica* (L.) Mill. var. *gymnocarpa* (F. A. C. Weber) Speg. , *O. gymnocarpa* F. A. C. Weber, *O. maxima* Mill., *O. paraguayensis* K. Schum., *O. tuna-blanca* Speg., *O.*

vulgaris Mill., *Platyopuntia cordobensis* (Speg.) F.Ritter, *Platyopuntia ficus-indica* (Mill.) F. Ritter L. Diğer dillerde: *Indian fig* (İng.)

Özellikleri: Hint inciri (*Opuntia ficus-indica*), *Cactaceae* familyasında sınıflanan *Opuntia* cinsinin tipik türüdür. 5-10 cm uzunluğunda, kırmızı, sarı, turuncu renklerde, üzerinde çok sayıda diken bulunan kabuğu olan, tatlı ve sulu, yenilebilir etli meyveleri vardır. Eski metinlerde kusmaya, ishale iyi geldiği belirtilmektedir.

4.10.94. vazak

Bilimsel adı: *Justicia adhatoda* L. Eş anlamlıları: *Adhatoda adhatoda* L. Huth, *A. pubescens* Moench., *A. vasica* Nees, *A. zeylanica* Medik., *Dianthera latifolia* Salisb., *Gendarussa adhatoda* Steud., *Justicia adhathoda* L. Diğer dillerde: *Malabar nut* (İng.) *vasaka* (Skr.)

Himalayalara yakın bölgelerde yetişen bir çalı türü olup, 10-15 cm uzunluğunda ve yaklaşık 4 cm genişliğinde, karşılıklı yerleşim gösteren yaprakları vardır. Kurutulmuş yaprakları, Ayurvedik tıp geleneğinde akciğer fonksiyonları destekleyici, bağışıklık sistemini-artırıcı özellikleri nedeniyle, bronşit, boğmaca, bronşiyal astım gibi hastalıkların tedavisinde kullanılır.

4.10.95. virang (vrang)

bk. → uşır

4.10.96. vsada

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Nanahan.** (bk-> ardun)

4.10.97. yarp yarması

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Arpa kırması.** Metinlerde yeri: *Siding* (?) hastalığının tedavisinde deve eti ile pişirilip verilmektedir.

4.10.98. yigde

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **hünnap bk.** → **çubağan/sakızı talkanı**

4.10.99. yipkin kua

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Menekşe**, *Violaceae* familyasına bağlı *Viola* cinsini oluşturan çoğunlukla saksılarda yetiştirilen bitki türlerinin ortak adı. Metinlerde kusmalara karşı hazırlanan ilaçlar arasında yer verilmiştir.

4.10.100. yoruna (yorna, yorona) tbi

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Yonca** (şark yoncası, kaba yonca) **kökü**. Bitkinin bilimsel adı: *Medicago sativa* L. Diğer dillerde *Alfalfa* (İng., Alm.)

zellikleri: *Fabaceae* familyasından çok yıllık otsu bir bitkidir. 80 cm'e varan boyu, derin bir kök sistemi vardır. Anavatanı Ortadoğu olup, uygun koşullarda 8-10 metre derine kadar gidebilen kökleri nedeniyle kuraklığa dayanıklıdır.

Bağışıklığı güçlendirici etkisi vardır. Yonca kökü Çin tıbbında, idrar akışını iyileştirmek, ateş düşürmek, böbrek taşları, gece körlüğü ve sarılık tedavisi için kullanılır. Son yıllarda yapılan bilimsel araştırmalarda yonca tohumlarının kan yağlarını düşürücü etkisi olduğu belirlenmiřtir⁶⁷.

4.10.101. yürüng ından

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Beyaz sandal ağacı**. Bilimsel adı: *Santalum album* L. Diğer dillerdeki karşılıkları: *şveta candana* (Skr.), *tsa nda na dkar po* (Tib.), (white) *sandalwood* (İng.)

zellikleri: Uzun ömürlü ve yaprak dökmeyen bu ağacın yüksekliği 4m. ile 9 m. arasındadır. Kırmızımsı veya kahverengi kabuğu giderek siyah olabilir Gövde odunu beyaz, soluk yeşil arası bir renktedir. Karşılıklı yerleşim gösteren, ince ve biçimli yaprakları vardır. Düzgün yüzeyi parlak yeşil, sarımsı bir renktedir.

Kullanımı: Orhun yazıtlarında cenaze törenlerinde tütsü olarak kullanıldığı belirtilmektedir⁴. Eski Uygur metinlerinde bazı droglarla birlikte kullanılması durumunda, baş ağrısına iyi geldiği anlatılır. Odunundan elde edilen yağın içerdiği beta-santanol nedeniyle antimikrobal etkisi olduğu bildirilmektedir. Bu yağ analjezik, üriner antiseptik olarak kullanılmaktadır.

4.10.102. yürüng kabaķ eeki

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **beyaz kabaķ çiçeği** bk. → **kabaķ**

4.10.103. yürüng mır

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **beyaz biber** bk. → **mır**

4.10.104. yürüng üzüm yıltızı

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **beyaz üzüm (asma) kökü** bk **zm**

4.10.105. yürüng yiksek

Bilimsel adı: *Aconitum heterophyllum* Wall. ex Royle (Bail.) *ativişa* (Skr.) boŋ ŋa dkar po (Tib.) *Asian monkshood*, *Atis root*. (İng.), *atees* (Hint)

Özellikleri: Himalayalarda yetişen dik uzanımlı otsu bitkidir. Uzun birsapı, genellikle mavi veya mor çiçekleri vardır. Meyve folikülü 16-18 mm uzunluğundadır, siyahımsı kahverengi tohumları vardır. Kökleri, silindirik-dikdörtgen veya konik biçimde, 2,5 cm kadar uzunluğunda ve 0,5-1,5 cm kalınlığında, beyazımsı veya gri yumruludur. Kesit yüzeyi bembeyaz olup, içinde kesintili halka görünümü veren 2-6 siyahımsı damar görülür. Çok kolay kırılır tadı çok acıdır.

Kökleri daha çok çocuklarda olmak üzere, dizanteride, ishal, mide rahatsızlıkları, ateş, kusma, tenya, basur gibi hastalıklarda ve genel halsizlik durumunda ilaç olarak tavsiye edilir.

4.10.106. zira

bk. →şünük

4.10.107. zum

Bilimsel adı: *Ocimum gratissimum* L.⁶⁸ Eş anlamlıları: *Geniosporum discolor* Baker, *O. dalabaense* A. Chev., *O. gratissimum* L. subsp. *iringense* A.J. Paton, *O. superbum* Busc. & Muschl., *O. trichodon* Baker ex Gürke. Diğer dillerde: *arjaka* (Skr.), *shrubby basil* (İng.)

Heilkunde II'de, şarapta nedeniyle rahatsızlanan kişilere önerilen bir terkinin içinde adı geçmektedir. Geleneksel Hint tıbbında, bronşit tedavisi, bronşiyal astım, sıtma, ishal, dizanteri, cilt hastalıkları, artrit, ağrılı göz hastalıkları, kronik ateş, böcek ısırığı gibi durumlarda tavsiye edilmektedir⁶⁹.

4.11. Hayvansal droglar

4.11.1. mün

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Et suyu**. Etlerin kaynatılması sırasında elde edilen su, günümüzde dahi çorba olarak ve yemek yapımında kullanımının yanı sıra hastalara şifa vereceği düşünülen bir gıda olarak bilinmektedir (tavuk suyuna çorba). Metinlerde sık sık adı geçen et suyu dönemin ilaç yapımının ana maddelerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, çeviri olduğu belirlenmiş olan

metinlerin hiç birinde yer almaması, et suyunun Orta Asya Türk toplumlarına özgü şifalı bir ilaç olduğunu göstermektedir.

4.11.2. mır, panıt, panıt suvı

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Bal** (panıt suvı: bal suyu). Her iki sözcük de Arat tarafından bal olarak çevrilmiştir. Sanskritçiden çeviri olduğu bilinen bir metinde *mır panıt* olarak birlikte kullanılmış, çeviri olmayan metinlerde ise daha ziyade *mır* sözcüğü kullanılmıştır. Panıt sözlüğü Toharca'dan geçmiş olup⁷⁰, Uygur Türkçesinde esasen *mır* kullanıldığı söylenebilir.

Hint tıbbında, balı yapan arının cinsine göre sekiz çeşit bal tarif edilmiştir. Metinlerde bal, soğan, öküz ödü, pişmiş soğan gibi çeşitli maddelerle ile karıştırılarak ilaç elde edilmesi sırasında kullanıldığı ve ishali durdurduğu anlatılmaktadır. Türk halk tıbbında da mikrop üremesini engelleyici, yaraları iyileştirici ve bitkisel ilaçları tadlandırıcı olarak kullanılmaktadır⁴⁵.

4.11.3. süt.

Tarihin en eski dönemlerinden bu yana sağlıklı yaşam için vazgeçilmez bir gıda olarak bilinen süt, geleneksel tıp uygulamalarında da şifa verici olarak kullanılmıştır. İncelediğimiz metinlerde süt, “kırlangıç yuvasının toprağı” ile karıştırılıp kasık ağrısına karşı, ayrıca *yörgey* çiçeği ve tereyağ ile birlikte anne sütünü arttırmak için kullanılmıştır. Bunun yanı sıra çeşitli hayvanların sütleri değişik özellikleri ile bazı ilaçların tariflerinde sık olarak yer almıştır.

Koyun sütü (*ķoin sūti*) ayak hastalıklarının tedavisinde; (*kızıl*) eşek sütü (*eşkek sūti*) ve keçi sütü yaraların tedavisinde; köpek sütü (*it sūti*) çocuk düşürmek amaçlı olarak; annenin kendi sütü memesindeki şişme ve ağrının tedavisinde; keçi sütü dalak ağrılarına ishale karşı ve yüz kırıksıklığını önlemek amacıyla; inek sütü (*ingek sūti*) inek sütü mesane ağrılarına ve kan tükürmeye karşı çeşitli ilaçların hazırlanmasında kullanılmıştır.

4.11.3.1. it sūti

Köpek sütü (*Lac caninum*) antik çağlarda *Dioscorides*, *Razi*, *Pliny* ve *Sextus* gibi dönemlerinin ünlü hekimleri tarafından önerilmiş, özellikle çocuk düşürme amacıyla kullanılmıştır. *Sammonicua* ve *Sextus* fotofobi ve otit durumlarında köpek sütü kullanmatı önermişlerdir. *Pliny* kulak yolu ülserlerinde köpek sütü kullanmıştır. Bazı

ölümcül zehirlerin antidotu olduğu söylenmiştir⁷¹. Günümüzde de *Lac caninum* ekstrelerinden hazırlanmış müstahzarlarını alternatif tıpla uğraşan bazı firmaların satış listelerinde bulmak mümkündür.

4.11.3.2. eşkek sütü

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Eşek sütü**. Eşek sütü eski çağlardan bu yana ilaç olarak ve kozmetik amaçlı kullanılagelmiştir. Antik Mısır'da kraliçe Kleopatra'nın güzelliğini korumak ve teninin yaşlanmasını önlemek için eşek sütü ile yıkandığı, günlük banyosuna gereken sütü sağlamak için en az 700 eşek beslendiği söylenir.

Son zamanlarda yapılan araştırmalar eşek sütünün anne sütüne en yakın bileşimde olduğu, β -lactoglobulin ve lizozimden zengin ve içerdiği ve sekiz çeşit temel aminoasit oranının kısırak ve inek sütünden daha yüksek olduğunu ortaya çıkarmıştır⁷². Diğer bir araştırma ise inek ve keçi sütüne allerjisi olan çocuklarda anne sütü yerine eşek sütü kullanılabileceği gösterilmiştir⁷³.

4.11.3.3. yoğurt

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Yoğurt**. Orta Asya kökenli bir süt ürünü olan **yoğurt**, sütün mayalanarak yoğunlaşması ile elde edilir. Türkçe kökenli olan bu sözcük tüm dillere aynı şekilde geçmiştir. Halk tıbbında yoğurtun geniş kullanımı vardır. İshalli hastalara yoğurt verilmesi yaygın bir uygulamadır. Yoğurt içerdiği probiyotikler nedeni ile barsak florasını düzenlemekte ve özellikle viral kökenli ishallerde faydalı olabilmektedir⁷⁴.

İncelediğimiz metinlerde, taze *yoldurgan* çiçeği irice dövülüp, bundan bir kaşık, büyük bir kap yoğurtla karıştırılıp aç karnına içilirse, hastalığın iyi" olacağı söylenmektedir. Diğer bir reçetede, "Eğer biri kulunç ağrısı çekiyorsa ve iyi olmuyorsa, sarımsağın kabukları ve kökü yoğurtla karıştırılıp içirilmeli, geçer". denilmektedir.

4.11.3.4. sağ yağ

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Sade yağ**. Tereyağın 50°C'ı geçmeyen bir sıcaklıkta yavaş yavaş eritilerek, su ve diğer elemanlarından arındırılarak, yağ oranı% 99'a çıkarılmış bir çeşididir. Saklama ve taşıma güçlükleri olan yerlerde, tereyağın dayanıklılığını arttırmak amacı ile imal edilir. Genellikle % 1 nispetinde tuzlanarak saklanılır. Metinlerde bir çok birleşik ilacın terkinde ana maddelerden biri olarak yer almaktadır.

4.11.4. yıpar (kipar, sipar)

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **misk**. Yetişkin erkek misk geyiklerinin (*Moschus* L.) cinsel organları ile karınları arasında yer alan bir salgı bezinden salgılanan güzel kokulu maddedir. Yoğun ve güzel kokusu nedeniyle parfüm endüstrisinde geniş bir kullanım alanı bulmuştur. Misk, geleneksel Hint ve Çin tıbbında çeşitli tentürler veya mürekkep ilaçlar içerisinde sinir sistemini uyarıcı, afrodizyak olarak ve düşük ateş, kronik öksürük, genel halsizlik, impotens ve ses kısıklığı gibi durumlarda kullanılmıştır.

Kara misk, Hint tıbbında adı geçen üç çeşit miskten en üstün vasıflı olanı olup, Çin veya Tibet kökenlidir. Diğerleri Nepal ve Kaşmir miskleridir. (Dutt³⁶)

Orhun Abideleri'nde, cenaze törenlerinde miskin tütsü olarak kullanıldığı yazılıdır⁴. İncelediğimiz eski Türkçe tıp metinlerinde misk “*kir'in yiç akması*” durumunda, “*kırdı kiçirir*” tedavisinde, baş ağrısı, kulak ağrısı ve diş ağrısına karşı hazırlanan ilaçlar arasında kullanılmaktadır.

4.11.5. kunduз kайırı (kuntuz kairi)

Arat, sözcük anlamı olarak karşılığını “kunduз hayası” (testis) olarak vermiştir¹¹. Bununla birlikte, ilgili literatürde kunduз testisinin tıpta kullanıldığına ilişkin bir bilgi mevcut değildir. Arat'ın aynı açıklamasında ayrıca, Radloff'un bu sözcüğün karşılığını “*misk hayvanının kesesi*” olarak tanımladığına dair bir bilgi de mevcuttur. Misk ve benzeri koku veren maddelerin tıptaki kullanımı göz önüne alınırsa, Radloff'un burada *Castoridae* familyasına mensup olan, adını çevreye yaydığı misk benzeri keskin kokusundan alan, görünümü kunduзlara benzeyen, onlar gibi nehir boyunca yuva kuran, balıkla beslenen **misk sıçanını** (*Ondatra zibethica*) kastediyor olması kuvvetle muhtemeldir.

Misk sıçanları (*Muskra*t olarak da bilinir) adlarını kuyruklarının iki yanında bulunan iri fasulye tanesi büyüklüğündeki koku bezlerinden, toprakları işaretlemek için yayılan misk benzeri güçlü bir kokudan alır. Misk sözcüğünün Sanskritçe'de testis anlamına gelen *mushkas* sözcüğünden türediğı dikkate alınırsa, eski Uyгурca'daki **kayır** sözcüğünün de benzer biçimde -karşılığı testis olmakla birlikte- burada koku ile ilişkili bezler için kullanıldığını düşünmek akla yatkındır. Bu bulgular ışığında metinlerde *kuntuz kairi* olarak geçen drogun karşılığının **misk sıçanının koku bezi** olarak anlaşılması gerekir.

4.11.6. miskiç:

“ölü miskiçning yaķrış”ı; ölü kediden elde edilen yağ. Heilkunde I’de kulak yolunu açmak için kulağa damlatılması önerilmiştir. Arat, bu metnin çevirisinde *miskiç* sözcüğünün karşılığını “kedi” olarak vermiştir. Ancak konu tıp açısından ele alındığında, sözü geçen hayvanın, kediye çok benzeyen ve kendisinden misk elde edilen bir hayvan türü olması muhtemeldir.

Misk kedisi, (*civet cat*) *Viverridae* familyasından kediye benzeyen kısa bacaklı bazı etçil memeli hayvanların ortak adıdır. Hem erkek hem de dişi misk kedilerinin perineal bölgesinde bulunan bazı bezlerde, kuvvetli bir kokusu olan bir madde salgılanmaktadır. Eski Hint tıbbında bu hayvanların öldürülerek salgı bezleri alındığı ve ilaç yapımında kullanıldığı bilinmektedir.(Dutt³⁶)

4.11.7. takığu yumurdķası

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **tavuk yumurtası**. Temel besin maddelerinden biri olan tavuk yumurtası, eski tıp metinlerinde safra ile karıştırılıp üzerlerine sürüldüğünde vücutta çıkan küçük yaralara; kavak reçinesi ile birlikte attan veya duvardan düşme veya kamçı darbeleriyle meydana gelen yaralanmalara ve kanamalara; *Balsamodendrum mukul* ve üstübeç ile birlikte kaynatılıp kulağa damlatılırsa kulak ağrısına karşı ilaç olarak kullanılmıştır.

4.11.8. mayak

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Hayvan dışkısı** (gübre) Çeviri metinlerde geçmeyen ve Türklere özgü drog olarak kullanılan maddelerden biridir. Diş hastalıklarının tedavisinde *üç yaşar ķara udnung mayakı* – üç yaşındaki kara sığırın dışkısı, *ķara udnung mayakı* – kara sığırın dışkısı, *tapıdeki teve mayakı* – meradaki deve dışkısı diğer bazı droglarla birlikte haricen kullanılmıştır. *böri mayakı* – kurt dışkısı, *tonguz mayakı* – domuz dışkısı, *köğürķken mayakı* - güvercin dışkısı gibi hayvan dışkıları da reçetelerde yer almaktadır.

4.11.9. öd

Esasen yağların sindirimi için karaciğer tarafından üretilen bir sıvı olan safra, çeşitli ilaçların bileşiminde kullanılmıştır. Geleneksel Hint tıbbında yaban domuzu, tavus kuşu, bir cins balık (*Cyprinus rohita*), buffalo ve keçi safraları *pancha pitta* (beş safra) olarak adlandırılır ve çeşitli ilaçların terkininde yer alır, Uygur metinleri arasında

Sanskritçeden çeviri olduğu belirlenenlerde rastlanılmayışı dikkat çekicidir. Daha ziyade göz şikayetleri için olmak üzere değişik hayvanların, hatta insan safrası metinlerde geçmektedir:

- **ud ödi:** Sığır safrası. Çocuk düşürme, baş ağrıları, göz puslanması gibi farklı şikayetlerin giderilmesinde önerilen ilaçların terkinde yer almaktadır.
- **tavişkan ödi:** Tavşan safrası. İnsan safrası, domuz safrası, keçi safrası ile birlikte göz hastalıklarına karşı verilen ilaçlar arasında adı geçmektedir.
- **tonguz ödi:** Domuz safrası. Üç sabah, aç karnına domuz ödü içilirse, kelliğe iyi geleceği belirtilir.
- **kişi ödi:** İnsan safrası. Beş-on yıl süren ve iyileşmeyen yaraların üzerine sürülmesi tavsiye edilmiştir. Ayrıca, “*kurtlu göze sürülürse göz açılır*” denilmektedir.
- **böri ödi:** Kurt safrası. Erkeklerin cinsel gücünü arttırıcı olduğu söylenen bir reçetede kullanılmıştır.
- **eçkü ödi:** Keçi safrası. Kulak tıkanıklığına iyi geldiği belirtilir.
- **kekeliç ödi:** Keklik safrası. Şeker ile karıştırılıp göze sürülünce, görmeyen gözün göreceği, şaraba ve biraya ilâve edilirse sarhoşluğa engel olacağı iddia edilir.
- **balık ödi:** Balık safrası. “Gözden yaş akıp, görmesinin zayıflaması” durumunda kullanılmıştır.
- **ğarağı sıçkan ödi:** Kara sıçan safrası. Kulak kirlerini yol açtığı tıkanmalarda önerilir.

4.11.10. ed

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Et**

- **arkeç edi:** Teke eti. Şarap ve bir “badır ayak” su ile kaynatılırsa *yel*’in sebep olduğu bütün hastalıklara iyi geldiği belirtilir.
- **süglün eti:** Sülün eti. Şarap nedeni ile oluşan hastalıkları iyileştirmek için sülün etinden *ğayıma* yapıp yedirilmelidir.
- **teve edi:** Deve eti. *Siding* hastalığına tutulmuş bir kişiye, deve eti arpa kırmısı ile pişirip içirilirse iyi olacağı söylenir.
- **övke:** Akciğer. Koltuk altı fena şekilde kokanlara, akciğeri küçük parça halinde doğrayıp üç gün devamlı sürdüğü taktirde kötü kokunun kaybolacağı söylenir.

Ayrıca nefes darlığı çekene kurutulup, ufalanıp, elekten geçirilmiş deve akciğeri önerilir.

- **kara eçkünün ögsüz bağırı:** Kara keçinin *ögsüz* karaciğeri. Kara keçinin *ögsüz* karaciğerine darifülfül saçılarak ateşe gömülür ve köpüğü göze sürülürse, o kişinin gece iyi göreceği öne sürülür.
- **karlıgaç edi:** Kırlangıç eti. Bir kadın *kırdı geçirir* ise, o kırlangıç eti yemesi önerilir.
- **kürtüşteki keyikler eti:** *Kürtüş*deki yabani hayvan eti. Şarap nedeni ile oluşan hastalıkları iyileştirmede faydalı olduğu söylenir.

4.11.11. goroc

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Bezoar**. Diğer dillerde :*gorochana* (Skr.), *Cow bezoar* (İng.). Sığırların safra kesesi içerisinde oluşan safra taşları. (**ķav goroc:** sığır bezoarı)

4.11.12. sik

“siğmek” yani işemek fiilinin kökünü oluşturan bu sözcüğün günümüz Türkçesindeki karşılığı “**idrar**”dır. Bu drog Uygur metinlerinde özellikle kulakla ilgili şikayetlerin tedavisi için verilen reçetelerde kullanılmaktadır. Çeşitli hayvanların idrarları farklı reçetelerde geçmektedir:

- **ķoçungar siki:** Koç idrarı. Keçi idrarıyla birlikte kaynatılıp bazı ilaçlarla karıştırılıp kulağa damlatıldığında, kulak ağrısının geçeceği söylenmektedir.
- **eçkü siki:** Keçi idrarı. Kaya tuzu, keçi idrarı damlatılırsa iltihap temizlenir, kulak ağrısı geçer.
- **ud siki:** Sığır idrarı. Bazı drogların sığır idrarı ile birlikte içildiğinde, cilt hastalığı, kanser, mide hastalıkları, anemi, şişmanlık, marazi mukus ifrazatı (ve) *balgam*’dan kaynaklanan hastalıkların ön planda bulunduğu durumlara iyi geldiği, ayrıca kurt dışkısı, öküz sidiğiyle birlikte içirilirse değişken ateşin düzeleceği öne sürülmektedir.
- **kenç oğlan siki:** Küçük erkek çocuk idrarı. “Kara tütsü (*Balsamodendrum mukul*) erkek çocuk idrarı ile kaynatılıp (kulağa) damlatılırsa ağrı geçer” denilir.

4.11.13. miyis

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Beyin**.

- **ularning miyisi:** Keklik beyni. Kudurmuş bir köpeğin ısırıldığı kişiye keklik beyni yedirilirse hatalığın iyi olacağı öne sürülmektedir.
- **tavişkan miyisi:** Tavşan beyni. Öküz ödü alınır ve inek tereyağı ile karıştırılıp alna sürülürse baş ağrısının geçeceği söylenmektedir.

4.11.14. teriz

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Deri**.

- **kirpi teriz:** Kirpi derisi. Kirpi derisi yakılır ve külü buruna konulursa, burun kanaması durur.
- **yılan ıasıķı (yılan terizi):** Yılan derisi. Yılan derisi külünün şarap ile içildiğinde doğumu kolaylaştırdığı, dört yol ağzından alınan toprak, ballı öküz ödü ve sirke ile karıştırılıp içildiğinde, ölü bile olsa düşük yaptıracağı iddia edilmektedir.

4.11.15. mingiz

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Boynuz**. (**ingekning mingizi:** inek boynuzu, **ıoin yig mingizi:** koyun boynuzu). İneğin veya koyunun boynuzunun dövölüp üstüne süröldüğünde, patlamamış ııabanın hemen patlayarak iyi olacağı söylenmektedir.

4.11.16. yılan başı munıuķı

bk. → **yinıü suvı**

4.11.17. yinıü suvı, kııl yinıü

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **inci suyu, kııl inci**. (Skr. *mukta*) İncilerin ezilip, toz haline getirilmesi ve ıeşitli droglarla kaynatılması ile elde edilen bir ilaç. Tibet ve Hint tıbbında ilaç olarak kullanılan incilerin arasında en değeriisinin kırmızı renkte olanı (Tib. *rakta mu tig*) olduğu bildirilmektedir⁷⁵. Bunun yanı sıra aynı kaynakta, kobra beyni içinde gelişen inci benzeri bir cismin de drog olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Uygur metinlerinde *yılan başı incisi (munıuķı)* olarak geçen bu drog, burun kanamasını durdurucu olarak önerilmiştir. Ayrıca bazı ilaıılara müşhil katıp, inci suyu ile içirilirse, yaranın hızla iyileşeceği söylenmektedir.

4.12. Madensel droglar

4.12.1. tuz

Sodyum klorür (sofra tuzu, adi tuz) olarak kullanımının yanı sıra metinlerde değişik drog kombinasyonlarıyla da çeşitli adlarla anılmaktadır. Bunlar:

- **tuz** – (adi) tuz, sodyum klorür. Genellikle deniz tuzudur.
- **yar tuzı** - kaya tuzu, sodyum klorürün izometrik kristallerden oluşan mineral formudur. Tipik olarak renksiz ya da sarıdır; ancak içerdiği sülfat, halojen tuzu ya da boraks asidi tuzu gibi diğer maddelerin miktarına ve türüne göre açık mavi, koyu mavi ya da pembe renklerde de olabilir.
- **ğara tuz** - deniz tuzu, *Terminalia chebula*, *Emblica officinallis* ve rafine natron'un (sodyum karbonat) ezilip, ısıtılarak karıştırılması ile elde edilir. Geleneksel Hint tıbbında “hekim tozu” olarak bilinir³⁵.
- **ğışil tuz** - kırmızı tuzⁱ.
- **yıdığ tuz** - kokan tuz
- **yalgagu tuz**: “yalamak için” tuz

4.12.2. taloy köpüki

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Lületaşı** (*Sepiolith*)⁷⁶. Magnezyum ve silisyum esaslı ana kaya parçalarının yerin muhtelif derinliklerindeki başkalaşım katmanları içinde, hidrotermaletkilerle hidratlaşması sonucunda oluşmuş kayaç [$Mg_4Si_6O_{15}(OH)_2 \cdot 2H_2O$] Geçmişte tıp literatüründe isahale karşı ilaç olarak önerilmiştir⁷⁷. Lületaşı tozu elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa ağrı geçer denilmektedir.

4.12.3. kırnuğ

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Zırnık**. volkanik ortamlarda doğal olarak bulunabilen *arseniktrisülfür* (As_2S_3) mineralidir. Limon sarısı rengindedir. Latince'deki karşılığı *auripigment* olup altın boyası anlamına gelir. Kristalleri okside olarak

ⁱ Muhtemelen içeriğinde demir bileşiklerinin fazla olduğu bir tuz şeklidir.

arseniktrioksite dönüşürse zehirlenmelere yol açabilir. Metinlerde uzun süren ateşin tedavisi için hazırlanan ilaçlardan biri olarak verilmiştir.

4.12.4. çadır

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Amonyak**. Azot ve Hidrojenden oluşan renksiz ve kötü kokulu bir gazdır. Kimyasal formülü NH_3 'tür. İncelediğimiz metinlerde diş ağrısına karşı ilaç olarak önerilmiştir.

4.12.5. nuşadır

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Nişadır**. Kimyasal adı *Amonyum Klorür*'dür. Nişadır, hidrolik asidin amonyak gazına yada çözeltisi ile etkileşmesiyle oluşur. Halk tıbbında soğuk algınlığı ve öksürük tedavisinde çeşitli maddelerle birlikte kullanılır. Uygur metinlerinde peynirle karıştırılarak yaraya sürülürse iyi olacağı söylenmektedir.

4.12.6. köne suyu

Günümüz Türkçesinde karşılığı: **Cıva suyu**. Cıva tarihte, başta frengi olmak üzere çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır. Hint tıbbında, ağaç kavunu ve zencefille birlikte kaynatılarak elde edilen suyun üç gün kadar saklanabileceği bildirilmektedir⁷⁸. İncelediğimiz metinlerde çocuk düşürmede kullanıldığı belirtilmektedir.

4.13. Birleşik müstahzarlar

4.13.1. Gençlik tozu

Darifülfül, beş bakır; karabiber, dört bakır; kurbi, üç bakır; tarçın, iki bakır; kakule, bir bakır; kuru zencefil, üç bakır; bıtbul, dört bakır; kurnu bir bakır; nanahan, bir bakır; taze susam, üç bakır bu ilaçlar iri taneli olarak ezilir, bal ile yoğrulur, it üzümü büyüklüğünde hap yapılır.

4.13.2. Teke dikenî tozu

Teke dikenî, biber darifülfül, kuru zencefil, *Andropogon muricatus*, zırnık, şeytan tersi, kekre otu birer bakır toz haline getirilir. Bir bakır şekere altı bakır şeker katıp, birer bakır içilirse, uzun süren ateşe, müzmin hastalığa, sekiz türlü zehirli ateşe yararlı olur.

4.13.3. Şeytintersi tozu

Kakule bir bakır; tarçın (kadız) iki bakır; şeytintersi üç bakır; karabiber dört bakır; darifülfül beş bakır ve kuru zencefil altı bakır. Bunlar toz haline getirilir ve bu tozun bir ölçeği altı ölçek şeker ile eritilerek, bundan iki bakırı her defasında et suyu ile içilirse, böylece gırtlak ve boğaz hastalıkları: nefes tutulması... huzursuzluk ve yel'in sebep olduğu bütün hastalıklar iyi olur.

4.13.4. Kakule tozu

Sükerslek ve kakule üçer bakır; darifülfül bir bakır; nanahan ve topalak

4.13.5. Kantikar (*Solanum xanthocarpum*) karışımı:

Bezoar üç bakır, *Solanum xanthocarpum*, kuru zencefil ikişer bakır kaynatıp, süzüp alınır, bir bakır darifülfül toz edilip, içine saçılır, içilir, geçmeyen ateşe, yel'den oluşan ishale, nefes darlığına iyi gelir. “

4.13.6. Tınvar karışımı

Üç bakır bezoar kaynatılıp, süzüp alınır, iki bakır tınvar toz haline getirilir, içine saçılır [ve tekrar] kaynatılıp içilirse kabızlık yapan ateşli hastalığa yararlı olur.

4.13.7. Darifülfül kökü karışımı

Bezoar üç bakır, kuru zencefil.iki bakır darifülfül kökü bir bakır kaynatılıp iki bakır bal katılıp içilirse, yel'den olan ateşe, karın şişkinliğine iyi gelir, yarar. İki bakır *karkuçikun* iki bakır bezoar usülünce kaynatılıp, süzülüp alınır, [içine] beş bakır şeker katılır ve içilirse ateş geçer.”

5. TARTIŞMA

5.1. Hastalıklarla ilgili tanımlamalar ve tedavi yaklaşımları:

XIV. yüzyıla kadar olan dönemdeki Orta Asya tıp metinlerinde, “hastalık” anlamında kullanılan başlıca sözcük “ig” dir. Bunun yanısıra *iglig*, *ağrıg*, *isig* gibi sözcüklere de rastlanmaktadır. Kaşgarlı Mahmut’un Divanü Lugati’t- Türk’ünde “ig”in karşılığını “hastalık” olarak verilmektedir. Aynı eserde ayrıca “hastalandı” anlamında *igledi*, *igleldi*, *iglendi*, *igleşdi*, “hasta etti” anlamında *igletti* çekimleri yer almaktadır. Metinlerde *bordun turmus ig* (Şaraptan olan hastalık), *isig iglig* (ateşli hastalık), *karın ürülmek ig* (karın şişkinliği hastalığı), *yül tomluğ tözlüg isigig* (yel’den kaynaklanan ateşli hastalık) vb. kullanımları da mevcuttur. Dönemin genel tıp yaklaşımına uygun olarak, hastalıkların tanımı genelde hastanın şikayetini ve yerini belirtmekten ibarettir. Bazı durumlardan hastalığın hangi hıltın bozulması ile ortaya çıktığına dair bilgi de eklenmiştir (yel’den oluşan ağrı gibi). Hastalıkların ayırıcı tanısına ilişkin ayrıntılı bilgiye verilmemiştir.

5.1.1. Ağrılar

Metinlerde en sık rastlanılan hastalık tanımı “**ağrıg**”dır. Divanü Lugati’t- Türk’teki karşılığı da “ağrı”dır⁴⁵. Genelde bu sözcük günümüz Türkçe’sindeki “ağrı” sözcüğü ile eşanlamlı olarak kullanılmakla birlikte, bazı metinlerde daha geniş kapsamlı olarak, “ağrılı hastalık”, hatta doğrudan “hastalık” anlamında da kullanılmıştır²⁷.

Metinlerin içindeki kullanımından bazı örnekler: *adağ ağrıg* – ayak ağrısı; *yan ağrıg* – yan ağrısı; *baş ağrıg* – baş - ağrısı ,*emig şişip ağrısar* – meme şişip, ağrırsa; *kin ağrılıg* – cinsel organ ağrısı; *köz ağrıg* – göz ağrısı; *sarıg özeki ağrıg* – safradan kaynaklanan ağrı; *kulğag ağrıg* – kulak ağrısı; *tiş ağrıg* – diş ağrısı. Ağrıların tedavisinde, ilaçlar ağrının yerine ve özelliğine göre düzenlenmektedir (bunlar ilgili bahislerde incelenecektir). Bununla birlikte, genel vücut ağrılarına karşı da bazı reçeteler de vardır:

“Vücut ağrılarına karşı ilaç: Eğer iki *süngük*ⁱ teke eti, bir badır ayak şarap ve bir *badır ayak*ⁱ su ile kaynatılır ve soğuduktan sonra içilirse böylece bu hastalıklar def

ⁱ Kelime anlamı “kemik” olmakla birlikte, burada “*süngük*” bir ölçü birimi olarak kullanılmıştır.

edilir. Ve aynı şekilde dört bakır nanahan ile *bulung batman*ⁱⁱ erimiş *kudunmuk* aç karnına içilirse ve akabinde uyunursa, vücut ağrıları def edilmiş olur.“ (T I D 120/ 16.-19. satırlar)

Hemen hemen tüm metinlerde en sık karşılaşılan ölçü birimi olarak *bakır* geçmektedir. Arat “bakır”ın eski Uygurlarca yaklaşık 10 grama tekâbül eden bir ağırlık ölçüsü olduğunu bildirmiştir⁸. Caferoğlu bu sözcüğün aynı zamanda sikke anlamına geldiğini belirtmiştir²⁶. Muhtemelen kolay bulunabilen, sabit ağırlıklı, küçük bir madeni para olması nedeniyle, drogların tartılması sırasında bir ağırlık birimi olarak kullanılmış olmalıdır.

Çeşitli ilaçların karışımında yer alan “*artun*”un karşılığı, Arat tarafından F.W.K. Müller’e atfen, *Carum copticum* (Skr. *yavanı*) olarak belirtilmiştirⁱⁱⁱ. Baytop, *C. copticum*’un Türkçesini “nanahan” olarak vermiştir. Esasen bir kimyon türü olup, “frenk kimyonu” adıyla da tanınmaktadır⁴⁷. Uygur metinlerinde daha ziyade ağrı kesici terkiplerde yer almakla birlikte, ishal durdurucu, yel’den oluşan ateş ve karın şişkinliğini giderici reçetelerde, “şarap içme nedeniyle artmış olan *yel*’ hastalığı”nın tedavisi için önerilen ilaçlar arasında da kullanılmıştır. Son yıllarda yapılan bilimsel çalışmalarda antiinflamatuvar etkisi olduğu gösterilmiştir⁷⁹.

“Eğer birinin böğrü ağrıyorsa, güvercin pisliğini kara un ile kaynatıp, üç gece orasını bununla ovsun, ağrıları kaybolur.” (T I D 120/ 32. satır)

“Eğer biri kulunç ağrısı çekiyorsa ve iyi olmuyorsa, sarımsağın kabukları ve kökü yoğurtla karıştırılıp içirilmeli, geçer”. (T I D 120/ 44. satır)

Çok eski zamanlardan bu yana ilaç olarak değeri bilinen **sarımsak**, elimizdeki metinlerde, ağrı kesici etkisinin yanı sıra çeşitli gıdalarla kombine edilerek *tridoşa*, yani balgam, yel ve safranin artışına bağlı hastalık durumlarını dengelemek için kullanılmıştır. Günümüzde yapılan araştırmalarda da, kan basıncını ve kan yağ düzeyini düşürücü ve kanı sulandırıcı etkisi⁸⁰ belirlenmiştir. Ayrıca antiseptik, idrar artırıcı, safra salgılarını artırıcı, solucan düşürücü (özellikle askarit ve oksiyürlere karşı), iştah açıcı, ve bağışıklık sistemini güçlendirici etkilere sahip olduğu saptanmıştır⁴³

ⁱ “tas” şeklinde bir hacim ölçüsüdür

ⁱⁱ Arat tarafından bir ağırlık ölçü birimi olarak tanımlanmıştır.

ⁱⁱⁱ *Heilkunde I*, s:36, dipnot 15.

“Bir başka ilaç: Kırmızı ve beyaz sandal ağacı, *kuşdi* kökü, topalak ve sarı *küşî*’nin her birinden ikişer bakır toz haline getirilip, susam yağında yoğrulup alına sürülürse, baş ağrıları geçer.” Bu metinde adı geçen topalak (*Cyperus rotundus*), ağrı kesici etkisi yanı sıra, mikrop öldürücü, kurt düşürücü, antihistaminik, ateş düşürücü, kusma önleyici, adet düzenleyici ve kan şekerini düşürücü etkileri nedeni ile geleneksel Hint tıbbında yaygın olarak kullanılmaktadır. Yapılan araştırmalar antioksidan özellik taşıdığını da göstermiştir⁸¹.(T I D 120/ 91. satır)

“Gençlik tozu: beş bakır darifülfül, dört bakır karabiber, üç bakır kurbi, iki bakır tarçın, bir bakır kakule, üç bakır kuru zencefil, dört bakır bıtbul, bir bakır *kurnu*, bir bakır nanahan, üç bakır taze susam. Bu ilaçlar iri taneli olarak ezilir, bal ile yoğrulur, it üzümü büyüklüğünde hap yapılır [ve kullanılırsa] ağrı düzelecektir.“ (T III M 66/ 1.- 15. satırlar) Bu reçetede ağrıya karşı kullanılması önerilen gençlik tozu, aslında Ayurveda geleneğinde pek çok çeşidi bulunan *rasayan*ⁱ (anti-aging) tedavilerine bir örnektir.

5.1.2. Ateş

isig: Günümüz Türkçe’sindeki ısı sözcüğünün karşılığı olmakla birlikte metinlerde hastalık belirtisi anlamındaki “ateş” sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmıştır. Metinlerin içinde: *isig ig*, *isig iglig* (ateşli hastalık); *ağuluğ isig* (zehirli ateş); *uzun isig* (uzun süren –kronik- ateş); *karın ödmez isiglig* (kabızlık yapan ateşli hastalık) gibi kullanımları mevcuttur. Ateş tedavisinde çeşitli ilaçlar önerilmiştir:

(T II D 53) 38.-40. satırlar: “Bir *sitir* nanahan ve bezoar usulünce kaynatılıp, süzülür, alınır, içine yedi bakır bal katılıp içilirse, karın şişkinliği, karın gerilmesi *yel*’den oluşan ateşi giderir.“

44.-46. satırlar “sığır bezoarı ... susam, *şıvaçır*, kakule, tarçın eşit miktarda ezilip öğütülüp, bir bakır toza dört bakır şeker katıp birer bakır içilir, ateşli hastaya iyi gelir. “

Ateş düşürücü olarak önerilen ve her iki reçetede de yer alan sığır **bezoarı** (*Calculus bovis*), antik çağlardan bu yana iyi bilinen droglardan biridir. Sanskritçe karşılığı *gorochana* olan terim sığırların safra kesesi içerisinde oluşan safra taşları için

ⁱ . Batıya “hayat iksiri” (*Elixir vitae*) olarak geçmiştir. Ancak aynı adı taşıyan değişik formüller de vardır.

kullanılmıştır. Geleneksel Çin ve Hint tıbbında kötü ruhların sebep olduğu hastalıklarda faydalı olduğuna inanılan bu ilaç ayrıca düşük yaptırmada, bazı deri hastalıklarının tedavisinde ve bazen de bebeklerde kabızlık giderici olarak kullanılmıştır.

47.-50. satırlar “**Teke dikenî tozu**: teke dikenî, biber darifülfül, kuru zencefil, *Andropogon muricatus*, zırnık, şeytan tersi, kekre otu birer bakır toz haline getirilir. Bir bakır şekere altı bakır şeker katıp, birer bakır içilirse, uzun süren ateşe, müzmin hastalığa, sekiz türlü zehirli ateşe yararlı olur.“

51.-54. satırlar: “**kantîkar** (*Solanum xanthocarpum*) **karışımı**: Bezoar üç bakır, *Solanum xanthocarpum*, kuru zencefil ikişer bakır kaynatıp, süzüp alınır, bir bakır darifülfül toz edilip, içine saçılır, içilir, geçmeyen ateşe, *yel*’den oluşan ishale, nefes darlığına iyi gelir.“

55.-57. satırlar “**tınvar karışımı**: Üç bakır bezoar kaynatılıp, süzüp alınır, iki bakır tınvar toz haline getirilir, içine saçılır [ve tekrar] kaynatılıp içilirse kabızlık yapan ateşli hastalığa yararlı olur. “

58.-63. satırlar: “**Darifülfül kökü karışımı**:bezoar üç bakır, kuru zencefil.iki bakır darifülfül kökü bir bakır kaynatılıp iki bakır bal katılıp içilirse, *yel*’den olan ateşe, karın şişkinliğine iyi gelir, yarar. İki bakır *karkuçikun* iki bakır bezoar usülünce kaynatılıp, süzülüp alınır, [içine] beş bakır şeker katılır ve içilirse ateş geçer.”

64.-65. satırlar: Pirinç üç bakır kaynatılıp süzülüp alınır, ikişer bakır şeker ve bal katılıp, içilirse uzun süren ateş geçer.

5.1.3. Deri hastalıkları

Siddhasāra çevirisi olduğu saptanmış olan Hk.II.’nin, 3. kitabında çeşitli deri hastalıklarına ilişkin bilgiler verilmektedir. Özellikle T II Y 27 işaretli metinde 10. ve devamında 11. satırda *ürmen kartları*; 16. satırda *ürmen ig* olarak geçen on sekiz çeşit cilt hastalığından bahsedilmektedir.

“... Kanın kirlenmesi ile on sekiz türlü *ürmen* yarası çıkar. Şimdi bulgulardan ve ilaçlardan söz edelim. Bu *ürmen* yarası hastalıklarının çoğu önceki varoluşlardaki kötü amellerden yada şimdiki hayatında bir çok kötü amel yapıp uygunsuz şeyler yiyip içmekten olur.” (T II Y 27/ 11.-24. satırlar)

“Deri, et, kan ve yemekler karışır ve doğal sıvılar kirlenir. On sekiz türlü ürmen hastalığı oluşur. Şimdi bunların isimlerinden ve görünümünden söz edelim. İlki *udumbara* adlı *ürmen* yarası olup görünümü *kürtüşteki açıra* benzer. İkincisi *asri* adlıdır, derisi kuru olup görüntüsü beyazdır. Üçüncüsünün adı *kakanidir* Görünümü kırmızı olup, ağzı karadır. Hint maş fasulyesi gibi olan *buğanlar kaka tau* tiptirler. Dördüncüsü *çarman* adında olup, fil derisi gibidir. Beşincisi *pudarika* adındadır, görünümü lotus yaprağı gibidir. Altıncısı *mriğa çigma* adındadır, görünümü geyikdiline benzer.”

Metinde on sekiz çeşit deri lezyonundan bazıları tanımlanmıştır. Arat *Heilkunde II* deki açıklamalarında konuya değinerek, metinde geçen bu tanımlamaların “*Jolly’de anlatılanlar (§ 68) ile aynı 18 cilt hastalığı ve bunlara dair aynı nedenlerden*” bahsettiğini belirtmiştir³³.

Yapılan karşılaştırmalarda bahsi geçen hastalıkların Hint tıbbının cilt hastalıklarını anlatan temel bilgileri ile uyumlu olduğu görülmektedir.

<u><i>Uygurca</i></u>	<u><i>Hintçe</i></u>
<i>udumbara</i>	<i>audumbara</i>
<i>kakani</i>	<i>kakanaka</i>
<i>çarman</i>	<i>charma dala</i>
<i>pudarika</i>	<i>pundarika</i>
<i>mriğa çigma</i>	<i>rshya-jihva</i>

Hint kaynaklarında *kushta* başlığı altında verilen bilgiler, bu hastalığın lepra ve bununla ilişkili cilt lezyonları başta olmak üzere, fronkül, psöriazis ve çiban gibi önemli bir çok cilt hastalığının aynı başlık altında toplandığını göstermektedir.³³ Hintçe *kushta* hastalığı yukarıda belirtilen bu metinde *ürmen* olarak tanımlanmıştır.

17. satırda *kürtüşteki açıra* benzetilen *udumbara* adındaki lezyon Hint kaynaklarında *Ficus religiosa* bitkisine benzetilen *audumbara* lezyonu olduğuna göre, “açır”ın sözcük olarak karşılığı *Ficus religiosa*; Bedevian’a göre “Ansam inciri” olmalıdır²⁹.

Bu metinde ilgi çeken hususlardan biri de, hastalığın kökenine dair yapılan açıklamalardır. 11. satırda “kanın kirlenmesi ile oluşan *ürmen yaraları*”ndan

bahsedilmekte; 12-18 satırlar arasında, bu hastalıkların “hastalanan kişinin önceki hayatlarında çok kötü işler yapmış olmaları ya da şimdiki hayatlarında bir çok kötü iş yapıp, uygunsuz şeyler yiyip içmeleri”nden kaynaklandığı anlatılmaktadır.

15. ve 16. satırlarda, bu “günahlar nedeni ile deri, et, kan ve yemeklerin karıştığı ve bütün hıtların kirlendiği” belirtilmektedir.

Bu bakış açısının Hint inanışlarından *reenkarnasyon* ve *karma* ile doğrudan ilgili olduğu aşikârdır.

(T I D 120) 48. satırda cüzzam hastalığına ilişkin bilgi verilmiştir: “Kişi cüzzam olmuşsa, yıldız anasonu parçalara ayrılır ve parçalar birbirine sürtülür, çıkan su cüzzamlı bölgeye sürülürse, cüzzam iyi olur.”

168.- 174. satırlar arasında: “(Şimdi) cilt hastalığına (uyuz?) karşı olan ilaçlardan söz edelim: Taze yoldurgan-çiçeği irice dövülür ve bundan bir kaşık, büyük bir kap yoğurtla karıştırılıp aç karnına içilirse, iyi olur ve aynı şekilde bir bakır kurumuş *yoldurgan-çiçeği* almalı, iyice (ince bir şekilde) dövmeli, (yoğurtla karıştırılarak, ondan) susadığı miktarda içmeli. Eğer fazla içilirse bir yardımcı dokunmaz. Aynı şekilde, *çıku-taşı* iyice dövülür, bakır bir kazanda sararınca kadar kavrulur ve susam yağı ile birlikte sürülürse, o cilt hastalığına iyi gelir. Cilt hastalığına karşı bir başka ilaç: Eğer üç sabah, aç karnına domuz ödü içilirse, (cilt hastalığı) iyi olur. Bu sınanmış bir ilaçtır.” *çıku-taşı*’nın günümüzdeki karşılığı belirlenememiştir. Ancak “çakmak taşı” olabilir.

168 satırda *kodur* hastalığına iyi gelen olan ilaçlardan söz edilmektedir. *kodur* olarak geçen bu hastalık Rahmeti tarafından Almanca’ya *Grind* olarak çevrilmiştir. *Grind*’in Türkçe karşılığı TDK sözlüğünde kellik, uyuz, cildin kabuklanması, yara kabuğu olarak verilmiştir²³. Ünver bu hastalığı “kelik” olarak çevirmiştir¹.

Diğer bir cilt hastalığı da *sügül*, yani siğildir. T I D 120 (Hk.I.) 73. – 75. satırlarda önerilen tedavi; “*kim-ning edin-te sügöl önser iki yangı-taği ai-nı körmiş-te ök yir-ke sidip tidig-in alıp sügöl-ke yakşar kider*; (vücudunda siğil çıkan kişi, yeni ayın ikinci günü aya bakarak yere işer ve bunun çamurunu siğili üzerine sürerse, [siğil geçer)” şeklindedir. Bir çeşit telkin olarak kabul edilirse, bu tedavinin etkili olabileceğini kabul etmek güç değildir.

Aynı metin 54. satırda baştaki kepeklerin giderilmesi için “Deve sidiği alınıp, başa sürülürse, baştaki kepekler kaybolur. “ denilmektedir.

5.1.4. Ülser ve apseler

Eski Uygurca’da *ķart* sözcüğü ile ülser ve apseler aynı başlık altında ele alınmaktadır⁸². Ünver bu sözcüğün karşılığı olarak *karha*ⁱ sözcüğünü kullanmıştır¹. Kartlara ilişkin tanımlamalar değişik T II D 142 işaretli metinde aşağıdaki şekillerde yer almaktadır:

aç bağırsuķtın önmiş ķart (aç bağırsakta çıkan yara); *tok bağırsuķtın önmiş ķart* (tok bağırsakta çıkan yara); *koğursuķtın önmiş ķart* (midede çıkan yara), *taltın önmiş ķart* (dalakta çıkan yara) *isig öz ķarınıntın önmiş ķart* (karın içindeki yara); *yiil lisip küçintin önmiş kart* (yel’ ve balgamdan olan yara); *sarığtın önmiş ķart* (safradan olan yara);

Burada hastalık etkeni olarak *yel*, balgam ve safra gösterilmektedir. Bu, Hint kökenli *tridosha*, yani üç hılt teorisine tipik bir örnektir.

Yaraların tedavisinde eşek sütü de önerilmiştir: “... bu ilacın yararı: Bu (ilaç) yara hastalığına tutulanları kurtarır. Yara hastalığına tutulana eşek sütü verilirse, (yaralar) düzelip iyi olur.” (T II D 142/ 1.-35. satırlar) Son zamanlarda yapılan bilimsel çalışmalarda eşek sütünün, içeriği anne sütüne en yakın değerde olan hayvan sütü olduğu belirlenmiştir⁸³. Bağışıklık sistemini güçlendirici öğeler göz önüne alındığında, önerilen tedavinin akla yatkın olduğu düşünülebilir.

Diğer reçeteler de şöyledir: “Dalakta olan yaralardan,... olan yaralardan, midede ve karın içinde olan, bağırsaklarda çıkan yaralara iyi gelen içilecek ilaçlardan söz edelim. Soyulmuş darı tanesi, kakule (*Amomum medium*), *talız-* kökü, sinl... i, dikenli çalılıkökü ve *priangu*. Bu ilaçlar kaynatılıp suyu susadıkça içilir. İyi gelir ve yara hızla iyileşir. “

“Yara yayılmadan eşek sütü ile içilerse; hemen geçer.”

ⁱ Türk Dil Kurumu Büyük Sözlük: *karha* Ar. @arşa a. tıp esk. Ülser. İng. : Ulcus

“Çıban iyileşmez büzüşürse, (belirtilen ilaçlar) kızıl eşek sütü ile içirildiğinde, hızla olgunlaşarak iyileşir. “

“Bu yaralar büzüşüklerinde (yaraların) her türlüüne eşek sütü verilirse iyileşir. Eğer inci suyuyla ödkürgü verilerse, (yaralar) iyi olur, tehlike yaratmaz, hızla iyileşir. iyi olur. “

“Şimdi bu yerlerdeki yaralara iyi gelen ilaçlardan söz edelim. túbüt usbat, terbi sang, safran, kara halile (*Terminalia chebula*), kızıl inci ve kızıl keçi b/... Bu ilaçlara ötkürgü katıp, inci suyu ile içirilir. (yara) çıkmadan keçi sütü ile içilirse, yara hızla iyileşir.”

“Bağırsaklarda oluşan, kan ve safradan olan yaralara iyi gelen içilen ilaçlardan söz edelim. Sisup kökü, hasır otu kökü, beyaz üzüm kökü ve susam. Bu ilaçlar kaynatılıp, susadıkça içilir. (yara) iyileşir. “

“Midede çıkan (ve) yel, balgam ve safradan oluşan yaralara iyi gelen ilaçlardan söz edelim: *Sulanı*-kökü, *Abrus precatorius*, kuru üzüm, yabani t/, ... kökü, kakule. Bu ilaçlar kaynatılıp içilirse, iyi olur.”

““Şimdi bu (belirtilen dört) yerlerde olan yaralara iyi gelen içilen ilaçlardan söz edelim, tınvar, sarı halile (*Terminalia citrina*), *taķu*, *taçıma* ötkürgü ve domuz dışkısı. Bu ilaçlar eşit miktarda katılıp, ballı su ile içilirse zehir atılır ve (yara) hemen iyileşir. “

Şimdi bu yerlerdeki yaraların ilaçlarından söz edelim. Çin alıcı (*Crataegus pinnatifida*), usbat, erik çiçeği, sarı halile (*Terminalia citrina*), kaküle ve t,... Bu ilaçlar eşit miktarda (birbirine) katılıp içilirse (yaralar) iyi olur,”

“Otacı bakşılar bütün bu yaralara, (dikkatlice) görüp, inceleyip, bilgilerini bilgece kullanıp ilaç vermelidir.”

“Bu yaralar tekrar oluşur, ... girip iyi olmazsa, ateş geçmezse, Teke diken (Lycium europaeum), nar, kuru beyaz üzüm, ince şeker, bal şurup yapılır, verilir. Etkilidir, iyi olur. Bu şurup (yaraların) her türlüüne etki eder. Gece gündüz, iki vakitte kızıl maş fasulyesi ile hazır tutulur. ... ki kalın barsak hastalığı bütün hastalıklar arasında, kandan oluşur... Sekiz türlü ateşli hastalığın nedeni/... iki türlü...”

(T I D 120) 30. satır: “Beş-on yıldır iyileşmeyen yarası olan kişi üzerine insan ödü sürmeli, hemen iyi olur; iyi olmazsa da, kara un ile kaya tuzunu yoğurup üzerine koysun, iyileşir.”

Bu reçetede insan safrasının ilaç olarak kullanılması özgün bir durumdur. Diğer tıp yaklaşımlarında buna benzer bir kullanıma rastlanmamıştır. İnsan safrasının nasıl elde edildiği ve hangi yolla etki edebileceğine dair bir bilgi mevcut değildir. Muhtemelen majik dönemden kalma bir gelenektir. Bu bulgu da T I D 120 işaretli metnin Uygur tıbbına özgü orijinal bir metin olduğuna dair kuvvetli bir delildir.

42. – 45. satırlarda patlamamış çıbanların tedavisi anlatılmaktadır:

“Patlamamış çibana karşı [ilaç]: ineğin veya koyunun boynuzu dövülür ve [çıbanın] üstüne sürülürse, hemen delinir ve iyi olur.”

(T I D 120) 69. - 70. satırlarda ise; “vücutta çıkan küçük yaraların üzerine tavuk yumurtası ve öd karışımının sürülmesi” ile iyi olacağı anlatılmaktadır.

Aynı kitabın 81 ve 82 satırlarında “Kötü bir çıbanı olan kişinin yarası üstüne nişadır ve peynir karıştırılıp, sürülürse, (yara) iyi olur.” denilmektedir. Kolay etkilenmeyen, dirençli yaraların yavuz olarak tanımlanması ilginçtir. Bunların tedavisi için bunların üzerine nişadır ve peynir karışımının sürülmesi önerilmektedir.

177.- 180. satırlarda *yel*’den olan ağız yaralarından bahsedilir: Bir kaç kuru *siri* pişirilir, bir gece dışarıda soğukta bırakılır ve ertesi gün kül oluncaya kadar yakıldıktan sonra, ince ezilir ve yaraya basılırsa, (yaranın) iyi olacağı anlatılır.

187. – 189. satırlarda, boğazın içinde çıkan ve yarılmayan çıbanın; *tingşu* yakılıp, külünün ağızdan içeri, boğazın içine üflenmesi ile patlayacağı anlatılır: ” *boğuz içinde kart bolup yarılmazar em tingşu-nı küyürüp kkül kılup boğuz içinge yürser yarılr ağız-tın yürgü ol*”.

5.1.5. Şiş

Eski Türkçe’de, günümüz Türkçesine benzer anlamda, vücudun belirli bir bölgesinin, bir organın ya da tüm vücudun hacminin artmasına neden olabilecek durumlar kastedilmektedir. Her türlü selim veya habis tümörler, iltihabi hastalıklar, çeşitli organlarda ve karın zarı içinde su toplanması yanı sıra gaza bağlı karın şişkinliği de bu kavram içinde ele alınır. Metinlerde geçen örnekler: *közi şişmiş-*, *gözü şişmiş-*;

emig şişip ağrısar – memesi şişip ağrırsa (muhtemelen *mastitis* kastedilmekte) *et'üz-i alku şişmiş* - bütün vücudu şişmiş.

“Bütün vücudu şişmiş... gelişirse, ağrır, bu...balgamdan ise, ilacı her birinden tekrar tekrar kullanmak gerekir. ...ınca, kaynatıp içirilmelidir. Suyumuş... Suyu *açınmış*... Beş sıcak... Yel, safra ve balgam bu şekilde tedavi edilmeli. Şiş... Kara halile, kuru zencefil, yonca kökü. Bu ilaçlar bir araya katılıp içirilir. Bu birinci ilaçtır. *Andropogon muricatus* ... kuru zencefil , yonca kökü, bu ilaçlar birlikte içilir. (Bu) ikinci ilaç. *Andropogon muricatus*, yonca kökü, ... kuru zencefil, *Avicennia marina* , Himalaya sediri ve karabiber. Bu ilaçlar... (Bu) üçüncü ilaç. *trikatur*, *Avicennia marina* ... beraberce... içirilirse şişlik iyi olur. Kakruka, *Avicennia marina* , *trikatur* ezilip... ilaç ökü z sidiği ile birlikte... ... sütü ile bir arada kaynatılıp... ilaç. Kuru zencefil,...” (T II Y 18/ 61-76. satırlar)

“... şişlik safradan olmuşsa (veya) balgamdan... daha çok *yel* ve safra olursa, biri ikincisi... bu şişlik tedavi olmaz. Şişliklere karşı ilaçlar... İlaçlar(ın)dan sözedelim. Balgam yağ ile karışırsa *guatr* olur. *Guatr* ... olursa, tedavi olmaz... boğazda kığ ögmek gibi üç ...olursa,yine tedavi olmaz. Soğuk irin akan yerdeki... yerdeki, beklemiş su içinde (oluşan) *guatr* da (tedavi) olmaz... olursa merhem sürmeli ve tataçmış... ilacının yaptığı gibi tedavi edilmeli ... hastalığını görür. Kara *guatr* olur... ağızda... ...kurur Bu *guatr yel*'den olur ikinci... türer. Yumuşak ve yaşlı olur. Üçüncü... olur. O *guatr* iyi olmaz. ... hastalığından söz edelim...” (T II 2/ 80.-94. satırlar)

Eski Türkçede *guatr* hastalığı *boğuk* olarak geçmektedir.

5.1.6. İshal

Karşılığı T I D 120'de *ötürük* ve T II D 53'de *ödül*; *Siddhasāra* çevirisi metinlerde ise *sökmek-ig* olarak geçmektedir. (Farklı sözcük kullanımı, ilk metnin bir çeviri olmadığı savını güçlendirmektedir) Diğer kullanımları: *yiil töz-lüg öd ül* – *yel*'den olan ishal; *sary-ka sökmek* – safradan olan ishal; *kan* sökmek - kanlı ishal

T II Y 46 işaretli metinde ishale iyi gelecek ilaçlar sıralanmıştır: “Darifülfül, kuru zencefil bu ilaçlar tamamen ezilip elekten geçirilir,... ishal hastalığını durdurur. ilaç güçsüzse, pirinç eklenir. Vrn̄t, renkli *Symplocos racemosa*, *Cissampelos pareira*, ... *Syzygium cumini* ve *Mirobalanlar*. Bu ikinci (ishal durdurucu) ilaçtır. *Cissampelos pareira* bu üçüncü ilaçtır. Kızıl kenevir çiçeği ve *katpani*, Bu dördüncü (ishal

durdurucu) ilaçtır. Değişik ishal durdurucu ilaçlar birer birer bir arada içilirse ishali durdurur. İshal iyi olur. *Symplocos racemosa* ve yanı sıra ... içilirse çok güçlü etki yapar. ... çiçeği kökü, kuru zencefil, nanahan kaynatılıp içilirse, safradan kaynaklanan ishal [iyi olur]. *Myrica sapida*, *Acconitum heterophyllum*,...kuru zencefil...”

T II Y 66 işaretli metinde de aynı konuda tedaviler önerilir: “[bu ikinci] ilaç . *Holarrhena antidysenterica*...bu üçüncü ilaç. mantal, sandal ağacı...”

“ ... *Symplocos racemosa*, lotus çiçeği, kuru zencefil. Bu dördüncü ilaçtır. “

“*Stephania hernandofolia*, ... *Alhagi maurorum*, kuru zencefil, *Syzygium cumini* , *Myrica sapida* bu beşinci ilaç.”

“*Aegle marmelos*, ... *Avicennia marina*, ferfelek (*Areca catechu*), tarçın, deve diken, hint inciri. Bu altıncı ilaçtır.”

“*Woodfordia floribunda*, ... *Acconitum heterophyllum*, kuru zencefil, *Holarrhena antidysenterica*, zerdeçal, ... ve anason. Bu yedinci ilaç.”

“*Myrica sapida*, meyan, *Symplocos racemosa*, *Holarrhena antidysenterica*. Bu sekizinci ilaçtır.”

“Kara halile tohumu , *tatı kapuşıp*, ... *Symplocos racemosa*. Bu dokuzuncu ilaçtır.”

“*Holarrhena antidysenterica*, zerdeçal ... *Avicennia marina*, *Stephania hernandofolia*, darifülfül kökü, kuru zencefil. Bu onuncu ilaç. Bu on ilacın her biri teker teker ezilip, elekten geçirilip, bal, pirinç suyu ile birlikte soğutup içirilirse, kandan, safradan oluşan ishal durur. Safradan olan ... ishal safrayı bozan gıda ve içecekleri yeyip içerek Safrayı bozmuş olanlar ve **kalğ** sökerler. Kan ve safranin ilaçları ile derhal tedavi edilmelidir. Gıda ve içecekler keçi sütü ile birlikte verilmelidir. ab-iz-an yapılmalıdır. **Bırk**, sanıp, *Symplocos racemosa*, şeker, meyan ve bal keçi sütü ile birlikte soğutulup içirilmelidir. “

“Kanlı ishale; *slaka*, *ptr*, *cmlu*, *bikl*, *Magnifera indica*, *Terminalia arjuna*, *tinç*, bu otlar tek tek keçi sütü ve bal ile birlikte içirilir. Kanlı ishale iyi gelir.”

Terminalia arjuna gövdesinin kabuğunda bol miktarda glikozitler, flavonoidler, tanin ve mineraller bulunmaktadır. İçerdiği glikozitler kardiyotonik etkileri yanı sıra flavonoidlerin antioksidan, anti-enflamatuar ve lipid düşürücü etkileri tespit edilmiştir.

Bu etkileri nedeniyle *Terminalia arjuna* şu anda kullanılan tıbbi bitkiler arasında eşsiz bir yere sahiptir.

Eski Hintli hekimler angina pectoris ve diğer bazı kardiyovasküler sorunların hafifletilmesi için *Terminalia arjuna* ağacının kabuğunun tozunu kullanmışlardır. Deneysel çalışmalar bu ağacın kabuğunun koroner arter kan akımını artırarak kalp kasını hasara karşı koruyan önemli etkileri olduğunu göstermiştir. Ayrıca hafif idrar söktürücü, kanı sulandırıcı, kan yağlarını düşürücü etkinliği saptanmıştır. Yapılan son araştırmalarda koroner arter hastalığına yararlı etkisine ilişkin yeterli klinik kanıt bulunduğu bildirilmektedir⁸⁴.

“*Symplocos racemosa*, meyan, *Mimosa pudica*, şeker, lotus çiçeği. Bu birinci ilaçtır.”

“*Asparagus racemosus*, *Mimosa pudica*, Kuş iğdesi reçinesi, *ptmaki*kr. Bu ikinci ilaç.”

“*Saussurea auriculata*, lotus çiçeği, kuş iğdesi reçinesi, meyan, *Symplocos racemosa*. Bu üçüncü ilaç. Bu üç türlü ilaçtaki otlar tek tek keçi sütüne katılıp, bal ile içirilir, böylece kandan kaynaklanan ishal durur. “

“Sandal ağacı ve *Aglaia Roxburghiana* ezilir, elekten geçirilir, bal ve piring suyu ile içilirilirse kanlı ishale iyi gelir. “

“Zerdeçal tohumu ezilip elenip, bal ile yağmur suyuna karıştırılıp içirilirse, kanlı ishale iyi gelir.”

“Nilüfer çiçeği, meyan, sang ve şeker yeni sağılmış süt ile içirilirse, kanlı ishale iyi gelir.”

“Kanla karışık kirli dışkı çıkıyorsa, ya *yidang* kan ya da *yidang* dışkı gibi birşey çıkıyorsa önce hızla kanın sonra kirli ishalin durdurulması gerekir. Kan durdurulunca ve dışkı tabii halini alınca, mirobalanlar ile verilir ve keçi sütü içilir. Bunca ilacın sonu...”

5.1.7. Göz ile ilgili olanlar

köz ağrıg – göz ağrısı en sık bahsedilen göz şikayetidir. Ayrıca, *köz yaruk*-suz *bolup oküş telim yaş akşar*; yani göz puslanıp, çok fazla yaş akması diğer bir göz

rahatsızlığı olarak vurgulanmıştır. Bu tanım konjuntivit ile uyumlu bir tariftir. Diğer göz rahatsızlıkları olarak verilen tanımlar şunlardır

köz küç sirep yaş akşar, - Göz (ün görmesi) zayıflar ve yaş gelirse

köz lanbolup körmeser- göz lan? olup, görmezse

közinte kızıl et önser – gözünde kızıl et çıkarsa. Bu tanım net değildir, göz kapağı veya konjunktivada oluşan bir tümör ya da bir enfeksiyon söz konusu olmalı.

köz yarık-suz bolup köz-te telim sovuğ yaş *akşar* göz puslanıp, gözden çok fazla soğuk yaş akarsa, *köz-te isig* yaş *akşar* gözden sıcak yaşlar akarsa,

Göz rahatsızlıklarının tedavisine ilişkin satırlara T I D 120 işaretli metnin değişik yerlerinde rastlanmaktadır:

“Göz hastalıklarına karşı ilaç: insan ödü, domuz ödü, keçi ödü veya tavşan ödü, (bu dördünden, hangisi olursa), alınır ve karaağaç kabuğu yakılarak, külü su ile karıştırılır ve göze sürülürse, hemen iyi olur. “ (24.-28. satırlar)

“Keklik ödü aynı miktarda şeker ile karıştırılıp, göze sürülürse, görmeyen göz yine görür, iyi olur.” (50. satır)

Aynı metinde gece körlüğüne karşı şu öneri getirilir:

“Gece körlüğü olan kişi: kara keçinin *ögsüz*-ciğerine darifülfül saçılarak ateşe gömülür ve köpüğü göze sürülürse, o kişi, gece iyi görür. “ (33.-36. satırlar)

Arat açıklamalarında keçi karaciğerinin gece körlüğünün tedavisinde kullanımini içeren başka bir örnek de vermiştir: “*Bir Türk tıp yazmasında (Diez A. Fol. 59, S. 104) gece körlüğüne karşı aşağıdaki reçeteler yazılıdır: Gece körlüğü, geceleri görememektir. Keçi karaciğeri kendi suyuyla kısıp ateşte pişirilir ve gözler açık olarak, buharın ağız burun ve gözden içeri gireceği şekilde üzerine tutulur. (Üzerine) pişmiş karaciğer yenir. Ve tekrar: keçi karaciğeri kızartılır, süzülen suyu bir çubukla göze damlatılır. Çok denenmiştir ve yararlıdır ve keçi karaciğeri kızartılmak üzere ıslatıldıktan sonra üstüne dövülmüş karabiber serpilir ve pişirilir. Pişince kızartmadan biberler toplanır, kurutulur, toz haline getirilir ve göz üzerine sürülür. Bir kaç seferden sonra işe yarar*”.

Aynı metinde başka reçeteler de yer almaktadır:

“Eğer göz puslanır ve çok fazla yaş akarsa, göze keten tohumu yağı sürülürse, yine iyi olur.” (65.-66. satırlar)

“(Burada) göz hastalıklarına ait ilaçlar verilmeye başlanıyor: Eğer göz puslanıp, gözden çok fazla soğuk yaş akarsa, göz üzerine sığır ödü sürülürse, göz berraklaşır. Bir başka ilaç: Eğer gözden sıcak yaşlar akarsa, kamış şekeri ve sarı maş fasulyesi, toz haline getirilir ve inek yağı ile karıştırılıp buruna sokulursa, iyi olur.” (85.-88. satırlar)

”Göz hastalığına karşı ilaç: Göz (ün görmesi) zayıflar ve yaş gelirse, balık ödü göze ve alna sürülür, iyi olur. Eğer göz *lan* olur ve görmezse, çiviti sulandırmalı ve alna sürmeli, böylece o iyi olur.” (155.-157. satırlar)

İnsan ödü alınır ve kurtlu göze sürülürse, (kurtlu göz) açılır. (58.-59. satırlar)

5.1.8. Kulak ile ilgili olanlar

Metinlerde kulakla ilgili çeşitli rahatsızlıklar ve bunlara ilişkin tedaviler yer almaktadır. Kulak ağrısı önem verilen şikayetlerin başında gelmektedir. Bununla birlikte, kulak kirlenmesi, kulak tıkanması, kulak uğuldaması gibi sık rastlanan şikayetlere de yer verilmiştir. Metinlerde geçen şikayetler şöyle ifade edilmiştir: *kul(ğ)ak şaksı boslar* - kulak kirlenirse; *kulğak tunsar* - kulak tıkanır; *kulğak tikileser* - kulak uğuldarsa; *kulğak ağrığ* - kulak ağrısı; *kulğakta yiring* - Kulak iltihaplanırsa

“Kulak kirlenirse, kara bir kör sıçanın (köstebeğin?) ödü, (kulağın), içine damlatılır ve böylece (kulak yolu) açılır. (T I D 120/ 56. satır)”

“Bir başka ilaç: Ölü bir kedinin(?) eritilmiş yağı (kulak) üzerine sürülürse, (kulak yolu) açılır. (T I D 120/ 57. satır)”

“Eğer vücutta makivia olursa, sarımsak ezilir ve iki kulak bununla tıkanır, hastalık iyi olur. (T I D 120/ 176. satır)”

T II T/ 85.–108. satırlar:

“Kulak ağrısına ilaç: turp parçalanır, suyu sıkılır, suyuna susam yağı katılıp (kulağa) damlatılırsa ağrı geçer.”

“Kara tütsü (*Balsamodendrum mukul*) çocuk idrarı ile kaynatılıp (kulağa) damlatılırsa sancılı ağrı geçer.”

“Kara tütün (*Balsamodendrum mukul*), tavuk yumurtası ve üstübeç ile birlikte kaynatılıp (kulağa) damlatılırsa (ağrı) geçer. “

“Kulak tıkanır, keçi safrası (kulağa) damlatılırsa açılır. “

“Nanahan ve arpa unu tereyağı ile birlikte sürülürse ağrı geçer. “

“Kulak uğuldarsa, *uskada*, karanfil ağacı, kabak çiçeği, misk ve tavuk yumurtası eşit miktarda *alva* ile yoğrulup, kulağa konularsa, (kulak) açılır. “

“Kulak iltihaplanırsa, yağ damlatılırsa geçer. Kaya tuzu, keçi idrarı ve susam yağı ısıtılıp damlatılırsa ağrı geçer. “

“Kaya tuzu, keçi idrarı damlatılırsa iltihap temizlenir, kulak ağrısı geçer. “

“Meyan unu inek yağına katılıp kulak çevresine sürülürse, safradan ve *yel*’den oluşan kulak ağrısına yararlı olur. “

“Sarmısak suyu, ince şeker usaresi, beyaz biber ve turp suyu ısıtılıp damlatılırsa (ağrı) geçer. “

“Lületaş (tozu) elenip, murud suyu ve sirkeye katılıp kulağa damlatılırsa (ağrı) geçer. Geçmezse şeker kamışı, tarçın, susam yağı, keçi idrarı, koç idrarı ile birlikte kaynatılıp damlatılır (böylece ağrı) geçer. “

“Kabak çiçeği, misk, susam yağı ile kaynatılıp kulağa damlatılırsa, çok eski de olsa, kulak ağrısı geçer (kulak) açılır “

İdrar eski tıpta sıkça kullanım alanı bulmuştur. Bunun muhtemelen idrarın normalde steril (mikrop içermeyen) bir sıvı olmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

5.1.9. Diş ile ilgili olanlar:

Diş ağrısı ve tedavisi bir çok metinde geçmektedir. Diş çürükleri dişin kurtlar tarafından yenmesi, *tişni kurd yimek* olarak tanımlanmıştır. *tiş kurt yiser* – diş kurt yerse; *tiş ağrığ* – diş ağrısı.

“Kimin diş çürürse, dişinin üstüne *ekir* koyarsa iyileşir. Kimin diş ağrırsa, şeker, amonyak ve misk dişine koymalı iyi olur. Kimin diş ağrırsa Kari ağacı kabuğun yakıp külünü bal ile karıştırıp dişine koyarsa iyileşir.” (T II Y 19 -12/ 31.-36. satırlar)

“Diş ağrısına karşı (ilaç): Üç yaşındaki kara öküzün dışkısı bir kapta kaynatılarak üzerine sürülürse, ağrı geçer.” (T I D 120/ 46. satır)

“Diş çürümesinde, üzüm sirkesi ağıza alınıp, çalkalanıp tükürülürse, iyi olur. “ (70.-71. satırlar)

“Diş ağrısına karşı ilaç: Bir kara öküzün dışkısı dövülüp, sirke ile kaynatılıp, meradaki deve dışkısı, kırmızı tuz ile dövülür, [99] şarap ile karıştırılıp bir tencerede ısıtıldıktan sonra keten torbacıklara konulup susam yağı ile ovulur, diş üzerine konulur. Zerdali çekirdeği dövülür ve üzüm sirkesiyle ağızda tutulursa, diş ağrısı geçer. “ (97.-101. satırlar)

“Diş ağrısına karşı ilaç; Bir bakır karabiber, sirke ile kaynatılır, soğutulup ağızda tutulursa, diş ağrısı gider. Bir başka ilaç; Eğer kuru zencefil su ile kaynatılır ve ağızda tutulursa ağrı geçer.” (134.-136. satırlar)

“Kimin dişi ağrırsa, keketrün kavursun, külünü alsın, misk ve tuz ile ağzında tutsun, kan basıncı artışıyla olan diş ağrısı iyileşir.” (T II Y 19 -11/ 25.- 28. satırlar)

“Kimin dişi çürürse, ekiri dişin üstüne koyarsa iyileşir. Kimin dişi ağrırsa, şeker, amonyak ve misk dişine koymalı iyi olur. Kimin dişi ağrırsa Kari ağacı kabuğun yakıp külünü bal ile karıştırıp dişine koyarsa iyileşir.” (T II Y 19 -12/ 32.-36. satırlar)

Metinlerde diş hastalıklarının cerrahi (diş çekimi vb.) yöntemlerle tedavisine ilişkin bilgi mevcut değildir.

5.1.10. Burun ile ilgili olanlar

burun içinde ed önüp: Burun içinde et büyürse

“Burun kanamalarına karşı ilaç: Taze susam (tohumu) dövülür ve bunun yağı üç kere buruna damlatılır.” (T I D 120/ 126. satır)

“Burun kanamasına karşı ilaç: Kirpi derisi yakılır ve külü burun (deliğine) konulursa, (kanama) son bulur. “ (129.-132. satırlar)

“Bir başka ilaç: yılanın başındaki inciler yakılıp, hafifçe ezilip buruna konulursa kanama durur.”

“Bir başka ilaç: Susam yağı, kurşun beyazı ile karıştırılır ve burun ihtimamla temizlendikten sonra konulursa, bundan sonra iyi olur.”

“Burun içinde et büyürse ve nefes alınamazsa ve ağrı verirse, kızıl bağır ikisin ve yer tuzu birlikte ince dövülür ve balla yoğrularak buruna konulursa, iyi olur. “ (141.-144. satırlar)

“Eğer nezle geçmez ise, soğan ve sarımsak kabuğu birlikte dövülür, tereyağ ile yoğrulur ve koklanırsa, böylece her türlü nezleye iyi gelir.”

“Kanı durdurmaya ilaç... Pamuk tampon şeklinde birlikte dürülüp burun içine itilir, ne türlü burun hastalığı varsa iyi olur. “(T II Y 14/ 1.-12 satırlar)

“Tarçın, misk, safran, karanfil, sığır bezoarı buruna özgü ilaçlardır. “

“Kimin burnunda kanama olursa; bal yanaklara sürülür, göze yayılır, alına sürülür böylece kanama durur. “

“Kim nezle olursa, yonca ezilir suyu süzülüp burun içine damlatılır. İyileşir.”

“Kimin burnu kanarsa ve durdurulamazsa soğan sirkeye konulur iki burun deliğine sokulur (böylece) iyi olur”

“Kimin burnu kanarsa, nar kabuğunu dövüp elekten geçirir ve burnuna koysun, (kanama) durur.” (T II Y 19 -11 /17.- 25. satırlar)

“Yumuşak tuzu ketene sarıp alnına bağlasın, (kanama) durur. “

“Kim nezle olursa, darifülfül, yalamalık tuzu bal ile burnunda *usik* etsin, iyileşir. Kimin burnu kanarsa, o kanı alıp saçta kavursun, burnuna sürsün, sıcak kan ile de karıştırın, alnına da sürsün, iyileşir.”

5.1.11. Kusmalar

Sanskritçe bir kitaptan çeviri olduğu ortaya çıkarılan T II D 142 işaretli metinde kusmalar ve buna karşı yapılacak uygulamalar ele alınmaktadır (109. – 123 satırlar):

“Kusmaya ilaç. (Hasta) Kan kusarsa, kızıl sandal, *Andropogon muricatus*, topalak, beyaz keşek birer bakır birlikte toz halinde ezilir ve pirinç suyu ile içilir. “

“Kan kusması için meyan unu kaynatılır, bir *stir turmuk* katıp içilir. *Andropogon muricatus* toz haline getirilip pirinç suyu ile içilirse, safradan kaynaklanan kusma geçer.”

“*Karkanadus* kusmaya (ilaç) kuru zencefil, darifülfül, karabiber, *yidik* tuz ve kara tuz birer bakır alınır, toz haline getirilir, üç sabah tereyağı ile içilirse kusma geçer.”

“Ateşlenilirse, üç bakır pirinç kaynatılıp suyuna beş bakır bal katıp verilir (içirilir) “.

“ikişer bakır dövülmüş kuş iğdesi (ve) kuru üzüm, toz haline getirilir nar suyu ile içilir.”

“Su kusan, aş yutamayan (hastaya) kuru zencefil iki bakır, meyan kökü ezilir, üç birim suda kaynatılıp, bunun bir birimi şarap ile içilir. “

“*Karkanuduz* kusmasına: yabani kenevir çiçeği, beyaz *keşek* kuru zencefil, *Cissampelos pareira*, darifülfül ve *Aegle marmelos* birer bakır alınır ezilip kaynatılıp üç kere içilir.”

“*Karkanudus* kusmasına: *Karkanudus* kusmasına: deve tabanı kökü, kuru zencefil, menekşe çiçeğinin kökü, *Aegle marmelos*, *sikliksi*, kızıl sandal, darifülfül kökü ve biber birer bakır toz haline getirilir sıcak suya karıştırıp içilirse *kokursak* geçer.

“Biber, darifülfül, kuru zencefil, ‘kokan’ tuz ve kara tuz birer bakır, toz haline getirilir ve üç sabah tereyağı ile içilirse *karḫanadus* kusması geçer. “

“Kuş iğdesi reçinesi ve darifülfül ikişer bakır pirinç suyunda içilirse kan kusmaya (iyi gelir). “

“İki bakır *nekdi ylan* bal ile yoğrulup *li* haline getirilir (ve bununla) gargara yapılırsa kan durur.“

“Bir *str.* meyan (kökü) kaynatılır ve bakır bal katıp içilirse kan kusması geçer. “

“Kan tükürmeye ilaç: beyaz kuru üzüm ve inek tereyağı keçi sütü ile kaynatılıp içilirse geçer.”

“Beyaz *kesek* ile şeker toz haline getirilip, sırada soğutulup, içilirse kan kusması geçer.”

“Kan kusarsa beyaz sandal *küyük turpak* ile ...”

Heilhunde II, 4. kitapta¹³ işaretli bir metninde kusma ile ilgili şu reçeteler önerilir:

24.- 34. satırlar: “Kan kusmaya karşı ilaç, parssi/...(?)... beşer bakır *Acorus calamus* ve bal birer sıtır ezip, elekten geçirip, bal ile yoğurup, hap yapıp içmelidir (Böylece) kusma geçer. *Aglaia Roxburghiana* ve *igdile* eşit miktarda ezilir, elekten geçirilir, bal ile yoğrulur, hap yapıp içilir[se kusma] geçer. Kusma uzun sürerse kızıl

ürgesin ve kara biber ince ezilir, elekten geçirilir murut suyu ile yoğrulup, hap yapıp her sabah içilirse, kusma geçer”

5.1.12. Kanama ile ilgili olanlar

Yukarıda bahsedilen kanlı ishal, kan kusma, burun kanaması gibi konular dışında şu satırlarda da kanama ile ilgili öneriler mevcuttur:

“ Kanaması olana, her sabah böğürtlen ve kuru üzüm suyu içirilirse, iyi olur.” (T I D 120/ 83. satır)

“Kan işeyen kişi, soğanı pişirip bal ile yerse, geçer.” (T I D 120/ 128. satır)

“Attan veya duvardan düşme veya kamçı darbeleriyle meydana gelen yaralanmalara ve kanamalara karşı ilaç: Bir tavuk yumurtası büyüklüğünde kavak reçinesi..., iyice dövülür ve k...ık ile içilirse, kanama geçer ve tekrar iyi olur. Sınanmış bir ilaçtır.” (T I D 120/ 183. satır)

5.1.13. Kadın hastalıkları, gebelik ve doğumla ilgili olanlar

Düşük yapma ve yaptırma sorununun binlerce yıl önce de gündemde olduğunu ve hekimleri bu konu ile ilgili ilaç hazırlama durumunda bıraktığını görmek mümkündür:

“Eğer bir kadın çocuk düşürmek isterse: köpek sütü içmeli. Böylece çocuk derhal düşer. Eğer eşi düşmezse, o zaman kısırın-çekirdeği iki bacağı arasında tüttürülürse, (çocuk) derhal düşer.” (T I D 120/ 21.-23. satırlar)

“Bir kadının karnındaki çocuk ölürse (ve) ona - str köpek sütü içirilirse, çocuk düşer.” (T I D 120/ 61. satır)

“Bir başka ilaç: Yılan gömleği yakılır, külü alınıp şarap ile içirilirse; (doğum) kolayca olur. Çocuğunu düşürmek isteyen kadın, yarım bakır beyaz küşi’yi ve beş bakır kara tütsü (*Balsamodendrum mukul*) birlikte dövüp, elekten geçirip, et suyu ile içerse; (veya) kurutulmuş bara’yı kaynatıp suyunu içerse;(veya) kavrulmuş susam tohumu ve kaya tuzunu sıcak suda eritip içerse, düşük yapar. (veya) yılan derisi, dört yol ağzından alınan toprak, ballı öküz ödü ve sirke ile karıştırılıp içilirse, çocuk ölü bile olsa, yine düşer. (veya) köpek ve tavşan tüyleri yakılıp, külleri bir bıçak ucu kadar toz ile karıştırılarak, suda eritilip içilirse, kolayca doğurur.” (T I D 120/ 109.-116. satırlar)

“Bir kadın idrarını yapamıyorsa, erik(şeftali?) kabuğu alınır ve idrar yoluna sokulursa kadın hemen işer.” (T I D 120/ 37. satır)

“Eğer bir kadın *kırdı geçirir* ise, o kırlangıç eti yemeli. Veya safran, darı unu ve misk ile şarap içmeli, böylece iyi olur. Kasık ağrısına karşı ilaç: Kırlangıç yuvasının toprağı, sütle karıştırılıp içilmeli.” (T I D 120/ 93.-95 satırlar)

“Anne sütünü artırmak için: Beş bakır yörgey-çiçeğı suda kaynatılır, süzülüp alınır, tereyağı ve süt ile tekrar kaynatıldıktan sonra içirilirse, anne sütü bollaşır. [107] (bir kadın) çocuğunu doğuramıyorsa, sulandırılmış tarçını cıva ile karıştırarak içmeli, çocuk anne karnında ölmüşse bile, kolayca doğurur.” (T I D 120/ 105. satır)

“(Anne) karnında ölmüş çocuk için ilaç: it sütü şarap ile karıştırılıp içilirse (ölü çocuk) düşer. “(T I D 120/ 140. satır)

“Eğer meme başı şişip ağrırsa, sarı maş fasulyesi, çavdar unu, kulum-çiçeğı ve beyaz un, anne sütü ile karıştırılarak yoğrulur ve meme üzerine sürülürse, bu şişlik ve ağrı geçer... Cinsel organı ağrıyan kadın, kenevir *sig*’ini üç parçaya ayırıp bir çanak şarap ve bir-iki çanak su ile pişirmeli ve inek yağı ile birlikte üstüne sürmeli, böylece iyi olur.” (T I D 120/ 119.-121. satırlar)

Yukarıda verilen 21., 61.,109.-116. ve 140. satırlarda yer alan reçetelerde çocuk düşürmek için ağız yoluyla alınan etkili maddelerden bahsedilmekte, köpek sütü, tütsü yapılan maddeler çeşitli karışımlar, yanmış kıl külü, ayrıca dört yol ağzından alınan toprak etkin madde olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca buğu üzerine oturulması da farklı bir yöntem olarak önerilmektedir. Bu yöntemlerden bazılarının Anadolu da halen uygulanmakta olduğu belirlenmiştir⁸⁵.

5.1.14. Kalp hastalıklarına ve nefes darlığı

Uygurca metinlerde *tın boşgağ* ve *tın boşmağ*, Arat’ın önerisi ile nefes darlığı olarak çevrilmiştir. *yürek sıkılmağ* karşılığında ise “kalp rahatsızlığı” önerilmiştir.

“... *tam*, soğutulmuş et suyu ile içirilirse, kalp hastalıkları, nefes darlığı, ishal, kabızlık iyi olur ve devam eden ateş düşer. “

“*Kalp hastalıklarına ve nefes darlığına iyi gelen toz*: Eğer nar çekirdeğı kara tuz, kuru zencefil ve teke diken, eşit miktarda alınır, toz haline getirilir ve et suyu ile içirilirse, kalp rahatsızlıklarını (ve) nefes darlığını iyi eder.”

“Şeytanti tozu: kakule bir bakır; tarçın (kadız) iki bakır; şeytanti üç bakır; karabiber dört bakır; darifüfül beş bakır ve kuru zencefil altı bakır. Bunlar toz haline getirilir ve bu tozun bir ölçeği altı ölçek şeker ile eritilerek, bundan iki bakırı her defasında et suyu ile içilirse, böylece gırtlak ve boğaz hastalıkları: nefes tutulması... huzursuzluk ve *yel*’in sebep olduğu bütün hastalıklar iyi olur.” (T I D 120/ 1.-14. satırlar)

Uygur metinlerinde kalp rahatsızlıkları, nefes darlığı ve ağrılara karşı, ayrıca ateş düşürücü olarak hazırlanan mürekkep müstahzarlarda kullanılan şeytanti günümüzde de halk arasında kuvvet verici, ses açıcı, balgam söktürücü ve spazm çözücü olarak bilinir⁴³, teskin edici ve hafif uyku verici etkileri nedeniyle çocuklarda gece işemelerinde ve asabi rahatsızlıklarda kullanım alanı bulur. İştah açıcı, hazmı kolaylaştırıcı, sindirim sistemi gazlarını gideric, ayrıca bağırsak kurtlarını düşürücü etkileri de vardır. Şeytanti ter, idrar gibi salgılarla vücut dışına atıldığı için, özellikle çok terleyen kişilerin vücudu kötü kokar.

Geleneksel Hint tıbbında bebeklerin gaz şikayetlerinde eşit miktarda şeytanti, kaya tuzu, kakule, zencefil ve *Clerodendron siphonanthus* (bhargi) kökünden oluşan bir tozun verilebileceği belirtilmektedir. “*Gaza bağı kolik durumlarında, şeytanti, kaya tuzu ve kemik ile imal edilerek, üzerine tereyağı sürülmüş bir fitil rektuma konulur. Hemipleji, boyun tutulması, yüz felci, ve diğer bazı sinir sistemi hastalıklarında, Mâshabalâdi adı verilen kurutulmuş şeytanti içeren kaynatılmış bir bileşim verilir. Çürük diş boşluğuna konulan bir parça sıcak şeytantisinin ağrıyı rahatlattığı söylenir.*”¹⁵

Nefes darlığına iyi gelen başka ilaçlar da bildirilmiştir:

“Deve akciğeri kurutulup, ufalanıp, elekten geçirilip nefes darlığı çekene (iyi gelir)” (T I D 120/ 60. satır)

“Nefes darlığına karşı ilaç: Eğer iki bakır *karba* kökü yumrusu ve iki bakır kuru zencefil alınır ve bundan eşit miktarda toz yapılır ve bu her sabah şarap ile içilirse, nefes darlığı gider ve hastalık def edilir.” (T I D 120/ 162. satır)

“Nefes tıkanıklığı olursa, (kavak reçinesini) dövmeli (un hâline getirmeli) ve bir kamışla boğaza üflemeli, iyi olur. ... ve göğsün iç tarafındaki (hastalıklarına?) karşı,

ondan nohut büyüklüğünde bir parçayı dövmeli ve soğuk su ile içmeli, iyi olur.” (T I D 120/ 184.-186. satırlar)

5.1.15. Alkollü içki kullanımı ile ilgili öneriler

Metinlerde genelde şarap, bazen de bira içimine bağlı rahatsızlıklara özel bir yer verilmiştir. Bu rahatsızlıklar safradan, balgamdan veya yelden oluşmalarına bağlı olarak sınıflandırılmış, önerilen tedaviler buna göre düzenlenmiştir.

“Şimdi şarap nedeniyle olan hastalıklardan söz edelim. Delilik, tutarık (sarâ) ve *yel* (etkeninin) gönlünü dağıtıp, kudurtup, akılsız bıraktığı gibi şarap da kişiye zarar verir. Çok şarap içen kişide, çok türlü hastalık gelişir: Özde, başta, iki yanda ve tüm kemiklerde hastalık gelişir. Tıkanma, öksürük ve susuzluk ortaya çıkar. Karın ve beden ateşlenir ve yanar, sarılık ortaya çıkar. Bu şarap hastalığı safradan oluşur.” (T II Y 27 Y 17 Y 18)

Burada anlatılan belirtiler “alkolik hepatit”ⁱ ile uyumludur. Beraberinde sarılık olması, safra ile ilişki kurulması ilginç ve doğrudur. Hepatitte indirekt bilirubin artışı sarılığa yol açar.

“Öz kötü olur, aş (yemeğe) heves olmaz, kusar. Kirpiklerini kapatıp durur. Bu şarap hastalığı balgamdan olur. Üç hılt zarar görürse şarap hastalığının ve üç esas hıltın bulguları ortaya çıkar.” (T II Y 27 Y 17 Y 18) Burada üç hılttan (*tridoşa*) söz edilmesi, Hint tıbbının doğrudan etkisine bir işarettir. Aşağıdaki bölümde ise tedaviler sıralanmaktadır:

“Şimdi ilaçlardan söz edelim. Kara tuz parçalanarak şarap ile birlikte içirilmelidir. Bu birinci ilaçtır. Biber, darifülfül ve zencefil sıcak su ile içirilmelidir; ikinci ilaç. Şaraptan hastalanana, sirke ile birlikte kara tuz içirilmesi gerekir. Bu birinci ilaç. Karabiber, *Ocimum gratissimum* tohumu, *Trachyspermum ammi* bu otlar aynı oranda şarap ile içirilmesi gerek şaraptan kaynaklanan *yel* hastalığı iyileşir. Hünnap, nar, tekediken *Trachyspermum ammi* tohumu, yalamalık tuz. Bu ilaçlar eşit oranda ezilir ve susam yağında çözülüp şarap ile içirilirse, şarap içme nedeniyle artmış olan *yel* hastalığı iyileşir. Limon suda eritip içilirse bu birinci ilaçtır. Nar taneleri sıkılıp suda eritilip içirilirse bu ikinci ilaçtır. (Hastaya) yağlı aş yedirmeli, sıcak *tadusz* aş

ⁱ Alkole bağlı karaciğer iltihabı

yedirmeli. *Kürtü*deki yabani hayvan etinden *ḳayıma* yedirmeli. Tatlı otlar kaynatılıp, soğuyunca içine şeker katıp içirilir. Bu üçüncü ilaç. Burçak *ḳayıma* kaynatılıp yedirilir. ...tohumu, nar tohumu, kuru zencefil, ahududu, su pişirilir, soğuyunca üzerine şeker saçılır. Sülün etinden *ḳayıma* yapıp yenirse, şaraptan olan...(hastalık iyileşir).“ (T II Y 27 Y 17 Y 18)

Sarhoşluğun olumsuz etkilerinden korunmak için de bir öneri getirilir:

“Keklik ödü alınır, kurutulur ve bu şaraba ve biraya ilâve edilirse, sonradan ne kadar çok şarap veya bira içilse de, sarhoş olunmaz. “(T I D 120)

5.1.16. Çeşitli sağlık konuları ile ilgili öneriler

T I D 120 işaretli metnin sırasız ve karışık biçimde yazılmış reçeteleri arasında değişik sağlık sorunlarına değinen çeşitli öneriler vardır.

“Kimin koltuk altı fena şekilde kokarsa, akciğeri küçük parça halinde doğrayıp üç gün devamlı koltuk altına sürsün, kötü koku kaybolur.“ (28. satır)

“Bir insanın *kir*ⁱ’i sürekli *yîç* akarsa, safran, darı unu ve miski şarapla karıştırıp içerse, iyi olurⁱ.“ (66. satır)

“Deliren bir kişi, ince un haline getirilmiş geyik boynuzunu su ile karıştırıp içerse, (hastalık) geçer.” (55. satır)

“Kudurmuş bir köpeğin ısırıldığı kişiye keklik beyni yedirilirse, (o) iyi olur. (Ayrıca) ona üçüncü güne kadar aç karnına, her seferinde bir çanak keten tohumu yağı içirilirse, o iyi olur ...” (63. satır)

“Bir erkek cinsel gücü tam olsun isterse, bir aygırın sinirini alıp, küçük parçalar doğrayıp, gölgede kurutup, ince dövüp, elekten geçirip, inek (tere) yağı ve kurt ödü ile karıştırıp, bunu (kadın) cinsel organının içine sürerse, erkekliği çok artar.” (75. satır)

“Bir kurdun kemikleri ve dili kurutulup kuduz bir köpek tarafından ısırılmış birinin başına sürülürse, o iyi olur.” (79. satır)

“Değişkenⁱ ateşe karşı ilaç: kurt dışkısı, öküz sidiğiyle birlikte (hastaya) içirilirse, (hastalık) geçer.” (102. satır)

ⁱ *kir* ve *yîç* sözcüklerinin anlamları belirlenememiştir.

“Bir çocuk zayıflarsa, başına eşek tılsımı konulur, böylece artık zayıflamaz.” (I03. satır)

“Eğer birinin gözü ve ağzı hava cereyanından çarpıldı ise, ‘Kunduz hayası’ su içerisinde ezilir, onun (yüzüne) sürülür ve (sonra) aynaya bakılır.” (124. satır)

“Ayak hastalığına karşı ilaç: Susam (tohumu) kavrulur, ince olarak dövülür, koyun sütü ile karıştırılır ve ağrıyan yere konulursa, yel’den oluşan ağrı iyileşir.” (137. satır)

“Eğer bir kimse sesini kaybeder ve konuşamazsa, bir sunça meyan iki eşit parçaya ayrılır, bir yarısının içi biraz boşaltılır; biraz kıtayı sımıkı dövülür, üç dört karabiber tanesi ile içine konur ve meyan tekrar kapatılır ve bir iple sarılır, dışarıdan bir kağıt ile sarmalanır, sıcak küle gömülür ve zamanı gelince kağıttan çıkarıp, ön dişlerle ısırılır, ağız açmadan suyu emilir. Bu işlem iki-üç kez tekrarlanırsa, yavaş yavaş iyileşir. Bu sınanmış bir ilaçtır.” (146.-151 satırlar)

“Kişi uyumak isterse, böğürtlen, *Symplocos racemosa* yemişi, fil kulağı tohumu, südi-çiçeği *Saussurea lappa* ve kara halile, eşit miktarda ezip öğütülür, yoğurtla yoğrulup alına sürülürse, uyunur.” (T II D 53/ 41.-43. satırlar)

“Kim sesini kaybederse ve göğsü tıkanırsa keketrün ve balı li ile karıştırıp sabahları içsin, iyileşir.” (29.- 30. satırlar)

“Keçi sütü ile yıkanır, yüz kırıksız olur.” (T III M 295/ 1 satır)

“Bir erkek çocuk (boynuna) bir köpek dişi asarsa, yürekli olur.” (T III M 295/ 2. satır)

“[Bir erkek çocuk] Bir köpek dişini yakar, (külünü) uygun yerinde taşırsa, kılları çıkmaz.” (T III M 295/ 3. satır)

“[Bir köpek dişini] Kepek haline getirir, cüzzamlı kişiye sürterse cüzzam kaybolur.” (T III M 295/ 5. satır)

ⁱ bk: 24 numaralı dipnot

5.1.17. Metinlerde yer alan bazı çizimler

Arat'ın *Heilkunde II*'de 4 numaralı kitap başlığı altında yayınladığı yazmada bazı çizimler görülmektedir.

Şekil 5-1 Safra kesesi meridyenini gösteren noktalar

Metinlerin aralarına sıkıştırılmış bu çizimlerde biri oturmuş (bk. Şekil 5-1) diğeri ayakta (bk. Şekil 5-2) iki erkek figürü ve oturmakta olan bir kadın figürü (bk. Şekil 5.3) izlenmektedir. Kadın tasviri kısmen tahrip olmuş görünümündedir. Figürlerde vücudun belirli noktaları işaretlenerek buralardan çizgiler çekilmiştir. Oturan kadın figüründeki çizgilere açıklama olarak “başta” ve “göğüste” ibareleri eklenmiştir. Oturan erkek figürü Budacılara özgü *lotus* pozisyonundadır. Buradaki çizgilere eklenen her iki açıklama da, “talta”, yani “dalakta” şeklindedir. Çizimlerle ilgili olarak bitişik metin bölümü içerisinde “iki *tsuun* yir-te (•) yana altın” ve “... *öt tamarı bolur*” ifadeleri geçmektedir. Ali Haydar Bayat konuya ilişkin bir yayınında⁸⁶ *tsuun* sözcüğünün akupunktur noktalarının yerlerini belirlemede kullanılan bir parmak ölçüsünü, “*öt tamarı*” ifadesinin ise akupunktur sisteminde kullanılan safra kesesi meridyenini anlattığını ve işaretli noktaların geleneksel Çin tıbbında uygulanan akupunktur haritalarındaki dalak meridyeninin 21. ve 15. noktalara tekabül ettiğini ifade etmiştir.

Şekil 5-2 Ayakta erkek figürü

Bayat aynı eserinde “*Wang Shu’ya atfedilen ve XIII. yüzyılda Farsçaya çevrilerek Tansukname-i İlhan der Fünun ‘Ulumi Hatayi’de, Hitay bölgesi Türk hekimlerinin dağlamayı tercih ettiklerini*” belirtir. Bu yazmaya dair ilk makaleyi yayımlayan Müller⁸⁷ de, o dönemde Orta Asya’da akupunktur uygulamasının yaygın olmadığını ve çizimlerdeki noktaların benzer bir uygulama olan moksa tedavisi ile ilgili olduğunu öne sürmüştür. Gerek akupunktur, gerekse moksa uygulamalarının Çin kökenli olduğu göz önüne alınırsa, bu yazmanın İpek Yolu üzerindeki kültürel alışverişin, Uygur tıbbının çok yönlü etkileşimine bir örnek oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Şekil 5-3 Akupunktur noktaları

5.2. Cerrahi girişimler

Genel olarak bakıldığında, incelediğimiz tıp metinlerinde tedavi usülleri arasında cerrahi müdahale önerileri yok denecek kadar azdır. Sadece, T II Y 27 işaretli bir metinde, idrar zorluğu oluşturan bir çıbanla ilgili olarak, çıbanın keskin bir bıçakla yarılmasını içeren bir tarif yer almaktadır:

“... birük prameh küçeser kanamış k(e)rek (•) kanap kavmuştı önmeser (•) yiring bolmuş erser (•) yiti biligin yarmış k(e)rek (•) birük yargalı korks(a)r (•) antağ yağığ urmuş k(e)rek kntü yarlz-un • yarılmışta kin baş otın emlemiş k(e)rek •”

“... Eğer idrar bozukluğu ilerlerse kan alınmalı, kan alınmasına rağmen [Hasta] idrarını yapamaz ve cerahat oluştursa keskin bir bıçakla yarılmalıdır. [Hasta] yardırmaktan korkarsa kendiliğinden yarılsın diye üzerine merhem koymalı. Yarıldıktan sonra yara merhemi ile tedavi etmeli. (Yarayı) temizce yıkayıp merhem sürmeli. Yara ve irin temizlenince, üzerine ilaç sürümelidir.”

5.3. Çeşitli ekollerle etkileşim

İslam tıbbının etkisine girmeden önceki dönemde Orta Asya’da yazılmış olan tıp metinlerine dayanarak dönemin tıp tarihine ilişkin bir çalışma yapmanın başlıca zorluğu, bu metinlerin tapınak tıbbı ile çerçevelenmiş kısıtlı bir kapsamı olmasıdır. Hunlara ve Göktürklerle ait yazıtlar mevcut olmakla birlikte, bunlarda dönemin tıbbi

gelişimini aydınlatacak yeterlikte bilgi yer almamaktadır. Oysa o dönemde de bu kavimlerde sözlü aktarımla süre giden bir tedavi geleneği mevcuttu.

Yazılı buluntular ancak yazının, kağıt, deri vb. gibi materyelin üzerine yazılarak kullanımının yaygınlaştığı daha geç dönemlere aittir. Brahmi, Çin ve sonraları Arap harfleri ile, ancak esasen çoğunluğu Uygurların geliştirdiği özgün Uygur alfabesi ile yazılmış olan elimizdeki tıp metinleri bize daha çok yerleşik düzene geçmiş olan Uygur toplumundaki durum hakkında fikir vermektedir. Yerleşik topluma geçişin büyük ölçüde tamamlandığı, ticaretin geliştiği, çevre ülke ve uygarlıklarla etkileşimin belirginleştiği bu dönemde bulunan yazmaların önemli ölçüde Hint metinlerinin çevirilerinden oluştuğu, geri kalan kısmında da Hint kökenli kavram ve ilaçların baskın olduğu dikkati çekmektedir. Buluntuların büyük ölçüde tapınaklar ve çevresinde yapılan kazılarda ortaya çıkmasının da bunda rolü büyüktür. Özellikle Mani dininde kitapların çoğaltılması bir ibadet şekli olarak kabul edildiğinden, aynı zamanda rahiplik ve yazıcılık da yaptıkları aşikar olan Uygur tapınak hekimlerinin bu bölgede kitap yazma ve çoğaltma geleneğini yaygınlaştırdığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Hint tıbbi ile etkileşimin yoğunlaştığına ilişkin izleri, hastalıkların açıklanmasına dair ifadelerde belirgin şekilde görmekteyiz.

Bir bütün olarak ele alındığında Orta Asya’da yapılan araştırmalar sırasında ele geçen on binlerce yazma arasında Uygurca olan metinlerin çokluğu, o dönemde Uygur uygarlığının oldukça geniş bir alana yayıldığını göstermektedir. Kendilerine özgü alfabelerinin farklı bölgelerde kullanımı bu olguyu doğrular niteliktedir. Yusuf Has Hacıb’in Kutadgu Bilig’i Uygur Türkçesi ile yazması ve Uygurları hakimiyet altına aldıktan sonra Moğolların Uygur alfabesini benimsemesi, bilinen örneklerdendir.

5.3.1. Halk tıbbi geleneği

Yazı kullanımının ve yazıcıların dönemin din adamları arasından çıkması, rahip hekim tipinin ve tapınak tıbbının bölgede etkili olduğunu göstermektedir. Bu nedenle bilgilerimiz tapınak (belki de saray) yazıcılarının eserlerinde saptanabilenler ile kısıtlıdır. Ancak bu bulguyu mevcut tıp sisteminin tamamıyla tapınak tıbbından ibaret olduğu şeklinde yorumlamak doğru olmayacaktır. Başlangıçtan günümüze uzanan ve halk hekimlerince, yazılı bir belgeye dayanmadan, nesilden nesile sözlü aktarımla yaşatılan bir halk tıbbi geleneğinin her zaman var olduğu dikkatlerden kaçırılmamalıdır. Muhakkak ki o dönemde de kentlerin dışında köylerde, göçer obalarında sürdürülen ve

yaygın olarak uygulanan bir halk tıbbı geleneği mevcuttu. Ne var ki halk arasındaki şifa yöntemlerinin yazıya dökülmemiş olması, bu yöntemlerin konumuz kapsamı içinde ele alınmasını güçleştirmektedir. Çeviri olduğu bilinen metinlerde bu konuya ilişkin bilgi bulunmamaktadır. Ancak, başka dillerde karşılığı tespit edilememiş olan diğer metinlerde geleneksel halk tıbbı ile uyumlu ifadeler mevcuttur:

“... Bir çocuk zayıflarsa, başına eşek tılsımı konulur, böylece artık zayıflamaz.”

“... yılan derisi, dört yol ağzından alınan toprak, ballı öküz ödü ve sirke ile karıştırılıp içilirse, çocuk ölü bile olsa, yine düşer....”

“Eğer birinin böğrü ağrıyorsa, güvercin pisliğini kara un ile kaynatıp, üç gece orasını bununla ovsun, ağrıları kaybolur.”

“Delinmemiş çibana karşı (ilaç): İneğin veya koyunun boynuzu dövülür ve üstüne sürülürse, hemen delinir ve iyi olur.”

“Eğer biri kolik ağrısı çekiyorsa ve iyi olmuyorsa, sarımsağın kabukları ve kökü yoğurtla karıştırılıp içirilmeli, geçer. “

“Diş ağrısına karşı (ilaç): Üç yaşındaki kara öküzün tersi bir kapta kaynatılarak üzerine sürülürse, ağrı geçer, “

“Vücudunda siğil çıkan kişi, yeni ayın ikinci gününde aya bakarak yere işer ve bunun çamurunu siğil üzerine koyarsa, (siğili) geçer. “

“Kasık ağrısına karşı ilaç: Kırlangıç yuvasının toprağı, sütle karıştırılıp içilmeli.”

“(Kişi) Bir köpek dişini yakar, (külünü) uygun yerinde taşırırsa, kılları çıkmaz. “

5.3.2. Hint tıbbı ile etkileşim

Bulunan metinlerden bazılarının Sanskritçe kaynaklardan yapılan çeviriler olduğu saptanmıştır. Bunlar dönemlerinin önde gelen Hintli hekimlerinden Vāgbhata'nın *Astāṅgahrdayasamhitā*., Ravigupta'nın *Siddhasāra*, Nāgārjuna'nın *Yogaśataka* adlı eserlerinden ve yazarı bilinmeyen *Padmacintamanidharanisutra* adlı eserden yapıldıkları belirlenen çevirilerdir. Bunların yanı sıra kaynakları belirlenemeyen metinlerde de pek çok Sanskritçe ve Tibetçe kökenli sözcük izlenmektedir.

Arat'ın *Heilkunde II*'de¹³ yayımladığı metinlerde, Hint tıbbının hastalık kavramına bakışı ile ilgili örnekler mevcuttur:

“Bu şarap hastalığı balgamdan olur. **Üç hilt** zarar görürse şarap hastalığının ve **üç hilt**in bulguları ortaya çıkar. Şimdi ilaçlardan söz edelim: ...” (T II Y 27 Y 17 Y 18/ 33.-34. satırlar)

“... Midede çıkan yaralara ve **yel, balgam** ve **safradan** oluşan yaralara iyi gelen ilaçlardan söz edelim. “(T II D 142/ 17.-18. satırlar)

Verilen örneklerden anlaşılacağı gibi eski Uygur tıbbında da Hint tıbbında *tridosha* olarak geçen üç hilt, yani yel (*vata*), safra (*pitta*) ve balgam (*kapha*) arasındaki dengenin bozulması hastalıkların oluşmasındaki başlıca etken olarak gösterilmektedir. Klasik dönemde Öncasya’da ve daha sonra Avrupa’da rağbet gören “dört humor” (dört hilt) teorisinde yer alan iki hilt “kan” ve “kara safra” (sevda) bilinen metinlerde **esas** hastalık etkenleri arasında sayılmamaktadır. Esas hilt olarak kabul edilmemekle birlikte, bazı durumlarda kan bir hastalık etkeni olarak belirlenirken, kara safra hiçbir metinde geçmemektedir⁸⁸. Dört hilt kuramı Orta Asya’da İslam tıbbı ile birlikte yayılmış, sonunda geleneksel tıpta Hint kökenli *tridosha* kuramının yerini almıştır. Burada diğer bir önemli husus, eski Uygurca’da günümüz Türkçesinde “safra” olarak kullandığımız sözcüğün, karşılığında iki ayrı sözcük bulunmasıdır. Karaciğer salgısı olan safra anlamı karşılığında *öd*, hastalık yapan hilt anlamı karşılığında ise *sarıg* sözcükleri kullanılarak, ayrı kavram farklı sözcüklerle ifade edilmiştir.

Öte yandan sözü edilen üç hilt (yel, safra ve balgam) arasında, *yel*’e diğerlerinden daha çok önem verilmiştir. Uygur Türkçe’sinde “*yil*”, (günümüz Türkçe’sinde yel) olarak ifade edilen kavram Türk kültüründe yaygın olarak kullanılan bir kavramdır. Hintçeden yapılmış çevirilerin haricinde de başka örnekler de vardır. Yel sözcüğü eski Türklerde “*yel tözlüg ağrıg, yel tartmak* (kötü ruhun çarpması) örneklerinde olduğu gibi “kötü ruhlar” anlamında da kullanılmıştır⁸⁹. Divanü Lugat-it Türk’de de yel için “*rüzgâr, esinti, cin ve cin çarpması*” karşılıkları verilmiştir⁹⁰. Kutadgu Bilig’de de yel sözcüğü, “*rüzgâr, ejderha ve cin*” karşılığında geçmekte olup; aynı eserde kamların yel (cin) ve periden gelen hastalıkları tedavi ettikleri yazılıdır⁹¹. Tarama sözlüğüne göre 14. ve 16. yüzyıllarda da “*romatizma ağrısı*” karşılığında “yel ağrısı, soğuk vurmak, rüzgâr dokunmak” anlamında “yel çalmak” şeklinde kullanılmıştır⁹². “Yel tutmak” şeklindeki kullanımı “ağrımak” anlamında olup, 15. yüzyıl Osmanlı kaynaklarından geçmektedir⁹³.

Arat'ın *Heilkunde II* kitabında Uygurlarda hastalıkların açıklanmasına dair bulunan metinlerde ayrıca Budacı inanışların başka izlerine de rastlamak da mümkündür:

“... Bu ürmen yarası hastalıklarının çoğu önceki varoluşlardaki kötü amellerden olur yada şimdiki hayatında bir çok kötü amel yapıp uygunsuz şeyler yiyip içmekten olur. Deri, et, kan ve yemekler karışır ve bütün hıltlar kirlenir. On sekiz türlü ürmen hastalığı oluşur.” (T II Y 27/ 12.-16. satırlar)

Reenkarnasyon (yeniden doğuş) inancı bağlamında, genelde “karma” olarak bilinen, kişinin önceki yaşamında veya o anki yaşamında yaptığı kötü amellerin başına dert olacağı ve hastalıklara yol açacağına ilişkin görüşler de bildirilmektedir.

5.3.3. Çin tıbbı ile etkileşim

Çin kaynaklarına ulaşmanın güçlüğü nedeniyle, elimizde Çin tıbbı ile ilgili etkileşime ilişkin -bazı droglar ve akupunktur noktalarını betimleyen tasvirlerin dışında- somut bulgu mevcut değildir. Bazı yazarlar eski Türk tıbbının Çin tıbbına da etki ettiğine işaret etmektedirler; “*Çinlilerin kurduğu Hen, Tang, Song devletlerinin başkent ve diğer mühim şehirlerinde, Kitan, Tüpit ve Tangut devletlerinin başkentlerinde Türk ilaçları satıldığı; Yuan sarayında Uygurlardan yetişmiş Ayşe tarafından Ching-Shi Yao Yuan adıyla bir tıp ve eczacılık merkezi kurulduğu*” ve “*bu merkezin 1273’de genişletilerek Guang-Hui-Si (saray hastahanesi) ismini aldığı ve burada Uygur ilaçları imal edildiği*”⁹⁴, ayrıca “*1293’de Yuan başkenti Durun (Kökhut) ile Taydu (Hanbalık)’da Guang-Hui-Siya bağlı birer Uygur eczacılık mahkemesi kurulduğu*” bildirilmiştir.^{95,96 kaynak 97}

Geleneksel Çin tıbbının akupunktur ve masaj gibi uygulamalara ağırlık verdiği göz önünde tutulunca, ilaçla tedavinin ön planda geldiği Uygur tıbbının Çin tıbbını etkilemiş olabileceği araştırılmaya değer bir savdır. Muhakkak ki, şimdilerde Çin’de bulunan ve henüz işlenmemiş, yayınlanmamış yazmaların açığa çıkması ile bu konuda da etraflıca bilgi edinmemiz mümkün olacaktır.

5.3.4. İslam tıbbı ile etkileşim

10. yüzyılda Türkler’in İslâmiyet’i kabul etmesiyle Türk devletleri, yavaş yavaş eski kültür sahalarından ayrılıp İslam kültür ve uygarlığının etki alanına girdiler. İslam kültürünün etkisi batıdan başlayarak zaman içinde Doğu Türkistan’a ulaşmış ve bu

süreç içinde İslam tıbbı büyük ölçüde İslam öncesi tıp anlayışının yerini almıştır. Bu dönemde yazılan tıp eserleri de büyük ölçüde Arapça kaleme alınmıştır. Günümüze ulaşan Çağatay veya Özbek Türkçesi ve Arap harfleri ile yazılmış az sayıdaki Türkçe eser ise 15. yüzyıldan sonraki dönemlere aittir.

Bunlardan, Taşkent'te *Turkistanskiy Kur'yer Gazetesi* basımevinde taş baskı ile samanlı kağıda basılan 48 sayfalık bir derginin 17.-37. ve 42.-48. sayfalarında yer alan bir Özbek Türkçesi metin, Bilge Baydan tarafından transkripte edilmiştir⁹⁸. Diğer bir tıp metni ise, *İbn Kutluk Mollâ Toh-niyaz Ahond Tog Begi* tarafından Çağatay Türkçesi ile yazılmış 667 satırlık bir yazma olup bir bölümü Osman Sertkaya tarafından bildiri olarak sunulmuş⁹⁹, metnin tamamı ise Aysun Gürgüz tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır¹⁰⁰. Adı geçen araştırmacılar, metnin içeriğinde yer alan tıbbi bilgilerin İbn Sina'nın eserleri ile paralellik gösterdiğini ve İslam tıbbını yansıttığını bildirmişlerdir.

5.4. Sonuç

Bu çalışma çerçevesinde, 14. yüzyıl öncesi çeşitli alfabelerle Türkçe olarak yazılmış 63 parça tıp metni bir araya getirilerek incelenmiştir. İslam tıbbı etkisinde kalan Türk topluluklarındaki eserlerin Arapça kalemi alınmış olması nedeniyle elimizdeki incelenen metinlerin tamamı eski Uygur lehçesi ile yazılı metinler olup, üçü dışında hepsi, önceden dilbilimcileri tarafından önceden transkripsiyonları ve Almanca çevirileri yapılarak değişik tarihlerde yayımlanmıştır. Almanca yayımlanmış olan bu çeviriler Osman Fikri Sertkaya ile birlikte Uygurca asılları ile karşılaştırılarak gerekli düzeltmeler yapılmış ve günümüz Türkçesindeki karşılıkları belirlenerek incelenmiştir.

Bu metinlerin incelenmesi sırasında, daha önce Ünver tarafından yayımlanan monografide¹ karşılığı verilmeyen, ya da yanlış verilmiş olan veya sonradan yayımlanan Almanca çevirilerde listelere eklenen 60 drog adının günümüz Türkçesinde karşılığı, Türkçesi yoksa, başka bir dilde karşılığı saptanmış, taksonomik sınıflandırmaları eş anlamlı bilimsel karşılıkları ile birlikte verilmiştir. Özellikle Hint ve Tibet kökenli drogların bu dillerdeki karşılıkları saptanarak karşılaştırılmıştır. Drogların bitkisel özellikleri, etkileri ve kullanımları araştırılarak belirtilmiştir. Metinlerde geçen hastalık ve bunlarla ilgili kavramlar sınıflandırılarak, tedavi şekilleri ve reçeteler değerlendirilmiştir. Hastalıklara bakış ve tedaviye yaklaşım geleneksel Çin ve Hint tıbbı ile karşılaştırılarak, etkileşimler incelenmiştir.

Metinlerin içeriğinin incelenmesinde, metinlerde geçen hastalık tanımlarının dönemin genel yaklaşımına uygun olarak, genelde “baş ağrısı, uzun süren ateş” gibi hastanın şikayetini, şikayetin yerini ve bazen de süresini belirtmekten ibaret olduğunu görmekteyiz. Bu tanımlarda bazen hastalıkları oluşturan nedenlere ilişkin bilgiler de eklenmiştir (örn.: “yel” ve balgam nedeniyle oluşan yara”). Bu nedenler, oluşum mekanizmalarına fazla değinmeden, tedavi önerilerine yol gösterecek şekilde, şikayetin veya belirtinin önüne eklenmiştir.

İncelenen 63 metnin 33’ünün, aynı zamanda Tibetçe, Horence gibi pek çok dile de çevrilmiş olan ve dönemin ileri bilgilerini içeren Sanskritçe kitaplardan Türkçeye çevrilmiş olduğu yapılan karşılaştırmalarda ortaya çıkarılmıştır. Dilbilimi araştırmacıları, çeviri niteliğinde olan metinlerin, aslına uygun ve başarılı çeviriler olduğunu; metinlerde geçen kavram ve tanımların Türkçeye uyarlanmasındaki bu başarının, çeviriyi yapanların *materia medica* hakkında geniş bilgi sahibi olduğunu ve bu bilgileri doğru uyguladıklarını gösterdiğini belirtmektedirler⁵⁵.

Sanskritçeden çeviri olduğu belirlenen metinlerin birkaç yerinde, hastalıkların nedenlerine ilişkin olarak, “hastalanan kişinin önceki hayatlarında çok kötü işler yapmış olmaları, ya da şimdiki hayatlarında bir çok kötü iş yapıp, uygunsuz şeyler yiyip içmeleri”nden kaynaklandığı, “günahlar nedeni ile deri, et, kan ve yemeklerin karıştığı ve bütün hıltların kirlendiği” şeklinde yapılan açıklamaların Budacı kuramlardan esinlendiği aşikardır. Aynı şekilde *vedik* tıpta hastalık yapan neden olarak verilen *tridoşa*, yani yel, balgam ve safradan oluşan üç hılt arasındaki dengenin bozulmasının metinlerde sıkça yer alması, Hint tıbbının etkilerine dair tipik örneklerdendir.

Bir hastalık etkeni olarak birkaç yerde geçmekle birlikte, “kan” esas hıltlardan biri olarak kabul edilmemiştir. “Kara safra” (sevda) ise hiçbir metinde geçmemektedir. Öte yandan, Arat’ın *Heilkunde II*’de 4 numaralı kitap başlığı altında yayınladığı yazmada yer alan çizimlerdeki akupunktur noktaları ve geleneksel Çin tıbbında da kullanılan bazı droglar dışında, Çin tıbbından etkilenildiğine ilişkin bulgu mevcut değildir. Hint tıbbında hastalık nedenleri ve oluşum mekanizmalarına özel bir önem verildiği göz önüne alınırsa, Uygurların teorik açıklamalara fazla itibar etmeyen pratik ve pragmatist bir tıp anlayışına sahip olduklarını söylemek mümkündür.

Abse tedavisinde bıçakla müdahaleyi anlatan bir istisna dışında tedavinin esas ilaçlara dayandırılmıştır. Bununla birlikte bazı metinlerde hastanın yiyeceği, içeceği

gıdaların düzenlenmesine de yer verilmiştir. İlaçları etki mekanizmalarının açıklanmasında, safra, yel gibi hıtlardaki değişime olan etkilerinden söz edilmektedir. Kullanılan ilaçların çoğunluğu bitki kökenli olmakla birlikte, özellikle çeviri oldukları belirlenmemiş metinlerde Hint ya da Çin tıbbında fazla yer verilmeyen et suyu, tereyağı, süt gibi günlük kullanımı yaygın hayvansal ürünlerden elde edilen droglara da önem verildiği izlenmektedirⁱ. Reçeteler ve tedavi önerileri kısa, özlü ve sade bir dille anlatılmıştır. Önerilen ilaçlar genelde birleşik müstehzar (mürekkep) tarzda olup, hazırlanışları ve kullanımları çoğunlukla ayrıntılı olarak tarif edilmiştir. Kullanılan Türkçe duru ve anlaşılır niteliktedir.

Sanskritçeden yapılan ve özellikle Brahmi harfleri ile yazılı olan çevirilerle, başka dillerde karşılığı bulunmamış bazı metinler kıyaslandığında, aynı ilaç adlarının zaman içinde değişime uğrayarak Türkçeleştirildiğini izlemek mümkündür. Bu karşılaştırmalarda diğer bazı özelliklerin de farklı olduğu göze çarpmaktadır. Özellikle Arat'ın *Heilkunde I*'de yayımladığı ve başlıbaşına bütün bir yazma olarak nitelendirilecek uzunlukta (22 sayfa) olan, 201 satırlık U. 559 (TID 120) işaretli metinde bu farklar belirgindir. Başka birde karşılığı bulunmayan bu metin içerisinde yer alan reçeteler belirli bir sınıflandırmaya tabi tutulmadan sıralanmıştır. Bu özellik, dönemin çeviri kitaplarında uygulanan usüllerle bağdaşmamakta ve yazmanın bir kitap çevirisi olmayıp, yazarı olan hekimin gündelik uygulamalara yönelik deneyim ve önerilerini aktardığı yazılardan oluştuğuna işaret etmektedir. Metinde önerilen reçetelerde kullanılan droglarda da önemli farklılıklar dikkati çekmektedir. Özellikle *et suyu*, *kurt dili*, *kurt kemiği*, *kurt ödü* gibi bazı droglara, Sanskritçeden yapılan çevirilerde hiç rastlanmadığı gibi, Hint tıbbi kaynaklarında da, bunların Hint tıbbında kullanıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca “*dört yol ağzındaki toprak, eşek tözü, boynuna dış asmak*” gibi geleneksel Türk halk tıbbına ilişkin tedavi önerileri, bu metnin bir çeviri olmayıp, özgün bir Türkçe tıp yazması olduğuna işaret eden diğer bir kanıttır.

Yerleşik olmayan topluluklarda yazı yazma geleneğinin yeterince gelişmemiş olması, bu nedenle Hunlara ve Göktürklere ait tıp metni bulunmaması, İslam dinine

ⁱ Hint ve Çin tıbbında kullanılan hayvansal droglar daha ziyade nadir rastlanılan hayvan cinslerinden elde edilenlerdir.

geçen topluluklarda yazı dili olarak genelde Arapça veya Farsça'nın benimsenmesi, yapılan kazıların tapınak çevrelerinde gerçekleştirilmesi, Rusça ve Çince kaynaklara ulaşmaktaki zorluklar, bulunan metinlerin dilbilimcilerce çalışılmadan tıp tarihi açısından değerlendirilememesi, elimizdeki materyelin Uygurlar döneminde yazılmış olan Türkçe tıp metinleri ile sınırlı kalmasına neden olmuştur. Eldeki yazılı materyelin kısıtlı olması 14. yüzyıldan önceki Orta Asya tıbbının bütünü için yapılacak bir genel değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte, mevcut materyelin incelenmesi bize, özellikle yerleşik düzene geçmiş olan Orta Asya Türk toplumundaki tıp uygulamalarının durumu hakkında yine de önemli ipuçları vermektedir.

Yerleşik topluma geçişin büyük ölçüde tamamlandığı, ticaretin geliştiği, çevre ülke ve uygarlıklarla etkileşimin belirginleştiği bu dönemde, hekimler bölgedeki diğer uygarlıklarla etkileşim kurarak, yaşadıkları çağın en ileri tıp bilgilerine ulaşmış, bunları asıllarına uygun olarak kendi dillerine çevirmiş, kendi deneyimleri ve yerel uygulamaları ile de birleştirerek özümsemişler ve kendi kitaplarını oluşturmuşlardır. Gelecekte Çinde, Rusya'da ve günümüz Orta Asya Türk Devletlerinde yapılacak araştırmalarla yeni kaynakların ortaya çıkarılması Eski Türk tıbbına dair bilgilerimizi daha da zenginleştirecektir.

KAYNAKLAR

1. Ünver. A. S. *Uygurlarda Tababet VIII-XIV Asır (La Medecine Chez Les Ouigours): Prof. R. R.Arat'ın Okudugu Uygurca Metinlere Göre*. İstanbul: İ. Ü. Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları; 1936.
2. Ishjamts N. *Nomads in eastern Central Asia*. İçinde Harmatta J editor, Puri BN, Etemadi GF co-editors: *History of civilizations of Central Asia, Volume II, The development of sedentary and nomadic civilizations:700 b.c. to A.D. 250*. 2nd. ed. Paris: UNESCO Publishing; 1996, s:165.
3. Hsiung-nu. Encyclopædia Britannica, Erişim: 20.03.2010, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/273960/Xiongnu#>
4. Tekin T. *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; 2008.
5. Soucek S. *A History of Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press; 2000, s. 102.
6. Gorshenina S, Rapin C. *Kâbilden Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları; 2004, s.14.
7. Bosworth CE. *Shamanism*. İçinde Bosworth CE, Adle C, Habib I editors, Baipakov K co-Editor *History of civilizations of Central Asia, Volume V: Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century*. 2nd. ed. Paris: UNESCO Publishing; 1996, s: 790.
8. Altıntaş A, *İslam öncesi Türklerde tıp*. İçinde *Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı*. Sarı N, Altıntaş A, Başağaoğlu İ, Özaydın Z, Doğan H, Ülman YI, Dinç G, Hot İ. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları; 2007, s. 141.
9. Berbercan MT. *Türk Orta Asyasında Budizm, Klimkeit HJ*. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2009; 26: 93-108
10. Yasin E. *Karahanlılarda Tıp*. İçinde Erdemir AD, Öncel Ö, Küçükdağ Y, Okka B, Erer S editörler. *1. Uluslar arası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi, 20-24 Mayıs 2008 Bildiri Kitabı*. Konya: 2008; I: 398-409.
11. Terzioğlu A. *Yeni kaynaklar ışığında Karahanlı hastane ve tıp tarihine bir bakış*. İçinde Yasa AA, Atılğan SO editörler. *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi 4-7. Eylül.1989 Bildirileri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını; 1997, s. 359-369.

12. Sarı N. *A view on the dealer with Health in the Turkish Medical History*. Tıp Tarihi Araştırmaları 1989; **3**:11-33.
13. Mikkelsen G. *Dunhuang*. Encyclopædia Iranica. Columbia University, New York. Erişim: 13.4 2010 <http://www.iranica.com/articles/dunhuang-1>
14. Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften. *Turfanforschung*. Berlin: Akademienvorhaben Turfanforschung; 2007. Erişim: 18.04.2010, http://www.bbaw.de/bbaw/Forschung/Forschungsprojekte/turfanforschung/bilder/Turfan_deutsch_07-Druck.pdf
15. Baykara T. *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*. İzmir: Akademi Kitabevi; 1999.
16. Sertkaya OF. *Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış*. İçinde Yasa AA, Atılgan SO editörler. *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi 4-7. Eylül.1989 Bildirileri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını; 1997, s. 349-359.
17. Rachmati GR. İçinde *Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften Jahrgang 1930, Philosophische- Historische Klasse*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1930, Sonderausgabe, **1**, Band. 20, s. 451-473, Sonderausgabe, **2**, Band 22, s. 401-448.
18. Rachmati GR. *Zur Heilkunde der Uiguren II, Sonderausgabe aus den SPAW, Phil: Hist. Klasse 1932, XXII*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften; 1932, s. 401-448.
19. Bailey HW editor, *Khotanese Texts I*. Cambridge: University Pres; 1945, s.133-134.
20. Bailey HW, *Medicinal plant names in Uigur Turkish*, İçinde *Melanges Fuad Köprülü/ Fuad Köprülü Armaganı*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını; 1953, s.51-56.
21. Rachmati GR, Eberhard W. *Türkische Turfan-Texte VII, aus den APAW, Jahrgang 1936, Phil.- Hist. Klasse, Nr. 12*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften 1936; s. 33-34; 70-72.
22. Müller FWK. *II. Reste einer sogdischen Ueberaetzung des Padmacintâmani-dhârani-sntra*, SPAW, Phil: Hist. Klasse 1926, L ., Berlin: Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1926; s.2-8.
23. Mackenzie DN. *The Buddhist Sogdian Texts of the British Library*. İçinde: Acta Iranica, Textes et Mémoires, Tome III. Leiden: 1976; s.10-17.
24. Cerensodnom D, Taube M. *Die Mongolica der Berliner Turfansammlung (Berliner. Turfan-Texte XVI)*. Berlin. 1993.

25. Zieme P. *Einige neue medizinische Textfragmente der alten Uiguren*. İçinde Eimer H editör. *Studia Tibetica et Mongolica* (Festschrift M. Taube), Swisttal-Odendorf: Indica et Tibetica Verlag; 1999; s.325-340.
26. von Gabain A. *Türkische Turfan-Texte VIII Texte In Brāhmīschrift*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften; 1954.
27. von Gabain A. *Alttürkische Grammatik*, 3. Auflage, Wiesbaden; 1974, s. 36-37.
28. Maue D. *Sanskrit Uigurische Bilinguen aus dem Berliner Turfan Funden*. Yayınlanmamış Doçentlik Tezi. Giessen; s. 228-249; 268-269..
29. Maue D. *Dokumente in Brahmi und Tibetischer Schrift, Alttürkische Handschriften, Teil I*, Stuttgart: 1996; **47**, s.186-187.
30. Maue D. *An Uighur Version of Vāgbhata's Aṣṭāṅgahrdayasaṃhitā*. Asian Medicine 2009; **4**:113–173.
31. Müller FWK. *Handschriften-Reste in Estrangelo-Schrift aus Turfan, Chinesisch-Türkistan, II. Teil*. APAW, Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften; 1904, s.107.
32. Ölmez M. *Süryani harfli Eski Uygurca bir tıp metni. 3. Uluslararası Türk Dil kurultayı 1996*, Ankara: 1999, s.815-820.
33. Türk Dil Kurumu. *Türkçe Sözlük* 10. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; 2009.
34. Caferoğlu A. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun Kitabevi; 1993.
35. Röhrborn K. *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien*. Wiesbaden, Almanya: Franz Steiner Verlag GMBH; 1977.
36. Bedevian AK. *Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names*. Kahire: Argus & Papazian Presses; 1936.
37. Hauenschild I. *Türksprachige Volksnamen für Kräuter und Stauden*. Wiesbaden: Harrasowitz; 1989.
38. USDA, ARS, *National Genetic Resources Program. Germplasm Resources Information Network - (GRIN)* [Online Database]. National Germplasm Resources Laboratory, Beltsville, Maryland. Erişim 22.3.2010; <http://www.ars-grin.gov/cgi-bin/npgs/html/taxgenform.pl>

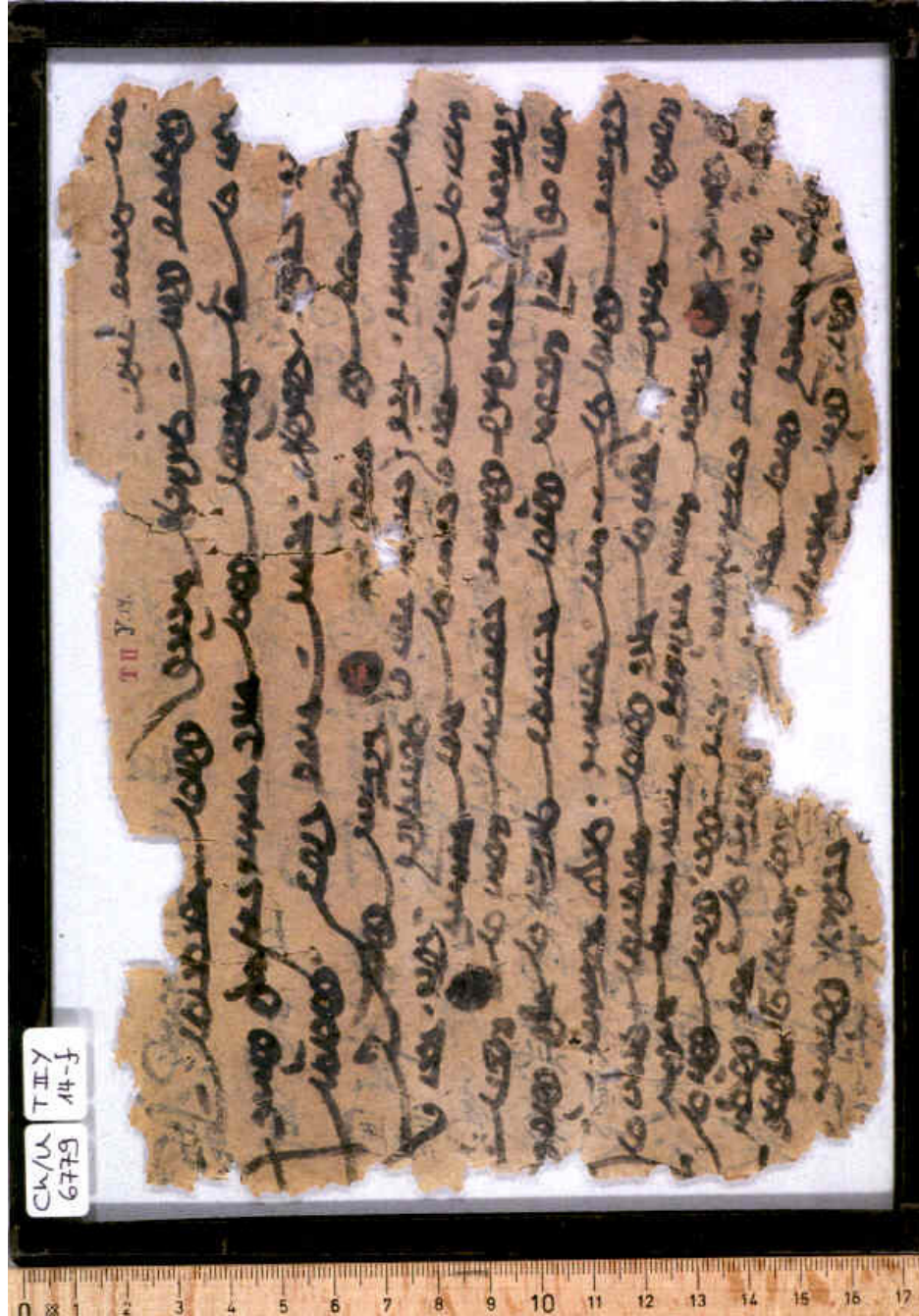
39. MMPND Multilingual Multiscript Plant Name Database. The University of Melbourne; Erişim: 22.3.2010
<http://www.plantnames.unimelb.edu.au/Sorting/Frontpage.html>
40. Jolly J.. *Indian Medicine*. (2nd ed.). Delhi, Hindistan: Murshiram Manuharlal Publishers Pvt. Ltd.; 1977.
41. Dutt UC. *The Materia Medica of the Hindus*. (2nd ed.). Delhi: Hindistan: mittal publications; 1989.
42. Sudarshan SR editor. *Historical Perspective, Encyclopedia of Indian Medicine I*. 2nd ed. Bangalore, Hindistan: Popular Prakashan Pvt. Ltd.; 2005.
43. Sudarshan SR editor. *Materia Medica-Herbal Drugs, Encyclopedia of Indian Medicine, IV*. Bangalore, Hindistan: Popular Prakashan Pvt. Ltd.; 2005.
44. Filliozat J. *Yogaśataska* 2nd ed. Pondichéry, Fransa: Institut Français d'Indiologie Publications ; 1979.
45. Bhagwan DV. *Tibetan Medicine With Special Reference To Yogaśataska* 3rd ed. Dharamsala, Hindistan: Library of Tibetan Works & Archives; 1985.
46. Dash VB. *Materia Medica of Tibetan Medicine*. Delhi: Sri Satguru Publications; 1994.
47. The Ministry Of Health And Family Welfare, Government Of India. *Healing Herbs Of Himalaya*. Yeni Delhi, Hindistan: Department Of AYUSH; 2008.
48. Erdemir AD. *Şifalı Bitkiler Doğal İlaçlarla Geleneksel Tedaviler*. İstanbul: Alfa Yayınları; 2009
49. Baytop T. *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; 2007.
50. Baytop T. *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevi; 1999.
51. Mete O. *Kabalcı Şifalı Bitkiler Ansiklopedisi*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi; 2005.
52. Erenler R 1997. *Yüksek ardıç (Juniperus excelsa bieb.)'In meyvelerindeki bileşiklerin izolasyonu, yapı tayini ve aktivite testleri*. Tokat: Gaziosmanpaşa Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi; 1997.
53. Tümen İ. *Türkiye'de doğal olarak yetişen ardıç türlerinin (Juniperus Ssp.) farmakolojik kullanım alanları*. 2. Odun Dışı Orman Ürünleri Paneli 21-22 Ekim 2009, İzmir . Erişim: 29.12.2009, <http://193.255.91.7:8098/teblig.doc> 29.12.2009
54. Ganguly, Mausumi et al. *Antifertility activity of the methanolic leaf extract of Cissampelos pareira in female albino mice*. Journal of Ethnopharmacology. 2007; **111**: 688–691.

55. Herbal Monograph. Erişim:29.12.2009.
http://www.himalayahealthcare.com/herbfinder/h_syzygi.htm
56. Grover JK, Vats V, Rathi SS. *Antihyperglycemic effect of Eugenia jambolana and Tinospora cordifolia in experimental diabetes and their effects on key metabolik enzymes involved in carbonhydrate metabolism*. Journal of Ethnopharmacology. 2000; 73:461-470.
57. Kim H, Han TH, Lee SG. Anti-inflammatory activity of a water extract of Acorus calamus L. leaves on keratinocyte HaCaT cells. Ethnopharmacol. 2009 Feb 25;122(1):149-56. Epub 2008 Dec 25.
58. Kee Chang Huang. *The Pharmacology of Chinese Herbs* 2nd ed. Florida:CRC Pres, 1999, s. 120.
59. Nepi M, Ciampolini F, Pacini E. *Development and ultrastructure of Cucurbita pepo nectaries of male flowers annals of botany*. 1996; **78**: 95-104.
60. Parmar C, Kaushal MK. *Wild Fruits..* Kalyani Publishers, New Delhi, India: 1982, s. 49–53 <http://www.hort.purdue.edu/newcrop/parmar/13.html>
61. Kokane DD, More RY, Kale MB, Nehete MN, Mehendale PC, Gadgoli CH. *Evaluation of wound healing activity of root of Mimosa pudica*. J Ethnopharmacol. 2009;124(2):311-5.
62. Engelmeier D, Hadacek F, Pacher T, Vajrodaya S, Greger H. *Cyclopenta[b]benzofurans from aglaia species with pronounced antifungal activity against rice blast fungus (Pyricularia Grisea)*. J Agric Food Chem. 2000; 48(4):1400-4
63. Bozoğlu H, Topal N. *Ülkemiz için yeni yemeklik tane baklagil türleri*. Türkiye VI. Tarla Bitkileri Kongresi, 5-9 Eylül 2005, Antalya Bildiri Kitabı. Cilt I; s. 557-562
64. Dökmeci İ, Dökmeci AH. *Büyük Tıp Sözlüğü*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevi; 2009.
65. Kim KI, Shin KS, Jun WJ, Hong BS, Shin DH, Cho HY, Chang HI, Yoo SM, Yang HC. *Effects of polysaccharides from rhizomes of Curcuma zedoaria on macrophage functions*. Biosci Biotechnol Biochem. 2001; **65** (11):2369-77.
66. Puratchikody A, Devi CN, Nagalakshmi G. *Wound healing activity of Cyperus rotundus Linn*. Indian J Pharm Sci. 2006; 68:97-101.
Erişim:30.03.2010, <http://www.ijpsonline.com/text.asp?2006/68/1/97/22976>

67. Mölgaard J, von Schenck H, Olsson AG. *Alfalfa seeds lower low density lipoprotein cholesterol and apolipoprotein B concentrations in patients with type II hyperlipoproteinemia*. *Atherosclerosis*. 1987 May; **65** (1-2):173-9.
68. Zieme P. *Notes on Uighur Medicine, Especially on the Uighur Siddhasara Tradition*. *Asian Medicine*. 2007; **3**:308-322
69. Prakash P, Gupta N. *Therapeutic uses of Ocimum sanctum Linn (Tulsi) with a note on eugenol and its pharmacological actions: a short review*. *Indian J Physiol Pharmacol*. 2005 Apr; **49**(2):125-31.
70. Adams DQ. *A Dictionary of Tocharian B*. Amsterdam: Rodopi B.V.; 1999.
71. Hering C. *The guiding symptoms of our materia medica*, Yeni Delhi: B. Jain Publishers (P) Ltd.; 2005, Cilt 6, S.514
72. Guo HY, Pang K, Zhang XY, Zhao L, Chen SW, Dong ML, Ren FZ. *Composition, Physiochemical Properties, Nitrogen Fraction Distribution, and Amino Acid Profile of Donkey Milk*. *J. Dairy Sci*. 90:1635-1643.
73. Vita D, Passalacqua G, Di Pasquale G, Caminito L, Crisafulli G, Rulli I, Pajno G. *Ass's milk in children with atopic dermatitis and cow's milk allergy: Crossover comparison with goat's milk*. *Pediatric allergy and immunology*, 2007, **18**: (7), s. 594-598.
74. İnanç N, Şahin H, Çiçek B. *Probiyotik ve prebiyotiklerin sağlık üzerine etkileri*. *Erciyes Tıp Dergisi* 2005, **3**, 27: 122-127,
75. Rinpoche R. *Tibetan medicine: illustrated in original texts*. Berkeley: University of California Press; 1976, s.68
76. Wright AS, *German Science Reader: Chemistry, Physics, Technology*. Londra: BiblioBazaar: 2009, s. 447.
77. *Jahresbericht über die Leistungen und Fortschritte in der Gesamten Medizin*. Berlin: Hirschwald; 1914-1915, s. 308
78. Sudarshan SR editor. *Materia Medica-Mineral and and Metallic Drugs, Encyclopedia of Indian Medicine*, V. Bangalore, Hindistan: Popular Prakashan Pvt. Ltd.; 2005.
79. Thangam C., Dhananjayan R. *Antiinflammatory Potential Of The Seeds Of Carum Copticum Linn*. *Indian Journal of Pharmacology* 2003; **35**: 388-391
80. Rahman K. *Historical perspective on garlic and cardiovascular disease*. *J Nutr*. 2001; **3**, 131:977S-9S.

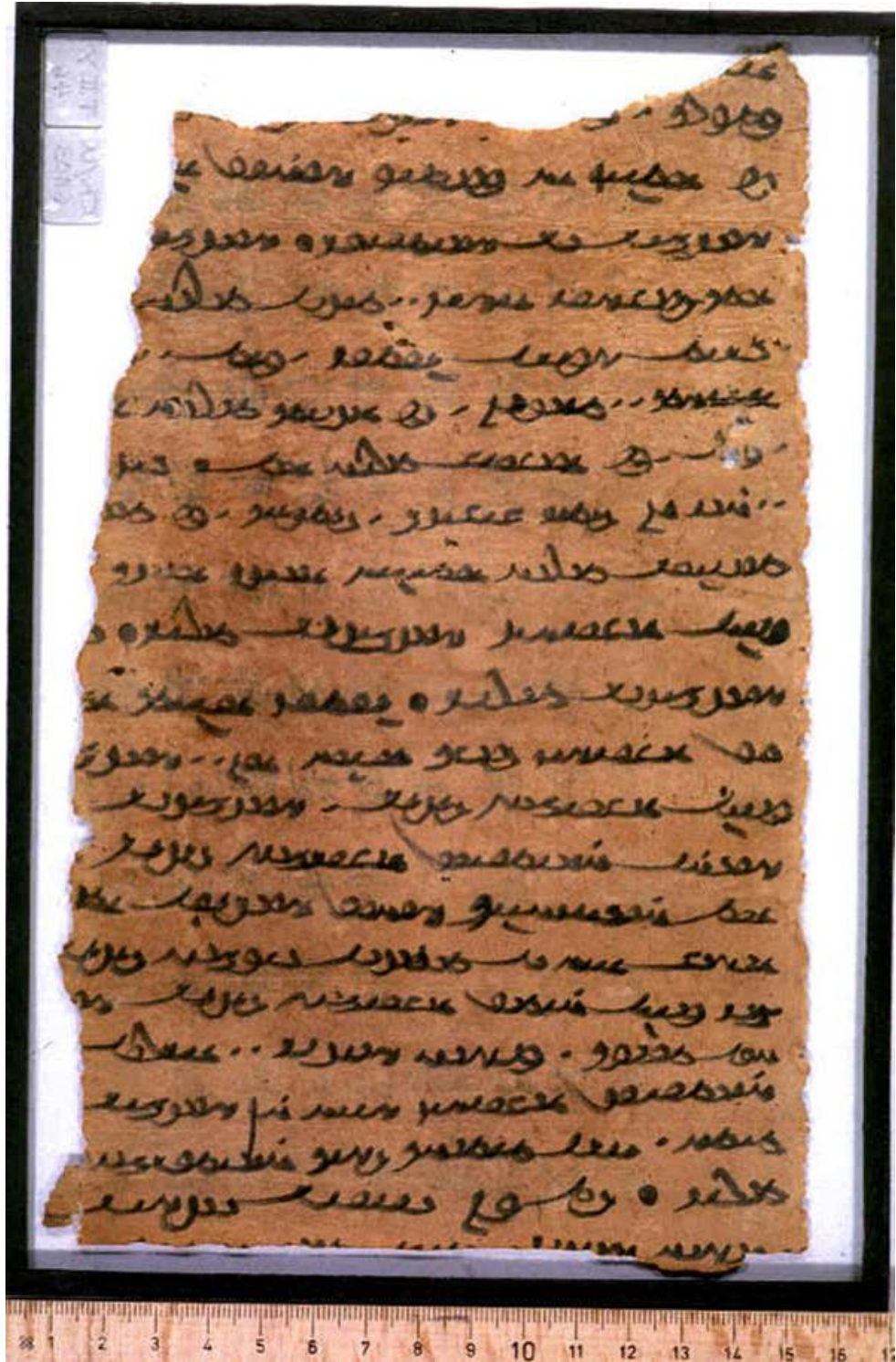
81. Pal DK, Dutta S. *Evaluation of the Antioxidant activity of the roots and Rhizomes of Cyperus rotundus L.* Indian J Pharm Sci 2006;68:256-8.
82. Karoli L. *Some remarks on the turkic word qart.* Studia Etymologica Cracoviensia **10**, Krakow, 2005, s.54-65
83. Monti G, Bertino E, Muratore MC, Coscia A, Cresi F, Silvestro L, ve ark. *Efficacy of donkey's milk in treating highly problematic cow's milk allergic children: an in vivo and in vitro study.* Pediatr Allergy Immunol. 2007 May;18(3):258-64.
84. Dwivedi S. *Terminalia arjuna Wight & Arn. A useful drug for cardiovascular disorders .* Journal of Ethnopharmacology 2007; **114**: 114–129.
85. Gürkan M. *Eski Uygur Türklerinde ve günümüzde Anadolu'da uygulanan çocuk düşürme yöntemleri.* İçinde Erdemir AD, Öncel Ö, Küçükdağ Y, Okka B, Erer S editörler. *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi, 20-24 Mayıs 2008 Bildiri Kitabı.* Konya: 2008; **I**: 980-984.
86. Bayat AH. *Türk tıp tarihinde akupunktur ve moksa (dağlama) tedavisi.* Tıp Tarihi Araştırmaları 1989; **3**: 56-61.
87. Müller R. *Ein Beitrag zur örtlichen Graphik aus Zentralasien (Turfan).* Archiv für Geschichte der Medizin 1923; **XIV**: 21-26.
88. Gürkan M. *Eski Uygur Metinlerinde Hastalıkların Nedeni olarak Üç Unsur Arasındaki Dengenin Bozulmasının gösterilmesi.* İçinde: Erdemir AD, Öncel Ö, Küçükdağ Y, Okka B, Erer S editörler. *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi, 20-24 Mayıs 2008 Bildiri Kitabı.* Konya: 2008; **I**: 975-979.
89. Clauson G., *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*, Oxford: The Clarendon Press; 1972, s.35.
90. *Divanü Lügat-it-Türk Dizini "Endeks",* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986, s.5.
91. *Kutadgu Bilig İndeksi, III,* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları; 1979, s.146.
92. *Tarama Sözlüğü,* Y, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; 1971, s.75.
93. *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü,* İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları; 1943, **I**: 92
94. Hee-Soo-Lee, *İslam ve Türk kültürünün uzak Doğu'ya yayılması.* Ankara: Diyanet vakfı yayınları; 1988.

95. Wang- Shiao- Shien. *İpek yolunda Tıp ve eczacılık ilişkileri üzerine denemeler*. Ürümcü: Şin-cang Halk Yayınevi; 1998.
96. Sun-Chian-Di. *Uygurlarda Tıp ve İpek Yolu*. Zhong-Hua Tıp Tarihi Dergisi. 1982; **3**: 184.
97. Yasin Y. *İslamiyetten Önce Türklerde Tıp*. İçinde Erdemir AD, Öncel Ö, Küçükdağ Y, Okka B, Erer S editörler. *1. Uluslar arası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi, 20-24 Mayıs 2008 Bildiri Kitabı*. Konya: 2008; **I**: 410-417.
98. Baydan B, Yüksek lisans tezi İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1986
99. Sertkaya OF, Terzioğlu A. *Özbek Türkçesi ile yazılmış şimdiye kadar bilinmeyen Arap harfli tıbbî bir yazma ve bu yazmanın Türk Dil, Kültür ve Tababet tarihi bakımından değeri*. I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, 14-18 Eylül 1981, Tıp-Dış Hekimliği-Eczacılık Tarihi, Bildiriler, İstanbul: Ekim 1981, Cilt **2**, s. 143-150.
100. Gürgüz A, *İbn-i Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond-ning Tıp Kitabı*. İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul, 2005..

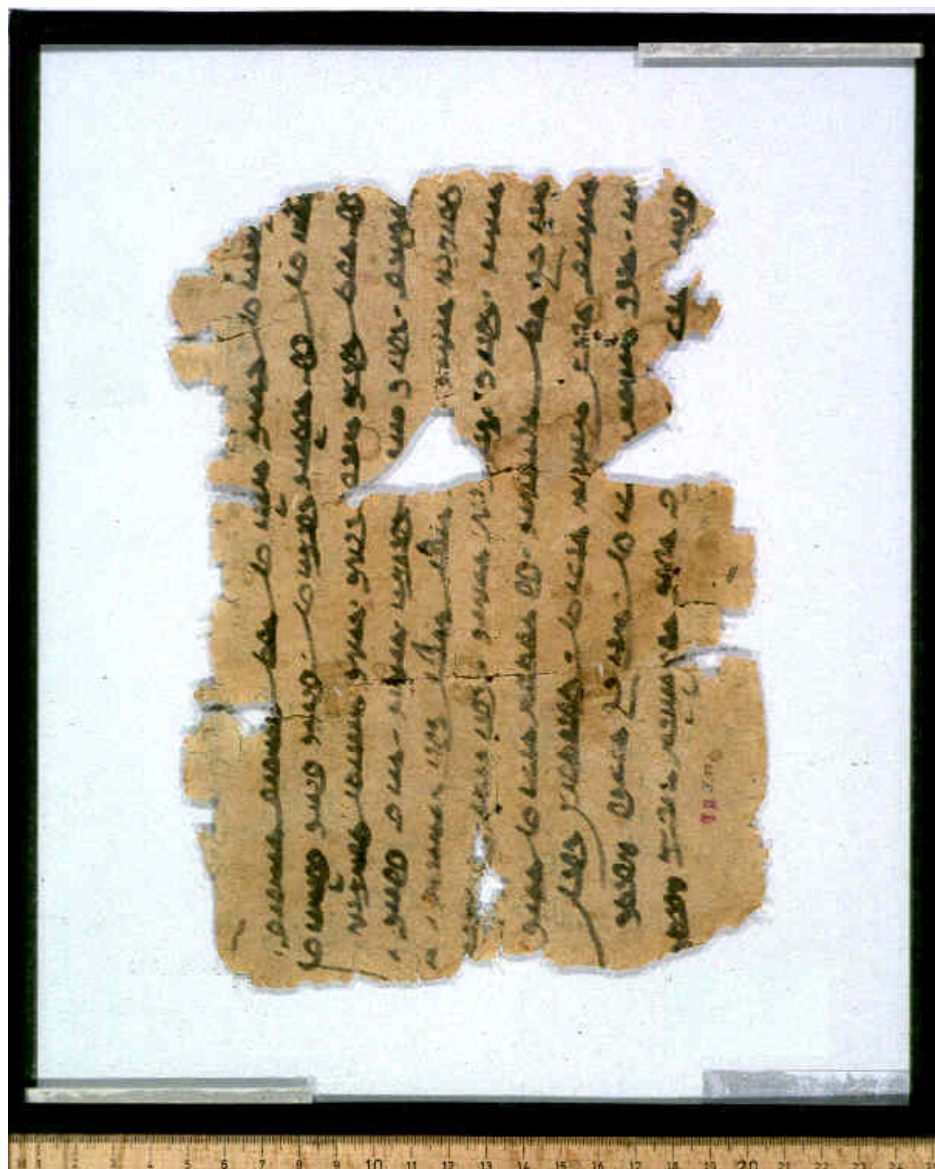
HAM VERİLERⁱ

Metin örneği 1 chu6779versototal

ⁱ Bu tez içinde verilen metin örnekleri “Depositum der BERLIN-BRANDENBURGISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN in der STAATSBIBLIOTHEK ZU BERLIN - Preussischer Kulturbesitz Orientabteilung”dan alınmadır

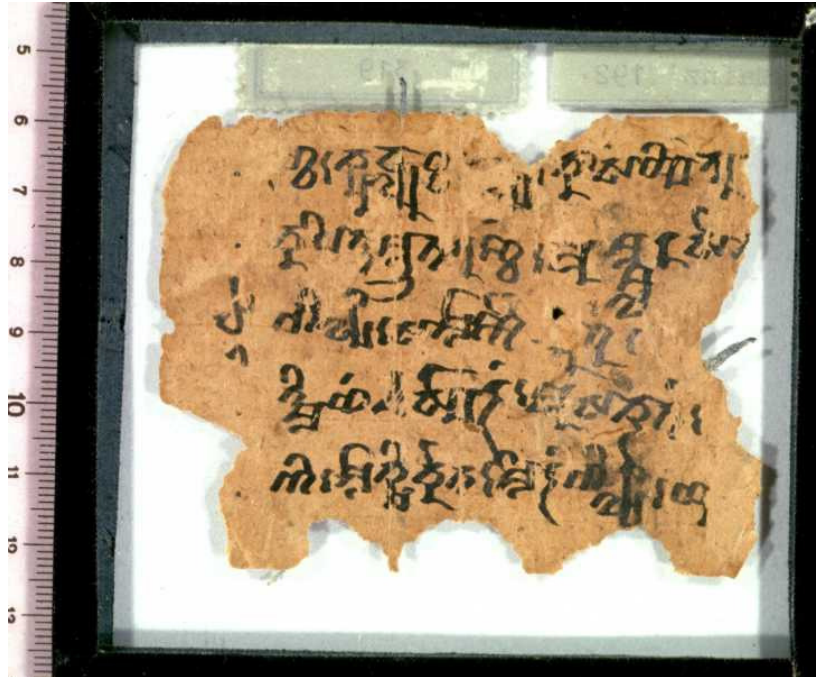
Metin örneği 2 chu6803versototal

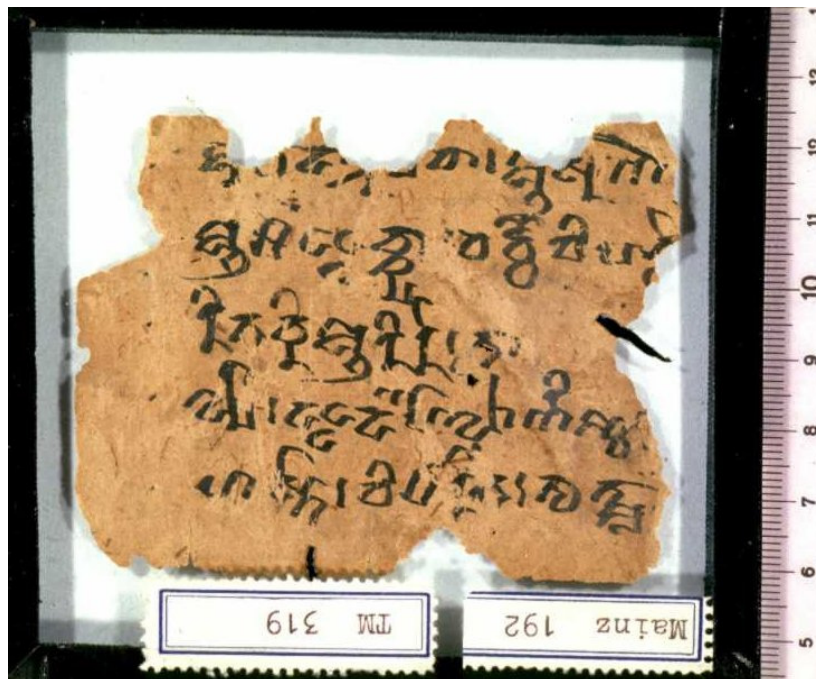
Metin örneği 3 chu7111versototal

Metin örneği 4 mainz0091_seite1

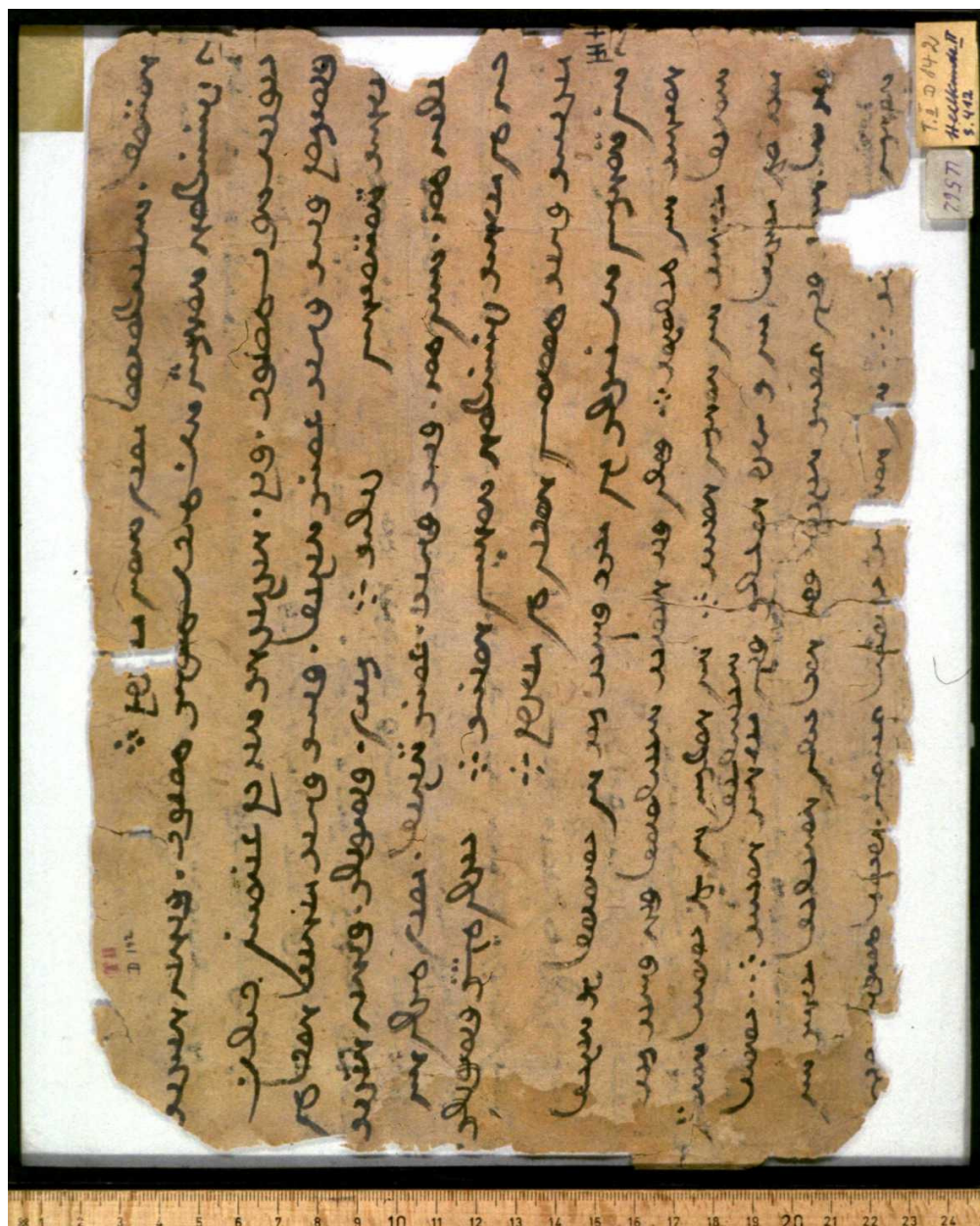
Metin örneği 5 mainz0192_seite2

Metin örneği 6 mainz0192_seite1

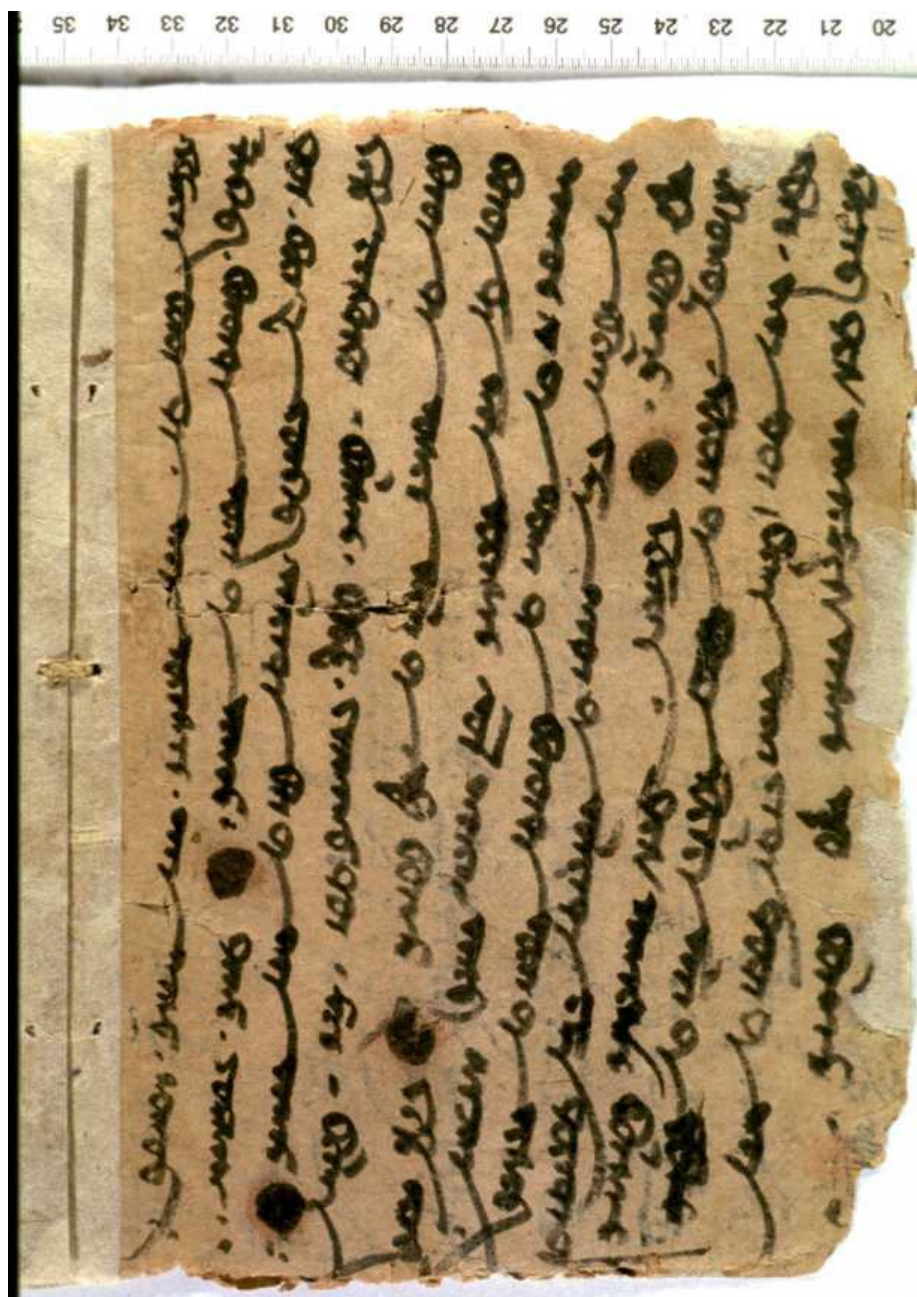
Metin örneği 7 mainz0212_seitel

Metin örneği 8 u0562seite1

20.10.1911
 21.10.1911
 22.10.1911
 23.10.1911
 24.10.1911
 25.10.1911
 26.10.1911
 27.10.1911
 28.10.1911
 29.10.1911
 30.10.1911
 31.10.1911
 32.10.1911
 33.10.1911

Metin örneği 10 u056011a

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı	Mahmut	Soyadı	Gürkan
Doğ.Yeri	Bitlis	Doğ.Tar.	13.05.1956
Uyruğu	T.C.	TC Kim No	13670429866
Email	mgurgan@gmail.com	Tel	0538 381 6580

Eğitim Düzeyi

	Mezun Olduğu Kurumun Adı	Mez. Yılı
Doktora	-	-
Yük.Lis.	İstanbul Tıp fakültesi	1980
Lisans	İstanbul Tıp fakültesi	1980
Lise	İstanbul ErkekLisesi	1974

İş Deneyimi (Sondan geçmişe doğru sıralayın)

	Görevi	Kurum	Süre (Yıl – Yıl)
1.	Radyoloji Uzmanı	İstanbul Tıp Fakültesi	1989-2004
2.	Radyoloji Uzmanı	Özel Vatan Hastanesi (Aksaray)	1987-1989
3.	Radyoloji Uzmanlık Öğrencisi	İstanbul Tıp Fakültesi	1982-1987

Yabancı Dilleri	Okuduğunu Anlama*	Konuşma*	Yazma*	KPDS/ÜDS Puanı	(Diğer) Puanı
Almanca	Çok iyi	İyi	İyi	81	
İngilizce	İyi	Orta	Orta		

*Çok iyi, iyi, orta, zayıf olarak değerlendirin

	Sayısal	Eşit Ağırlık	Sözel
LES Puanı	49.860	51.212	52.564
(Diğer) Puanı			

Bilgisayar Bilgisi

Program	Kullanma becerisi
MS-Word	Çok iyi
MS- Powerpoint	Çok iyi
MS- Excel	İyi

Yayınları/Tebliğleri Sertifikaları/Ödülleri

- Gürkan M, Toker A, Sarı N. *Akciğer kanserli hastalardan aydınlatılmış onam alınması ile ilgili etik sorunlar*. İçinde Türk Toraks Derneği 10. Yıllık Kongresi 25-29 Nisan 2007, Antalya, Bildiri Özetleri. Toraks Dergisi 2007, **8** (Ek 2) :110.

2. Sarı N, Gürkan M. *Organ bağışına dair çekinceler bağlamında İslam düşüncesinde ölüm ve günümüz sağlık hizmetlerinde güven sorunu*. İçinde Erdemir AD, Öncel Ö, Zeytin Z, Türkmen HÖ, Erer S, Ertin H, Atıcı E editörler. *Organ ve Doku Naklinde Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Sorunları 1. Uluslararası Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Kongresi, Bildiri Kitabı*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevi; 2007, s.55-72.
3. Gürkan M. *Üsküdar'dan yetişen bir büyük hekim: Muallim Dr. Hulusi Raşit Bey*. İçinde: Yılmaz C editör. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V. 1-5 Kasım 2007 Bildiriler Kitabı*. İstanbul: 2008; II: 457-462.
4. Gürkan M. *Eski Uygur Türklerinde ve günümüzde Anadolu'da uygulanan çocuk düşürme yöntemleri*. İçinde Erdemir AD, Öncel Ö, Küçükdağ Y, Okka B, Erer S editörler. *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi, 20-24 Mayıs 2008 Bildiri Kitabı*. Konya: 2008; I: 980-984.
5. Gürkan M. *Eski Uygur metinlerinde hastalıkların nedeni olarak üç unsur arasındaki dengenin bozulmasının gösterilmesi*. İçinde Erdemir AD, Öncel Ö, Küçükdağ Y, Okka B, Erer S editörler. *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi, 20-24 Mayıs 2008 Bildiri Kitabı*. Konya: 2008; I: 975-979.
6. Gürkan M. *Organ bağışında sorunlar ve sorular*. *Diyabete Bakış*. 2008; 5: 22-25.
7. Gürkan M. *14 Mart 1827; medreseden fakülteye*. *Farmaskop*. 2008; 39:62-65.
8. Hot İ, Gürkan M, Doğan HH. *Halk Bilgisi Mecmuası'nda İstanbul'da doğum ve çocuk ile ilgili inanıştır*. VI. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri, 27-30 Mayıs 2009, Antakya Bildiri Özetleri. Adana: 2009; s.45
9. Gürkan M. *Elektronik sağlık kaydı uygulamalarında (ESK) ortaya çıkabilecek etik sorunlar*. İçinde Erdemir AD, Erer S, Öncel Ö editörler. *21. yüzyıl Başında Yaşama Destek Tedavileri Etik ve Hukuksal Yönleri 2. Uluslararası Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Kongresi, Bildiri Kitabı*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevi; 2009, s. 603-608.
10. Hot İ, Gürkan M. *Yaşamın sonuna ait kararlarda yoğun bakım hekimlerinin görüşleri*. İçinde Erdemir AD, Erer S, Öncel Ö editörler. *21. yüzyıl Başında Yaşama Destek Tedavileri Etik ve Hukuksal Yönleri 2. Uluslararası Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Kongresi, Bildiri Kitabı*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevi; 2009, s.515-521.
11. Gürkan M. *Teleradyoloji uygulamalarında etik sorunlar*. İçinde Ülman YI, Gül TB, Kadioğlu FG, Yıldırım G, Edisan Z editörler. *Tıp Etiğinden Biyoetiğe*. Ankara: Türkiye Biyoetik Derneği Yayını; 2009, s.145-150
12. Gürkan M. *İlk Röntgen şehitlerimiz*. İçinde Mutluer M, Akçiçek E editörler. *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938). Bildiriler 6-9 Kasım 2007*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını; 2009, s.115-120.
13. Gürkan M. *Teletıp ve hasta hakları*. *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*. 2009; 9:104-108.
14. Gürkan M. *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nin tarihçesi*. *Promice*. 2009; 1:104-105.
15. Hot İ, Gürkan M. *Benim hakkım var mı? Türkiye Biyoetik Derneği VII. Tıp Etiği Sempozyumu, 9.3.2009, İstanbul. Poster sunumu*

16. Sarı N, Gürkan M, İzgüer Z. Gedanken zur medizinischen Handschrift des osmanischen Arztes Musa Hamon aus dem 16. Jahrhundert. Tıp ve Musevilik X. Tıp Tarihi Kollokyumu 30.9-1.10. 2009 İstanbul. Bildiri sunumu
17. Gürkan M. *Ethical problems during the development process of biobanks in Turkey*. International Workshop on Advanced Clinical Research Ethics: Experts Meeting and Regional Country Reporting 7-8 December 2009 Istanbul, Turkey. Bildiri sunumu.

Özel İlgi Alanları (Hobileri):

Kitap okumak, müzik dinlemek, gitar çalmak